

अनौपचारिक शिक्षण - काही पैलू - ज. पी. नाईक

अनौपचारिक शिक्षण : काही पैलू

जे. पी. नाईक

अर्पण

डॉ. झाकिर हुसेन ह्यांना-

जे.पी. नाईक

प्रथमावृत्ती

ऑगस्ट १, १९७८

द्वितीयावृत्ती

मे १, १९८९

* *

© इंडिअन् इन्स्टिट्यूट ऑफ एजुकेशन, पुणे.

* *

प्रकाशक

पा.रा. पंचमुखी

संचालक, इंडिअन् इन्स्टिट्यूट ऑफ एजुकेशन,

१२८/२ जे.पी. नाईक पथ,

कोथरूड, पुणे ४११ ०२९.

* *

मुद्रक

पेड प्रिंट्स

२८/४०१ लोकमान्य नगर

पुणे ४११ ०३०.

* *

किंमत ३० रुपये

प्रकाशकाची भूमिका

इंडिअन इन्स्टिट्यूट ऑफ एजुकेशन (भारतीय शिक्षण संस्था) बहुविध स्वरूपाचे शैक्षणिक कार्य करत असते. शिक्षणाच्या संदर्भातील पदव्युत्तर संशोधन, पदवीपातळीवरील अध्यापन, ग्रामीण जनतेचे शिक्षण आणि विकासाचे प्रश्न ह्यांच्या अनुबंधाचा कृतिशील अभ्यास, अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षण आणि प्रौढ-शिक्षणाच्या अंगोपांगांमध्ये कृतिसंशोधन आणि शिक्षण व सामाजिक शास्त्रे ह्यांच्या समन्वित दृष्टिकोणातून इंग्रजी, मराठी व हिंदी भाषांतून ग्रंथनिर्मिती व नियतकालिकांचे प्रकाशन ह्यांवर संस्थेचा भर आहे.

सामान्य जनतेच्या शिक्षणाकरिता ज्यांनी आपले सर्वस्व वेचले ते दिवंगत प्राध्यापक ज. पां. नाईक हे भारतीय शिक्षण संस्थेचे संस्थापक आणि तिच्या कार्याचे प्रेरणास्थान होते. त्यांनी लिहिलेल्या 'सम परस्पेक्टिव्हज् ऑन नॉन फॉर्मल एजुकेशन' ह्या पुस्तकाचा श्री. वि.स. वाळिंबे ह्यांनी केलेला मराठी अनुवाद संस्थेने १९७७ मध्ये प्रसिद्ध केला. शिक्षण प्रसारासाठी अनौपचारिक शिक्षणाची आवश्यकता ह्या पुस्तकात विशद केली आहे. आरंभीच्या काळात अनौपचारिक शिक्षणाच्या उपयुक्ततेबद्दल समाजाच्या काही भागांतून संदेह प्रकट करण्यात आला. तथापि, १९८६ च्या भारतीय शैक्षणिक धोरणाने त्याची गरज मान्य करून त्यावर भर दिला आहे. प्रा. नाईक ह्यांनी सर्वसामान्य जनतेचे हित हे आपले ध्येय मानले होते. त्या दृष्टीने **अनौपचारिक शिक्षण : काही पैलू** ह्या त्यांच्या पुस्तकाची द्वितीयावृत्ती नव्या शैक्षणिक धोरणाच्या कार्यवाहीच्या काळात प्रकाशित करणे समयोचित आहे, असे आम्हाला वाटते. हे पुस्तक जसे विचारवंतांना तसेच कार्यकर्त्यांनाही प्रेरणादायी ठरेल असा विश्वास आम्हाला वाटतो.

महाराष्ट्र दिन : १ मे १९८९

पा.रा. पंचमुखी

प्रास्ताविक

भारतीय प्रौढशिक्षण संघाच्या वतीने म्हैसूर येथे भरलेल्या परिषदेमध्ये १६ ऑक्टोबर १९७६ ह्या दिवशी मी जे झाकिर हुसेन स्मृती व्याख्यान दिले, त्या व्याख्यानातील काही कल्पना अधिक विस्ताराने ह्या पुस्तकात मांडण्यात आलेल्या आहेत. देशात अनौपचारिक शिक्षणाचा कार्यक्रम विकसित होण्याच्या दृष्टीने हे विचार उपयुक्त ठरतील असे काही मित्रांना वाटले आणि म्हणून त्यांच्या विनंतीनुसार मी हे पुस्तक लिहिले.

हे पुस्तक म्हणजे अनौपचारिक शिक्षणाच्या वेगवेगळ्या दृष्टिकोणांसंबंधी मी जी डॉ. अंशर डिलिअन, डॉ. चित्रा नाईक आणि श्री. अनिल बोर्डिया ह्यांच्याशी प्रदीर्घ चर्चा केली तिचा परिपाक आहे. त्यांनी केलेल्या मौलिक सूचनांबद्दल मी त्यांचे आभार मानतो. मात्र येथे व्यक्त करण्यात आलेली मते सर्वस्वी माझी आहेत हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही.

ह्या पुस्तकाच्या संपादनातील आणि प्रकाशनातील साहाय्याबद्दल मी श्रीमती एस्. राधाकृष्णन् ह्यांचा ऋणी आहे.

त्याचप्रमाणे भारतीय प्रौढशिक्षण संघ, नवी दिल्ली, आणि द ॲकॅडमी ऑफ पोलिटिकल अँड सोशल स्टडीज, पुणे, ह्या संस्थांचाही, त्यांच्या वतीने देण्यात आलेल्या व्याख्यानांचा ह्या पुस्तकात अंतर्भाव करण्यासाठी परवानगी दिल्याबद्दल, मी आभारी आहे.

३० जून १९७७

जे.पी. नाईक

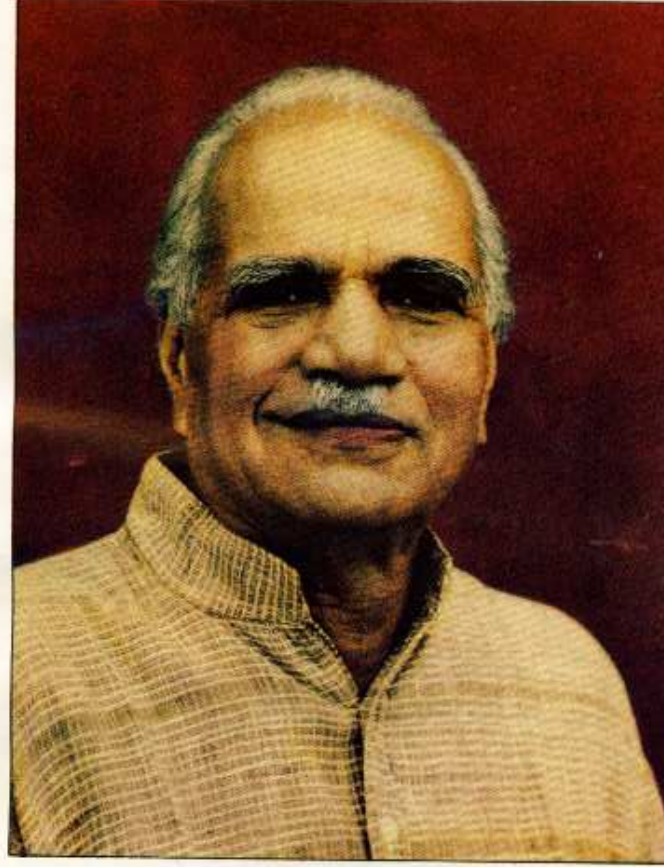
अनुक्रम

काही प्राथमिक प्रश्न	१
संकल्पना, पद्धती आणि दर्जा	२६
कार्यक्रम, संघटना आणि कार्यवाही	५४

परिशिष्टे

शिक्षणक्रमातील राजकीय आशय	८५
शाळापूर्व वयाच्या मुलांसाठी अनौपचारिक शिक्षण	९७
हेतुनिष्ठ प्राथमिक शिक्षण	१००
शाळेत न गेलेल्या युवकांसाठी अनौपचारिक शिक्षण	११६
सूची	१२७

जे. पी. नाईक

जन्म : ५ सप्टेंबर, १९०७

निधन : ३० ऑगस्ट, १९८१

प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण हे त्यांचे ध्येय होते. भारतीय शिक्षण आयोगाचे (कोठारी आयोगाचे) सदस्य-सचिव व भारत सरकारचे शिक्षण सल्लागार ह्या पदावरून त्यांनी ह्या ध्येयाचा पाठपुरावा केला. गरीब देशामध्ये अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षणाची निकड त्यांनी प्रतिपादन केली. आपली तत्वे व स्वप्न प्रत्यक्षात आणण्यासाठी त्यांनी स्वतः अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षणाचा कृति-संशोधन प्रकल्प १९७९ मध्ये सुरू केला.

लोकांच्यासाठी, लोकांनी केलेले, लोकांचे शिक्षण

“मोठ्या प्रमाणावर अनौपचारिक शिक्षण कार्यक्रमाचा जर विकास करावयाचा असेल तर औपचारिक शिक्षणपद्धती ज्याप्रमाणे पूर्णवेळ व्यावसायिक शिक्षकांवरच पूर्णपणे विसंबून राहते, त्याप्रमाणे ह्या अनौपचारिक पद्धतीत विसंबून राहून चालणार नाही, तर उपलब्ध होणाऱ्या सर्व समाज-साधनांचा वापर शैक्षणिक कार्यासाठी करावा लागेलच. शिवाय आपल्याला जे चांगल्या प्रकारे येते, ते विद्यार्थ्यांना शिकवणाऱ्या अव्यावसायिक अंशकालीन शिक्षकांच्या सेवांचाही उपयोग करावा लागेल. निराळ्या शब्दांत सांगायचे, तर स्थानिक समाज फक्त शिक्षणाचे नियोजन आणि व्यवस्थापन करील असे नाही, तर त्याचबरोबर त्या शिक्षण प्रक्रियेतसुद्धा तो सक्रिय सहभागी होईल. खरे तर अशा कार्यक्रमात सहभागी होणाऱ्या अव्यावसायिक कार्यकर्त्यांची संख्या काही काळाने व्यावसायिक शिक्षकांच्या संख्येपेक्षा किती तरी मोठी होत जाईल आणि तेव्हा ह्या पद्धतीचे ‘लोकांनी, लोकांसाठी चालविलेले, लोकांचे शिक्षण’ हे वर्णन सार्थ ठरेल.

जे.पी. नाईक

‘शिक्षण आयोगानंतर’

(पृष्ठ - १८५)

प्रकरण पहिले

काही प्राथमिक प्रश्न

अनौपचारिक शिक्षण ही भारतीय शिक्षणक्षेत्राच्या दृष्टीने एक अभिनव संकल्पना आहे. कोणताही नवा विचार मांडण्यात आला की, त्याच्यासंबंधी भिन्न-भिन्न प्रतिक्रिया व्यक्त केल्या जातात. अनौपचारिक शिक्षणाचा विचारही त्याला अपवाद नाही. अनौपचारिक शिक्षण म्हणजे काय यासंबंधी वेगवेगळी मते व्यक्त केली जात आहेत. म्हणून, भारतीय परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर अनौपचारिक शिक्षणाच्या स्वरूपासंबंधी जे विविध दृष्टिकोन मांडले जात आहेत त्यांचा साकल्याने विचार करणे आवश्यक ठरते. कारण त्यायोगेच, अनौपचारिक शिक्षणामागचा मूलभूत विचार, संकल्पना, कार्यक्रम, रचना, उद्दिष्टे आणि मर्यादा यांचे योग्य आकलन होऊ शकेल.

(१) अनौपचारिक शिक्षण म्हणजे काय ? (२) त्या बाबतीतील भारतातील ऐतिहासिक पार्श्वभूमी कोणती आहे ? (३) अनौपचारिक शिक्षणासंबंधी सध्या जगभर सखोल विचार का केला जात आहे ? आणि (४) अनौपचारिक शिक्षणासंबंधी सध्या जी आस्था निर्माण झालेली आहे तिचा आपण उचित उपयोग कसा करून घेऊ शकू ? या चार प्राथमिक प्रश्नांचा या प्रकरणामध्ये आपण विचार करणार आहोत.

अनौपचारिक शिक्षण म्हणजे काय ? व्याख्या :

शिक्षण घेणे म्हणजे शाळेत जाणे, अशी एक चुकीची समजूत सर्वत्र आढळून येते. शाळा ही एक सामाजिक संस्था आहे व व्यक्तिमात्राला अध्ययन करता यावे किंवा शिक्षण घेता यावे या विशिष्ट हेतूने विद्यालये स्थापन करण्यात आलेली असतात, हे खरे आहे, शाळेत महत्त्वाचे अध्ययन करता येते आणि इतर कोणत्याही सामाजिक यंत्रणेपेक्षा शाळेतच विशिष्ट प्रकारच्या अध्ययनाची वाढ होऊ शकते, हेही खरे आहे. परंतु म्हणून, सर्व शिक्षण केवळ शाळेतच घेता येते आणि शाळेबाहेर शिक्षण मिळूच शकत नाही, असे समजणे चुकीचे ठरते. वस्तुतः

बहुतेक माणसे आपले बरेबरे शिक्षण शाळेबाहेरच पुरे करीत असतात. म्हणून विद्यालय हेच एकमेव अभ्ययन केंद्र नाही, हे लक्षात घेतले पाहिजे. सहज, अनौपचारिक आणि औपचारिक अशा तीन पातळ्यांवरून व्यक्तीचे अध्ययन वा शिक्षण होत असते.

(१) सहज शिक्षण : जगण्याच्या स्वाभाविक प्रक्रियेमध्ये आपल्याला जे ज्ञान प्राप्त होत असते, त्याला सहज शिक्षण म्हणता येईल. ज्या वातावरणात आपण जगत असतो, वाढत असतो त्यातून आपल्याला हे शिक्षण मिळते. उदाहरणार्थ, अगदी लहानपणीच मुलाला आपल्या शरीरावरील नियंत्रण आणि त्याचा वापर, मातृभाषा किंवा मोबताली बोलली जाणारी भाषा परिचित होणे, आपण काय करावे आणि काय करू नये यासंबंधीचे सामाजिक संकेत कळणे आदि गोष्टींची माहिती होत असते. आपल्या कुटुंबाच्या वा समाजगटाच्या पारंपरिक संस्कृतीतील मूलभूत घटकांचीही याच काळात ओळख होत असते. मूल वाढत असते तसे त्याचे हे प्रासंगिक शिक्षण अव्याहत चालूच राहते. आपल्या व्यक्तित्वाची ओळख, प्रगल्भता, प्रौढता, प्रेम आणि कामजीवन, जीवनानंद, विवंचना, वैवाहिक आणि मातृपितृजीवनाच्या जबाबदाऱ्या, नागरिक म्हणून करावी लागणारी कर्तव्ये अशा किती तरी गोष्टी माणूस तरुणपणी आणि प्रौढ वयातही शिकत असतो, अनुभवत असतो. आपल्या कुटुंबियांकडून, कुटुंबात घडणाऱ्या घटनांतून, परिचितांकडून, नोकरीतून, तेथील सहकाऱ्यांकडून, आपल्या वा आपल्या आस्थांच्या वा मित्रांच्या आजारातून, प्रवासातून आणि अन्य तऱ्हांनी हे सहज शिक्षण मिळत असते. मानवजातीच्या उदयाइतकेच सहज शिक्षण पुरातन असून ते सार्वत्रिक आहे आणि ते आपल्या आयुष्याच्या प्रारंभापासून अखेरपर्यंत अव्याहत चालू राहते. (१) माहिती, ज्ञान, शहाणपणा, (२) विशिष्ट प्रकारची कौशल्ये (त्यांच्यापैकी काहींचा आपण औपचारिक किंवा अनौपचारिक शिक्षणात अंतर्भाव करीत नाही) आणि (३) मूल्यविचार यांचा लाभ सहज शिक्षणातूनच घडत असतो. हा लाभ घडविणे हेच कोणत्याही शिक्षणाचे प्रमुख उद्दिष्ट असते. (मुख्यतः आपली जीवनमूल्ये सहज शिक्षणातूनच निश्चित होत असतात) ज्या वातावरणात आपण वाढत असतो त्यावरच आपले सहज शिक्षण आधारलेले असते. उदाहरणार्थ, ओरिसातील जंगलामध्ये वाढत असलेल्या मुलाला लाभणारे सहज शिक्षण आणि दिल्लीतील एखाद्या वरिष्ठ सरकारी अधिकाऱ्याच्या मुलाला मिळणारे सहज शिक्षण यात खूपच तफावत असते.

(२) अनौपचारिक शिक्षण : मानवजातीच्या आदिम अवस्थेमध्ये संस्कृतीच्या उदयाकाली केवळ सहज शिक्षणच उपलब्ध होते. परंतु अधिक ज्ञान उपलब्ध

झाल्यावर व विशिष्ट प्रकारच्या ज्ञानाची आवश्यकता भासल्यावर सहज शिक्षण अपुरे ठरू लागले. कारण समाजाच्या अस्तित्वाची आणि विकासाची गरज भागवायला ते असमर्थ होते. म्हणूनच, विविध प्रकारच्या अनौपचारिक शिक्षणाला आपोआप चालना मिळत गेली. अशा अनौपचारिक शिक्षणाची व्यवस्था करणे सर्वच समाजांना नितांत आवश्यक वाटल्यामुळे साहजिकच ते शिक्षण उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने व्यवस्थाही आकार घेऊ लागली. हे अनौपचारिक शिक्षण मूळच्या सहज शिक्षणाला पूरक ठरू लागले. उदाहरणार्थ, पुरुष आणि स्त्री यांच्या सामाजिक भूमिका वेगवेगळ्या आणि निश्चित झाल्यानंतर कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करण्यासाठी आवश्यक ती कौशल्ये आत्मसात करणे पुरुषांना आवश्यक वाटू लागले. कारागीर, शेतकरी, शिकारी आणि सैनिक असे व्यवसाय निर्माण झाले. या व्यवसायांचे शिक्षण मुलांना त्यांच्या वडिलांकडून, थोरल्या भावांकडून किंवा तत्सम इतर बडीलघाच्या मंडळींकडून मिळू लागले. याच काळामध्ये मुलींनी वराची देखभाल किंवा अपत्यांचे संगोपन यासंबंधीचे ज्ञान आपल्या आईकडून, थोरल्या बहिणींकडून किंवा शेजारपाजारच्या महिलांकडून आत्मसात केले. जेव्हा युद्धांना महत्त्व प्राप्त झाले तेव्हा तरुणांना शस्त्रास्त्रांचे शिक्षण देण्याकरिता सामाजिक संस्था निर्माण झाल्या. धर्म आणि संस्कृती यांचा प्रसार केवळ सहज शिक्षणातून झालेला नाही. मंदिरे, मशिदी आणि चर्च यांच्या मार्फतच धर्म आणि संस्कृती यांच्या संबंधीचे मानवसमूहांना अनौपचारिक शिक्षण मिळू लागले. लोकनाट्ये, नृत्ये आणि संगीत या कलाप्रकारांमुळे मानवी मन विकसित होत होते. म्हणी, लोककथा आणि लोकगीते या अलिखित वाङ्मयाचा बारसा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीला मिळू लागला. समाजरचना जसजशी संपृक्त आणि आधुनिक होत गेली तसतशी औपचारिक शिक्षणपद्धती अधिकच विकसित होऊ लागली. परंतु त्यामुळे अनौपचारिक शिक्षण नाहीसे झाले नाही, कारण औपचारिक शिक्षण त्याची जागा घेऊच शकत नव्हते. उलट, औपचारिक शिक्षणाच्या प्रसाराबरोबर अनौपचारिक शिक्षणाचे महत्त्व वाढू लागले आणि बदलत्या काळाच्या गरजा लक्षात घेऊन अनौपचारिक शिक्षणाची नवी माध्यमेही निर्माण होऊ लागली. ग्रंथालये, संग्रहालये, वृत्तपत्रे, आकाशवाणी, दूरदर्शन आदि अनौपचारिक शिक्षणाची प्रमुख माध्यमे झाली. त्यामुळे सध्याच्या काळामध्ये ज्ञानात्मक आणि व्यावसायिक अशा दोन्ही प्रकारच्या अध्ययनामध्ये औपचारिक शिक्षणाप्रमाणे अनौपचारिक शिक्षणाचाही समावेश करण्यात आलेला आहे. हे शिक्षण काही प्रमाणात पारंपरिक असते आणि काही प्रमाणात आधुनिकही असते. मानवजातीच्या आदिम अवस्थेमध्ये आणि मानवी संस्कृतीच्या प्रारंभकाळामध्ये अनौपचारिक शिक्षणाचा जेवढा महत्त्वाचा सहभाग होता तेवढाच

आजही आहे. सहज शिक्षणाप्रमाणे अनौपचारिक शिक्षणही, ज्ञानदान, कौशल्यांची ओळख आणि मूल्यविचार ही तीन मूलभूत उद्दिष्टे पार पाडत असते. भारतात तर कारागिरीचे ज्ञान अनौपचारिक शिक्षणातूनच मिळत होते. म्हणून प्रासंगिक शिक्षणाइतकेच अनौपचारिक शिक्षणही सार्वजनिक असून प्रत्येक व्यक्तीमात्राला केव्हा ना केव्हा, कोणत्या ना कोणत्या प्रकारचे अनौपचारिक शिक्षण घ्यावेच लागते. अनौपचारिक शिक्षणापासून कोणीही अलिप्त राहू शकत नाही. अनौपचारिक शिक्षणाचा कोणतातरी संस्कार जीवनाच्या प्रत्येक अवस्थेत प्रत्येकावर होत असतो.

(३) औपचारिक शिक्षण : समाजाच्या विकास-प्रक्रियेमध्ये श्रमविभागी अपरिहार्य झाल्यानंतर वेगवेगळे व्यवसाय करणाऱ्यांचे गट निर्माण झाले आणि या गटांना आवश्यक ते कारागिरीचे ज्ञान संपादन करता यावे याकरिता औपचारिक शिक्षणाला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले. असे औपचारिक शिक्षण देणारी विद्यालये जागोजाग उभारली जाऊ लागली. विशेषतः जेव्हा आपण संपादन केलेले ज्ञान किंवा कौशल्य जतन करायला हवे, त्याचा विकास व्हायला हवा आणि त्याबरोबर त्याचा प्रसारही केला पाहिजे ही जाणीव दृढमूल झाली तेव्हा ही कार्ये सहज किंवा अनौपचारिक शिक्षणाच्या मार्फत होणार नाहीत हे कळून आले. ज्ञान किंवा कौशल्ये यांच्या पद्धतशीर अध्यापनासाठी समाजाला शिक्षकांची गरज भासू लागली आणि त्यातून औपचारिक विद्यालय ही सामाजिक संस्था जन्माला आली. प्रत्येक समाजामध्ये धार्मिक वाङ्मय निर्माण झाल्यानंतर या धर्मग्रंथातील तत्त्वज्ञान जतन करण्यासाठी आणि त्याचा समाजात प्रसार करण्यासाठी पाठशाळांची उभारणी आवश्यक ठरली. या पाठशाळांमधून मुलांना धार्मिक शिक्षणाची संथा मिळू लागली, धर्मविचारांसंबंधीचे ज्ञान एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित करण्याचे कार्य गुरु-शिष्यसंबंधातून सुरू झाले. या विचारधना-मध्ये आपल्याला जेवढी भर घालता येईल तेवढी घालावी हाही या अध्ययना-मागचा एक विचार होता. यातूनच पुरोहितवर्ग जन्माला आला. युवकांना धर्मविचारांचा परिचय करून देण्याचे कार्य पुरोहित पाठशाळांमधून करू लागले. या पाठशाळांमधून शिक्षण घेऊन बाहेर पडलेले तरुण लोकांना धर्मग्रंथातील चिंतन समजावून देऊ लागले. कालंतराने धार्मिक शिक्षणाप्रमाणे विविधशास्त्र किंवा वैद्यक किंवा युद्धकला या ज्ञानशाखांसाठीही नियमित शिक्षणाची सोय करण्याची गरज वाटू लागली. थावरून हे दिसून येईल की, औपचारिक शिक्षणाची संकल्पना आणि ती राबविण्यासाठी विद्यालयांची उभारणी हा सामाजिक प्रगती-तील शेवटचा टप्पा होता. सुरुवातीच्या काळात या औपचारिक शिक्षणाची कक्षा अगदीच मर्यादित होती आणि या शिक्षणामध्ये शासनाच्या पुढाकाराबेला

समाजाच्या स्वयंस्फूर्तीचाच भाग अधिक होता. अलीकडच्या उद्योगप्रधान समाज-व्यवस्थेमध्ये औपचारिक शिक्षणाचा प्रसार फारच झपाट्याने आणि मोठ्या प्रमाणावर झाला. असे घडून यायला अनेक कारणे होती. पहिली गोष्ट अशी की औद्योगीकरणाने उत्पादनाचे केंद्र घराएवजी कारखाना हे झाले. त्यामुळे पूर्वी जसा वारत कौटुंबिक व्यवसायाकरिता मुलांचा वापर करून घेता येत असे तसा आता होईनासा झाला. पालक नोकरीच्या वा व्यवसायाच्या निमित्ताने दिवसातील बराच वेळ घराबाहेर राहू लागले. त्यामुळे पूर्वीसारखे त्यांना मुलांकडे लक्ष देता येईना. मुलांचे रिकामेपण आणि त्यांच्याकडे लक्ष द्यायला पालकांना फुरसत न मिळणे या दोन गोष्टींमुळे मुलांकडे लक्ष दिले जाईल, त्यांचा मोकळा वेळ कारणी लागेल याची व्यवस्था करण्यासाठी कोणती तरी यंत्रणा उभारणे आवश्यक झाले. दुसरे असे की, प्रत्येक व्यक्तीपाशी विशिष्ट पद्धतीने ज्ञान, कारागिरी आणि मूल्ये असलीच पाहिजेत ही उद्योगप्रधान समाजाची गरजच ठरली. असे कुशल कारागिर निर्माण करणे सहज किंवा अनौपचारिक शिक्षणाच्या कुवतीपलीकडचे होते. त्यामुळे औपचारिक विद्यालय ही आधुनिक समाजातील एक महत्त्वाची आणि मूलभूत अशी सामाजिक संस्था ठरली. तिची उपयुक्तता कळून आल्यामुळे या औपचारिक शिक्षणपद्धतीला मदत करण्यासाठी शासनही पुढे सरसावले. औद्योगिक समाज जसजसा प्रगत होत चालला आणि जसजशी त्याची औपचारिक शिक्षणाची गरज वाढू लागली तसतसा शालेय शिक्षणपद्धतीचा व्यापही विस्तारत गेला. तिसरे कारण असे की प्रारंभीच्या औपचारिक शिक्षणातून तशा प्रकारच्या आणखी शिक्षणसुविषेची मागणी आप-सूचच वाढत गेली. या औपचारिक विद्यालयांमध्ये अध्ययनासाठी येणाऱ्या विद्यार्थ्यांना ज्ञानदान करण्यासाठी शिक्षकांच्या नेमणुका करण्यात आल्या आणि या शिक्षकांना पुरेसे काम मिळावे म्हणून अधिकाधिक मुलांना शाळांमध्ये प्रवेश द्यावयास हवा, हे ओघानेच आले. औपचारिक शिक्षण आणि रोजगार यांचे निकटचे नाते निर्माण झाल्यामुळे व्यक्ती आणि कुटुंबे यांच्या दृष्टीने औपचारिक शिक्षण घेणे अनिवार्य झाले. या सर्व कारणांमुळे सर्वच समाजामध्ये आता शालेय शिक्षणपद्धतीला कमालीचे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. औपचारिक शिक्षणा-वर व्यक्तीचा समाजातील दर्जा ठरू लागला. म्हणून औपचारिक शिक्षणाची सोय करणाऱ्या संस्था हा सर्वच आधुनिक समाजातील सर्वात मोठा व्यवसाय झालेला आहे. एकूण लोकसंख्येपैकी वीस ते पंचवीस टक्के लोक औपचारिक शिक्षणाशी निगडित झालेले असतात. एकूण श्रमशक्तीपैकी एक ते दोन टक्के लोक शिक्षण-व्यवसायात काम करीत असून राष्ट्रीय उत्पन्नातील तीन ते सहा टक्के रक्कम शिक्षणावर खर्च होत असते. असे असले तरी ज्या समाजामध्ये विशिष्ट बयो-

गटातील मुलांसाठी शालेय शिक्षण सक्तीचे करण्यात आलेले आहे असे समाज वगळले तर अन्यत्र शालेय शिक्षण अजूनही सार्वत्रिक झालेले नाही. व्यक्तीच्या जीवनातील काही विशिष्ट काळच औपचारिक शिक्षण घेण्यामध्ये व्यतीत होतो. हा काळ त्याच्या बुद्धिमत्तेपेक्षा त्याच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय दर्जावरच अवलंबून असतो. कोणत्याही व्यक्तीचे संपूर्ण जीवन व्यापून टाकणे औपचारिक शिक्षणाला शक्यही नाही आणि तसे घडणे इष्टही नाही. औपचारिक शिक्षण आणि सहज किंवा अनौपचारिक शिक्षण यांच्यामधील मुख्य फरक हाच आहे. अर्थात सहज किंवा अनौपचारिक शिक्षणाप्रमाणे औपचारिक शिक्षणही ज्ञानदान, व्यावसायिक कौशल्य आणि जीवनमूल्यांची जाणीव हे त्रिविध उद्दिष्ट साध्य करीत असते. संपादन केलेले ज्ञान जतन करणे, त्यात भर घालणे आणि त्याचा प्रसार करणे हे औपचारिक शिक्षणाचे प्रधान कार्य ठरते.

इतर देशांप्रमाणे भारतातही सहज, अनौपचारिक आणि औपचारिक अशा तिन्ही शिक्षणप्रणाली एकत्र नांदत आल्या आहेत. आधुनिक शिक्षणाची औपचारिक प्रणाली त्या मानाने बरीच अलीकडली आहे; आणि आजही तिचा लाभ आर्थिकदृष्ट्या सुस्थितांमध्ये असलेल्या फार थोड्या वर्गालाच मिळत असतो. आपल्या देशातील बहुसंख्य लोक औपचारिक शालेय शिक्षणापासून अजूनही वंचितच राहिले आहेत. या गटातील मुलांना आपल्या उपजीविकेसाठी सहज किंवा परंपरागत अनौपचारिक शिक्षणावरच अवलंबून राहावे लागते. असे शिक्षण घेणाऱ्यांपैकी बहुतेक जणांपाशी चांगले चारित्र्य आढळते. शिवाय ते शहाणे आणि सुसंस्कृतही झालेले असतात. आधुनिक शिक्षणाचा भर माहितीच्या प्रसारावर असल्यामुळे या शिक्षणाने ज्ञान किंवा शहाणपण यांचा लाभ होतोच असे नव्हे. मुख्य म्हणजे विद्यार्थ्यांमध्ये जी कौशल्ये विकसित व्हावीत आणि जो मूल्यविचार रुजावा अशी अपेक्षा असते ती औपचारिक शिक्षण करू शकत नाही. म्हणून औपचारिक शिक्षण म्हणजे शहाणपण, सुसंस्कृतता आणि कौशल्यप्राप्ती असे समीकरण मांडता येत नाही. एखाद्या व्यक्तीने बरेच औपचारिक शिक्षण घेतलेले असले तरीदेखील तिच्यात शहाणपण, कौशल्य आणि चारित्र्य यांचा अभाव आढळून येतो. या उलट, आपण ज्यांना 'अशिक्षित' किंवा 'निरक्षर' समजतो त्यांच्यात आढळणारे शहाणपण, कौशल्य, सुसंस्कृतता आणि चारित्र्य थक करून सोडते.]

[शिक्षणाच्या या व्यापक उद्दिष्टाच्या पार्श्वभूमीवर अनौपचारिक शिक्षणाची स्थूल व्याख्या करणे शक्य आहे. त्याचप्रमाणे हे शिक्षण सहज किंवा औपचारिक शिक्षणापेक्षा कसे वेगळे आहे हेही सांगता येण्यासारखे आहे.

- औपचारिक शिक्षणपद्धतीतून जे ज्ञान मिळते ते औपचारिक शिक्षण होय. ही

शिक्षणप्रणाली सुसंचित असून तिच्यावराल खर्चाचा बराचसा भार शासन सहन करीत असते.

- समाजात वावरत असताना व्यक्तिमात्राला जे ज्ञान प्राप्त होते ते सहज शिक्षण होय. सहज शिक्षण पूर्णपणे घुर आणि भोवतालचा समाज वावरच अवलंबून असते. कारण वागायचे कसे हे तेथेच शिकायला मिळते. औपचारिक शिक्षणासारखे सहज शिक्षणाचे स्वरूप साचेबंद नसते.

- अनौपचारिक शिक्षण, औपचारिक शिक्षण आणि सहज शिक्षण या दोहोंपासूनही वेगळे असते. औपचारिक शिक्षण शाळा-महाविद्यालयांमध्ये दिले जाते, तर अनौपचारिक शिक्षण बाहेर मिळत असते (त्याबाबत त्याचे सहज शिक्षणाशी साम्य आहे). सहज शिक्षण संपादन करण्याची व्यवस्था सुबद्ध नसते तर अनौपचारिक शिक्षणासाठी सुविहित व्यवस्था करण्यात आलेली असते.

(काही जणांना 'अनौपचारिक' हा शब्द आवडत नाही. हा शब्द नकारार्थी आहे अशी त्यांची तक्रार असते (सर्वच नकारार्थी व्याख्या असण्याबाबत नकारक असतात). शिवाय अनौपचारिक शिक्षणात सहज शिक्षणाचाही समावेश होतो असे त्यांना वाटते. परंतु जे सहजही नाही आणि औपचारिकही नाही अशा शिक्षणप्रणालीला अनौपचारिक हाच शब्द सुटसुटीत आहे. या शब्दाला जोपर्यंत चांगला पर्याय सुचविला जात नाही तोपर्यंत याचाच वापर करणे उचित ठरते.)

कोणत्याही संकल्पनेची अचूक व्याख्या कठीणच असते. कारण तीत बारंबार सुधारणा करण्याची गरज जाणवते. (उदाहरणार्थ, सहज, औपचारिक आणि अनौपचारिक या तीन शिक्षणप्रणाली परस्परांपासून संपूर्णपणे अलिप्त आहेत असे म्हणता येणार नाही. औपचारिक शिक्षणातही अनौपचारिक शिक्षणपद्धती असू शकतात (उदाहरणार्थ, पत्रव्यवहाराने शिक्षण, विद्यापीठांमधील शिक्षण-क्रमबद्ध कार्यक्रम). काही वेळेला तर औपचारिक शिक्षणप्रणाली पुरक सहाय्यासाठी अनौपचारिक शिक्षणप्रणालीची माध्यमे वापरते (उदाहरणार्थ शालेय शिक्षणासाठी आकाशवाणी किंवा दूरदर्शन यांचा वापर). शिवाय प्रत्येक विद्यासंस्था म्हणजे एक लहानसा समाजगटच असतो, आणि त्यामुळे औपचारिक शिक्षणाबरोबर विद्यार्थ्यांना तेथे सहज शिक्षणही मिळतच असते. विद्यापीठाच्या आवारामध्ये शिक्षक आणि विद्यार्थी एकत्र राहतात, आणि त्यामुळे विद्यार्थ्यांना विद्यापीठामार्फत मिळणाऱ्या औपचारिक शिक्षणाच्या तुलनेने सहज आणि अनौपचारिक शिक्षण अधिक मिळत असते. त्याचप्रमाणे अनौपचारिक शिक्षण आणि सहज शिक्षण यांच्यात निश्चित सीमारेषा आखता येत नाही. गृहविज्ञान किंवा अपत्यसंगोपन यांचे मुलींना मिळणारे शिक्षण आणि वडिलांच्या व्यवसायाचा

मुलांना होणारा परिचय किंवा एखाद्या खातनाम गायकापाशी गायनविद्येचे धडे गिरविणे यात सहज शिक्षण आणि अनौपचारिक शिक्षण या दोघांचाही भाग असतो. हे असे काही वेळेस होत असले तरी देखील औपचारिक, अनौपचारिक आणि सहज शिक्षणप्रणालीमधील फरक समजावून घेता येतो आणि या तिन्ही प्रणालींचा आपण वेगवेगळा विचारही करू शकतो.

व्याख्येसंबंधीचे हे विवेचन पुरे करण्यापूर्वी, दोन गोष्टीसंबंधी खुलासा करावयास हवा. समाजाच्या संपूर्ण शैक्षणिक प्रक्रियेमध्ये औपचारिक, अनौपचारिक आणि सहज अशा तीनही शिक्षणप्रणालींचा अंतर्भाव झाला पाहिजे. या प्रत्येक शिक्षण-प्रणालीची भूमिका भिन्न असली तरी समाजाची संकलित शिक्षणपद्धती म्हणजे या तीनही प्रणालींचा बऱ्याचोच सहभाग होय. दुसरे असे की प्रत्येक व्यक्ती या तीनही शिक्षणप्रणालीमार्फत ज्ञान ग्रहण करित असते. (ज्यांना औपचारिक शिक्षण घेणे परवडत नाही अशा दुर्दैवी समाजघटकांची परिस्थिती थोडीशी वेगळी असते.) या प्रत्येक शिक्षणप्रणालीचे सापेक्ष उद्दिष्ट आणि महत्त्व प्रत्येक व्यक्तीनुसार वेगवेगळे ठरत असले तरी ज्ञान संपादन करण्याच्या दृष्टीने या तीनही प्रणालींचा लाभ घेणे हितावह असते. म्हणून यापैकी कोणत्याही एका शिक्षण-प्रणालीला श्रेष्ठ ठरविणे किंवा दुसरीची उपेक्षा करणे हास्यास्पद मानले पाहिजे. प्रत्येक शिक्षणप्रणालीचे जसे काही स्वतंत्र सामर्थ्य आणि क्षमता आहे तशा तिच्यात उणिवा आणि मर्यादाही आहेत. म्हणून या प्रत्येक शिक्षणप्रणालीचा सामाजिकदृष्ट्या आणि वैयक्तिकदृष्ट्या योग्य तो लाभ करून घेणे हाच सर्वात श्रेयस्कर मार्ग होय.

चोटक पेंतिहासिक आढावा

भारतीय शिक्षणक्षेत्रामध्ये अनौपचारिक शिक्षणाची संकल्पना तशी नवीन आहे, हे आपण यापूर्वी पाहिलेच आहे. याचा अर्थ एवढाच की अनौपचारिक शिक्षणासंबंधी भारतीय शिक्षणशास्त्र अगदी अलीकडेच बोलू लागले आहेत. अनौपचारिक शिक्षणपद्धती भारताला आतापर्यंत अपरिचित होती असे मात्र नव्हे. वस्तुस्थिती अशी आहे की अनौपचारिक आणि सहज या दोन्ही शिक्षणप्रणाली बऱ्याच पुरातन असून, इतर देशांप्रमाणे भारतातही औपचारिक शिक्षणप्रणालीचे सर्वात शेवटी आगमन झाले. असे असल्यामुळे, अनौपचारिक आणि सहज शिक्षणप्रणालीचा उगम आणि विकास यांचे बिहंगमावलोकन केले की त्यांच्यासंबंधी आपल्याला योग्य तो बोध होऊ शकेल.

(प्राचीन काळी भारतातील सर्व समाज अत्यंत साधे, प्राथमिक, आदिवासी जीवन जगत असताना, त्यांना केवळ सहज शिक्षणच उपलब्ध होते. दैनंदिन

जीवनातून आणि घरगुती नि सामाजिक कामकाजामध्ये भाग घेऊन मुलांना आणि तरुणांना हे शिक्षण मिळत असे. म्हणजे हे शिक्षण जगण्याकरिता नव्हते, तर जीवनातून शिक्षण संपादन केले जात असे. त्यामुळे साहजिकच त्या काळामध्ये सामाजिकरणाची प्रक्रिया आणि शिक्षण यात फरक निर्माण झालेला नव्हता.

कालांतराने क्रमशः उपलब्ध ज्ञानाची कक्षा वाढू लागल्यानंतर आणि उदरनिर्वाहासाठी विशेष कौशल्यांची आवश्यकता निर्माण झाल्यानंतर, काही जण विशिष्ट कौशल्यांमध्ये प्राविण्य मिळवू लागले. (उदाहरणार्थ, पुरुष युद्धकला, मच्छीमारी, शिकार किंवा वैद्यक या कौशल्यांकडे वळले तर स्त्रिया स्वयंपाक, शेती, अपत्यसंगोपन, आणि सूतिका कार्य यांचे विशेष शिक्षण घेऊ लागल्या.) यातूनच सहज शिक्षण आणि अनौपचारिक शिक्षण या दोन प्रणालीदरम्यानची एक मधलीच शिक्षणप्रणाली अस्तित्वात आली. म्हणजे असे की मुले आणि तरुण आपल्याला हव्या असलेल्या कौशल्याचे शिक्षण संपादन करण्यासाठी आपल्या घरातील वडीलधाऱ्यांकडे किंवा एखाद्या बाहेरच्या व्यक्तीकडे व्यक्तिशः उमेदवारी करू लागले. या प्रक्रियेतूनच कालांतराने अनौपचारिक शिक्षणाचे सुबिहित आकृतिबंध आकाराला आले. याचे उदाहरण म्हणून मरिया गोंड या जमातीतील घोटल या सामाजिक संस्थेचा उल्लेख करता येईल. घोटल या औपचारिक शिक्षणाच्या शाळा नव्हत्या; तर जे विशिष्ट शिक्षण विद्यार्थ्यांना घरी किंवा समाजामध्ये मिळू शकत नव्हते ते देण्याची सोय 'घोटल' मध्ये होऊ लागली. विकासाच्या या अवस्थेच्या वेळी औपचारिक शाळा निर्माणच झालेल्या नव्हत्या. सहज, अर्ध-अनौपचारिक आणि प्राथमिक अनौपचारिक या तीन प्रणालींपुरतेच त्यावेळी सारे शिक्षण मर्यादित होते.)

प्राचीन काळातही जेव्हा भारतीय समाज संख्येने वाढू लागला आणि सामाजिक कार्ये पूर्वीच्या काळाच्या तुलनेने अधिक संपृक्त झाली, तेव्हा विशेषीकरणाचा बऱ्याच प्रमाणांमध्ये विकास झाला. ज्ञानसंचय जसजसा विस्तृत होऊ लागला तसतसा त्याच्या वाढीच्या गतीलाही वेग प्राप्त झाला. त्यामुळे नव्याने उपलब्ध झालेले ज्ञान जतन करणे, त्यात भर घालणे आणि त्याचा लोकामध्ये प्रसार करणे ही जबाबदारी सांभाळण्यासाठी निवडक विशिष्ट गट वा यंत्रणा

१ आजही जेथे शाळा स्थापन झालेल्या नाहीत अशा अनेक आदिवासी समाजांमध्ये याच पद्धतीने शिक्षण दिले जाते. इतकेच नव्हे तर न्या ठिकाणी आधुनिक विद्यालये उघडण्यात आली आहेत तेथे आजही फारच थोडी आदिवासी मुले त्या शाळांमध्ये जातात. बहुसंख्य आदिवासी मुले सहज, अर्ध-अनौपचारिक वा प्राचीन अनौपचारिक या पद्धतीनेच शिक्षण घेत आहेत ही वस्तुस्थिती आहे. शाळेत न जाणाऱ्या ग्रामीण भागातील बऱ्याच मोठ्या संख्येतील मुलांच्या बाबतीतही अशीच परिस्थिती आहे.

निर्माण करण्याची गरज जाणवू लागली. ही कामगिरी पार पाडण्याकरिता सुशिक्षितांचा वर्ग उदयाला आला आणि औपचारिक शाळा स्थापन होऊ लागल्या. लवकरच ही औपचारिक शिक्षणपद्धती विस्तारत गेली. प्राचीन भारतातील विद्यापीठांनी एवढा लौकिक संपादन केला होता की, तेव्हा शत असलेल्या जगाच्या सर्व भागातून या विद्यापीठांमध्ये अध्ययन करण्यासाठी विद्यार्थी येत असत. मध्ययुगातही हा ओघ तसाच चालू होता. जेव्हा मुसलमान भारतात आले तेव्हा पूर्वीच्या हिंदू शिक्षणपद्धतीला त्यांनी आपल्या औपचारिक शिक्षणपद्धतीची जोड दिली. अठराव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत या औपचारिक शिक्षणपद्धतीचा देशाच्या सर्व भागामध्ये प्रसार झालेला होता, आणि त्या प्रसाराला सान्या समाजाने हातभार लावला होता. हे स्थित्यंतर घडून येत असतानाच, सहज आणि अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीतही काही बदल घडून आले होते. सहज शिक्षणाचा दर्जा समाजजीवनाच्या गुणवत्तेवरच मुख्यतः अवलंबून असतो. त्यामुळे ज्या प्रमाणामध्ये समाज बदलत गेला, त्याचा विकास होत राहिला, त्या प्रमाणामध्ये सहज शिक्षणपद्धतीतही परिवर्तन होत गेले. अनौपचारिक शिक्षणाच्या यंत्रणांमध्येही विविधता आणि विशेषता आली. यांपैकी दोन बदलांची मुख्यवे- करून दखल घ्यावयास हवी. एक बदल हा की उच्च अध्ययनाची वर्माधिष्ठित औपचारिक शिक्षणपद्धती आदेशाल्मक स्वरूपाची आणि वैचारिक विशालतेच्या दृष्टीने अतिशय मर्यादित असल्यामुळे वर्माचा मूलभूत संदेश लोकांमध्ये प्रसृत करण्याची गरज तीव्रतेने वाढू लागली. त्यातूनच भारतात एका महान मौखिक परंपरेचा जन्म झाला, आणि ती लवकरच सान्या देशभर पसरली. तिचे छिन्न- भिन्न स्वरूप आजही काही प्रमाणामध्ये कायम राहिले आहे. याच काळात गावोगाव आखाडे स्थापन करण्यात आले. हा दुसरा महत्त्वाचा बदल होता. कारण हे आखाडे म्हणजे शारीरिक आणि लष्करी शिक्षणाची केंद्रे झाली आणि त्यांच्या मार्फत सर्व जातीच्या तरुणांना सैन्यात प्रवेश मिळविण्यासाठी आवश्यक असलेले शिक्षण मिळू लागले.

अठराव्या शतकाच्या अखेरीस भारतात जी शैक्षणिक परिस्थिती होती तिच्या काही अंगोपांगांचा अधिक विस्ताराने ऊहापोह करावयास हवा. त्या काळात, औपचारिक शिक्षणपद्धतीचा लाभ समाजातील विशिष्ट जातींनाच मिळत असे. औपचारिक शिक्षणसंस्थांमधील प्रवेश जन्माधिष्ठित वर्णव्यवस्थेवर अवलंबून अस- त्यामुळे, साहजिकच सुशिक्षित किंवा पुरोहित वर्ग वा जाती, धनिक जमीनदार, सावकार आणि व्यापारी यांनाच हे शिक्षण खुले असे. उच्च स्तरावरील औप- चारिक शिक्षण हे अतिशय मर्यादित तर होतेच, शिवाय ते वर्माधिष्ठितही असायचे. या शिक्षणामुळे आर्थिक वा राजकीय लाभ मुळीच मिळत नसे. परंतु या

शिक्षणपद्धतीच्या अध्यापकांना आणि विद्यार्थ्यांना समाजात मानमान्यता होती. औपचारिक शिक्षणाच्या प्राथमिक शाळांचा अभ्यासक्रम केवळ उपयुक्ततेवर आधारलेला असल्यामुळे अक्षर आणि संख्या यांची ओळख करून देणे आणि दरबारात प्रचलित असलेल्या भाषेशी परिचित करणे एवढे मर्यादित उद्दिष्टच या शाळा पार पाडीत असत. सरकारी नोकऱ्या वा तशा तऱ्हेच्या कौशल्याची गरज असलेल्या अन्य नोकऱ्या करता याव्यात एवढेच शिक्षण या शाळांमधून विद्यार्थ्यांना मिळत होते. त्या काळात स्त्रिया शालेत जात नसतच. पुष्कामध्येही साक्षरतेचे प्रमाण अवघे सहा टक्केच होते. थोडक्यात सांगावयाचे तर अठराव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत सुखवस्तू आणि उच्चवर्णीय यांच्यापुरतेच औपचारिक शिक्षण मर्यादित राहिले होते, आणि समाजाचा जो फार मोठा भाग गरीब आणि प्रभावशून्य होता त्याला केवळ अनौपचारिक किंवा सहज शिक्षणावरच समाधान मानावे लागे. अर्थात येथे हे सांगितले पाहिजे की ज्या वर्गांना वा जातींना औपचारिक शिक्षण मिळे त्यांच्या मानाने सहज किंवा अनौपचारिक शिक्षणावर अवलंबून राहणाऱ्या जनतेला प्रत्यक्ष व्यवहारामध्ये कोणतीही अडचण जाणवत नसे.^१ याचे एक कारण हे होते की औपचारिक शिक्षणामुळे मिळणारे सामाजिक, आर्थिक, आणि राजकीय लाभ फारसे मोठे नसत आणि साक्षर नि निरक्षर समाजाच्या जीवनपद्धतीत लक्षणीय अंतर नव्हते. याहीपेक्षा महत्त्वाची गोष्ट ही होती की, अनौपचारिक पद्धतीने मिळणाऱ्या लष्करी शिक्षणामुळे, सेना- दलांमध्ये नोकरी मिळविण्याचा मार्ग बहुसंख्याक समाजाला मोकळा होता. उलट औपचारिक पद्धतीने शिक्षण घेणाऱ्यांची स्थलांतराच्या दृष्टीने कुचंबणा होत असे.

या अवस्थेमध्ये गेल्या पावणेदोनशे वर्षांमध्ये विश्वास बसणार नाही इतके आमूलाग्र परिवर्तन घडून आलेले आहे. उदाहरणार्थ या कालखंडामध्ये औप- चारिक शिक्षणाची आधुनिक पद्धत येथे रूढ झाली आणि तिचा अक्षरशः प्रचंड प्रमाणावर विस्तारही झाला. देशात विविध प्रकारचे औपचारिक शिक्षण देणाऱ्या सध्या सात लाख संस्था असून त्यात दहा कोटी विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. या संस्थांमधून तीस लाख अध्यापक शिकवीत आहेत आणि या शिक्षणावर अडीच हजार कोटी रुपये खर्च करण्यात येतात. (आजचे औपचारिक प्राथमिक शिक्षण अठराव्या शतकातील शिक्षणापेक्षा फारसे वेगळे नाही.) परंतु जुन्या देशी शाळांमध्ये मिळणाऱ्या उच्च शिक्षणापेक्षा आजचे माध्यमिक आणि उच्च शिक्षण संपूर्णपणे वेगळे आहे. या उच्च शिक्षणात जगातील उपलब्ध ज्ञानाचा अंतर्भाव

^१ जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता यांसारख्या सामाजिक किंवा संपत्तीची वा मालमत्तेची वाटणी यासारख्या आर्थिक कारणांमुळे बहुसंख्य समाजाला वेगळ्या अडचणी जाणवत असत.

तर करण्यात आलेला आहेच, शिवाय त्यात भर घालण्याची संधीही आपल्याला मिळालेली आहे. हे शिक्षण घेणाऱ्या उच्चभू वर्गाचे आधुनिकीकरण झालेले असून हा वर्ग आंतरराष्ट्रीय मानवसमूहाचा घटक मानला जातो. या शिक्षणामुळे उच्च दर्जाचे शास्त्रीय आणि तांत्रिक ज्ञान संपादन केलेली मनुष्यशक्ती अस्तित्वात आलेली असून, या शक्तीच्या बाबतीत जगामध्ये आपला तिसरा क्रमांक लागतो. या प्रशिक्षित मनुष्यशक्तीमुळे अर्थव्यवस्थेचे आणि प्रशासनाचे आधुनिकीकरण करणे आपल्याला शक्य झाले आहे. त्याचप्रमाणे या बाबतीत आपण इतर विकसनशील देशांनाही मदत करित आहोत. या शिक्षणपद्धतीने बौद्धिक कर्तृत्वावर शिकवामोर्तव करण्याची मक्तेदारी स्वतःकडे घेतली असून, महत्वाकांक्षी व्यक्तींच्या दृष्टीने हे शिक्षण म्हणजे वरचे अधिकारपद गाठण्याचा सुलभ मार्ग झालेला आहे. कारण या शिक्षणपद्धतीनुसार बौद्धिक कर्तृत्व दाखविणाऱ्या व्यक्तींनाच जीवनाच्या कोणत्याही क्षेत्रामध्ये आपली उन्नती करून घेता येते. जात, लिंग किंवा धर्म असा कोणताही भेदभाव न करता हे शिक्षण सर्वांनाच उपलब्ध झाल्यामुळे, कोठेही संचार करण्याची क्षमता या शिक्षणाने प्राप्त होते. याच काळामध्ये अनौपचारिक शिक्षणाचीही अनेक नवी माध्यमे निर्माण झाली. उदाहरणार्थ, याच काळखंडामध्ये इंग्रजी आणि देशी भाषिक वृत्तपत्रे प्रसिद्ध होऊ लागली, ग्रंथालये आणि संग्रहालये उभारण्यात आली. त्यांचा हळूहळू विकासही होत आहे. आकाशवाणी आता लहान खेडेगावांपर्यंत पोहोचली असून, चित्रपट हाही एक मोठा उद्योग झालेला आहे. दूरदर्शन केंद्रांची संख्या वाढत आहे. शेतीविस्तारविषयक किंवा कुटुंबनियोजनविषयक कार्यक्रम यांचा जनतेला अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीमध्ये, नव्याने उपलब्ध झालेल्या माध्यमांमध्ये समावेश करता येईल.

हे सर्व चांगले आणि प्रशंसनीय आहे यात शंकाच नाही. परंतु औपचारिक शिक्षणपद्धतीमध्ये गुणात्मक आणि संख्यात्मक अशा दोन्ही प्रकारच्या अनेक उणिवा आहेत. गुणात्मक दोषांचा विचार करू लागले की, आपल्याला हे प्रथम जाणवते की या शिक्षणपद्धतीचा कार्यानुभव आणि विकास यांच्याशी काहीच संबंध राहिलेला नाही, आणि त्यामुळे उत्पादकता आणि राष्ट्रीय गरज किंवा आकांक्षा यांच्यापासून तिची फारकत झालेली आहे. माहितीचा मारा करणे आणि ती स्मृतीत साठविणे यावर ही शिक्षणपद्धती अवास्तव भर देते. कौशल्ये आत्मसात करण्याच्या दृष्टीने ती अकार्यक्षम आहे आणि मुख्य म्हणजे मूर्त्यांची जाणीव निर्माण करण्याच्या दृष्टीने ही शिक्षणपद्धती पराकाष्ठेची अपयशी ठरली आहे. औपचारिक शिक्षणाचा दर्जा अतिशय असमाधानकारक असल्याचे मत शिक्षण आयोगानेही व्यक्त केले आहे. शालेय प्रवेश करणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा

व्यक्तित्वविकास घडवून आणण्यात ही शिक्षणपद्धती सहाय्यभूत ठरत नाही, त्याचप्रमाणे सामाजिक परिवर्तनासही हातभार लावत नाही. संख्यात्मक उणिवांचा विचार करताना प्रथम लक्षात येते ते हे की, या शिक्षण पद्धतीचा लाभ एकूण लोकसंख्येपैकी फारच थोड्या घटकांना घेता येतो. या शिक्षणामुळे जे आर्थिक आणि राजकीय लाभ मिळविणे सुकर जाते ते फक्त माध्यमिक आणि उच्च शिक्षण घेतलेल्या व्यक्तींनाच संपादन करता येतात. पंधरा ते पंचवीस या वयोगटातील विद्यार्थ्यांपैकी अवघ्या दहा टक्के विद्यार्थ्यांनाच हे शिक्षण घेता येते. त्यांच्यापैकी आठ टक्के विद्यार्थी आर्थिकदृष्ट्या सुसंपन्न असलेल्या वर्गातीलच असतात. समाजामध्ये या वर्गाचे प्रमाण वीस टक्के आहे. या वर्गाव्यतिरिक्त जो ऐंशी टक्के समाज उरतो त्यांच्यातील अवघे दोन टक्केच विद्यार्थी माध्यमिक आणि उच्च शिक्षण घेऊ शकतात. दहा वर्षे वयावरची साठ टक्के लोकसंख्या अजूनही निरक्षर आहे, ही वस्तुस्थिती. प्राथमिक शिक्षणदेखील फारच थोड्या वर्गापुरते मर्यादित राहिले असल्याचाच पुरावा आहे. अनौपचारिक शिक्षणाच्या आधुनिक माध्यमांबाबतही हीच परिस्थिती आहे. निरक्षर समाजाला वृत्तपत्रे आणि ग्रंथालये यांचा काहीच उपयोग होऊ शकत नाही. आकाशवाणीचा शैक्षणिक आशय अत्यंत मर्यादित असतो आणि चित्रपटांमध्ये त्याचा पूर्णपणे अभाव नसला तरी त्याचे प्रमाण अत्यल्पच असते. दूरदर्शनाचे माध्यम फक्त नागरी भागातील सधन वर्गालाच उपलब्ध होऊ शकते. शेतीविस्तार कार्यक्रमाचा लाभही श्रीमंत शेतकऱ्यांनाच घेता येतो.

(ही अशी परिस्थिती असल्यामुळे, समाजातील फार मोठा वर्ग अद्याप अनौपचारिक आणि सहज शिक्षणपद्धतीच्या परंपरागत माध्यमांवरच शिक्षणासाठी अवलंबून असावा यात आश्चर्य नाही.) जनतेच्या आणि विशेषतः ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांच्या जीवनावर औपचारिक शिक्षणाने किती अल्प ठसा उमटविला आहे हे जाणून घेणे उद्बोधक ठरते. याबाबत मी काही खेड्यांमध्ये पाहणी केली असता, मला असे आढळून आले की अर्थार्जन करणाऱ्या तेथील माणसांनी अनौपचारिक आणि सहज शिक्षणपद्धतीच्या मार्फतच आपापली कौशल्ये आत्मसात केली होती. उदाहरणार्थ, तेथील सर्व स्त्रियांची घराची देखभाल आणि अपत्यसंगोपन याबाबतीतील शिक्षण शालेबाहेरच झालेले होते. प्रत्यक्ष शेती करूनच शेतकऱ्यांनी शेतीविषयक ज्ञान मिळविले होते. न्हावी, शिंपी, घोवी, दाया, चांमार, सुतार, कुंभार या कारागिरांचे शिक्षणही याच पद्धतीने झालेले होते. त्या भागातील सरकारी नोकर आणि जनतेचे शोषण करणारे मूठभर सधन 'नेते' हेच काय ते सुशिक्षित लोक होते. या खेदजनक परिस्थितीचे परिणामही सहजपणे दिसून येतात. लोकांची गरिबी दूर झालेली नाही आणि त्यांचे विचार पारंपरिक

आणि सरंजामशाही युगातीलच राहिले आहेत. कारण अजूनही त्यांचे शिक्षण, आता कालबाह्य झालेल्या अठराव्या शतकातील सहज आणि अनौपचारिक पद्धतीनेच होत असते. त्यामुळे त्यांचा मूल्यविचारही त्याच काळाला अनुरूप असा असतो. त्यावेळच्या अंधश्रद्धांपासून त्यांचे मन मुक्त झालेले नाही. त्यांचे ज्ञान संकुचित आणि निरूपयोगी ठरत आहे आणि त्यांची कौशल्येही परंपरागत परिघातच अडकून पडली आहेत. उच्चभ्रू वर्गाचे ज्ञाप्राप्त्याने आधुनिकीकरण होत असताना, सामाजिक परिवर्तन अतिशय मंद गतीने घडून येत आहे याचे हे प्रमुख कारण आहे. औपचारिक आणि अनौपचारिक शिक्षणपद्धतींच्या आधुनिक माध्यमांचा लाभ मिळविलेला संपन्न उच्चभ्रूंचा वर्ग आणि अनौपचारिक नि सहज शिक्षणपद्धतींच्या जुनाट, पारंपरिक माध्यमांमार्फत शिक्षण घेत असलेला गरीब बहुजनसमाज, यांच्या दरम्यान फार मोठी दरी निर्माण झालेली आहे. अल्पसंख्याक सुशिक्षित आणि बहुसंख्याक अशिक्षित यांच्यात अठराव्या शतकाच्या अखेरीस जेवढी दरी होती त्याच्यापेक्षा ती आता कितीतरी रुंद झालेली आढळते. अठराव्या शतकातील औपचारिक शिक्षणपद्धतीमुळे मिळणाऱ्या आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक लाभांच्या मानाने आधुनिक औपचारिक शिक्षणपद्धती कितीतरी अधिक पटीने लाभ मिळवून देते, हे या वाढत्या विषमतेमागील एक प्रमुख कारण आहे. दुसरे असे की आधुनिक विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांचा औपचारिक शिक्षणामध्ये समावेश झाल्यामुळे सधन, सुशिक्षित नागरिक आणि गरीब, निरक्षर समाज यांच्या जीवनपद्धतीतच आमूलाग्र फरक पडला आहे.

या विषयासंबंधीचा सर्वेक्ष आणि तपशीलवार इतिहास अद्यापती लिहिला गेलेला नाही. 'भारतातील शिक्षणाचा इतिहास' या शीर्षकाखाली आतापर्यंत जे काही लिहिले गेले आहे त्यात प्रत्यक्षामध्ये फक्त औपचारिक शिक्षणाचा उगम आणि विकास यांचाच इतिहास ग्रथित करण्यात आला आहे. याविषयाचा सर्वेक्ष इतिहास लिहिण्याचा येथे उद्देश नाही. तरी देखील येथे घेण्यात आलेल्या धावत्या ऐतिहासिक आढाव्यावरून सर्वसामान्यपणे दुर्लक्षित राहिलेल्या अनौपचारिक शिक्षणाच्या काही विशेषांवाबत बोध होऊ शकेल. हा आढावा मुख्यतः दोन गोष्टींवर प्रकाश टाकतो :

(१) अगदी प्राचीन काळापासून आपली समाजव्यवस्था उच्चनीचतेवर आणि विषमतेवर आधारलेली आहे. प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक अशा सर्व शिक्षणप्रणाली येथे प्रचलित असतानाही, आपल्या समाजाचे हे मूलभूत स्वरूप बदललेले नाही. अलीकडच्या काळामध्ये या समाजव्यवस्थेतील काही दोष कमी झालेले आहेत (उदाहरणार्थ आदेशात्मक स्वरूप) हे खरे असले तरी त्याचबरोबर जुने भेद आणि विषमता वाढत गेली आहे. म्हणून संपूर्ण शिक्षणपद्धती

मध्ये सुधारणा घडवून आणताना, नव्या पायावर समाजव्यवस्था उभारण्याच्या विचाराला प्राधान्य द्यावयास हवे. आपल्या राज्यघटनेच्या प्रास्ताविकामध्ये ज्या समतापिष्ठित समाजाचे चित्र रेखाटण्यात आले आहे तसा समाज निर्माण करण्यासाठी जे आर्थिक आणि सामाजिक परिवर्तन अभिप्रेत आहे त्याला शिक्षणपद्धती सहाय्यभूत ठरली पाहिजे.

(२) गेल्या पावणेदोनशे वर्षात आपण औपचारिक शिक्षणपद्धतीच्या विकासावरच सारे प्रयत्न केंद्रीभूत केले. म्हणून यापुढील प्रयत्नांचे स्वरूप त्रिविध असले पाहिजे : (अ) औपचारिक शिक्षणपद्धतीमध्ये बदल, विस्तार आणि सुधारणा घडवून आणणे; (आ) अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीच्या परंपरागत माध्यमांचे आधुनिकीकरण करणे आणि नव्याने उपलब्ध झालेल्या माध्यमांची त्यांना जोड देणे; आणि (इ) सर्वांसाठी सहज शिक्षणाची पातळी आणि दर्जा वाढविणे.

अनौपचारिक शिक्षणासंबंधी अलीकडे निर्माण झालेले अगत्य

केवळ भारतातच नव्हे तर जगातील जवळजवळ प्रत्येक देशात अनौपचारिक शिक्षण अगदी प्राचीन काळापासून देण्यात येत असले तरी या शिक्षणाच्या उपयुक्ततेसंबंधी सान्या जगभर जी सखोल जाणीव निर्माण झालेली दिसते ती अगदी अलीकडची आहे. गेल्या दहा-पंधरा वर्षातच हे घडून आले आहे. त्यामुळे साहाजिकच दोन महत्त्वाचे प्रश्न निर्माण होतात : (१) विकसित आणि विकसनशील अशा सर्वच देशांमध्ये अनौपचारिक शिक्षणासंबंधी आताच एवढे अगत्य निर्माण होण्याची कारणे कोणती ? ; आणि (२) अनौपचारिक शिक्षणासंबंधी ही जी नवी जाणीव निर्माण झालेली आहे तिच्यात जगाच्या आणि विशेषतः भारताच्या दृष्टीने काय अनुस्यूत आहे ?

आधुनिक औद्योगिक संस्कृतीच्या उदयानंतर औपचारिक शिक्षणपद्धतीचा अवाढव्य प्रमाणावर प्रसार झाला; परंतु नंतर या शिक्षणपद्धतीसंबंधी जो भ्रम-निरास आढळून आला त्यात पहिल्या प्रश्नाचे मूलभूत उत्तर साठविलेले आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर विकसित देशांनी औपचारिक शिक्षणपद्धती अधिक व्यापक केली. सर्व मुलांसाठी प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिक करण्यात आले आणि त्यांच्यापैकी बऱ्याच मुलांना चांगल्या प्रतीचे माध्यमिक आणि उच्च शिक्षणही घेता येऊ लागले. या शिक्षणपद्धतीची भावी काळात होत जाणारी वाढ समर्थनीय तर आहेच, शिवाय ती एक चांगली 'गुंतवणूक' ही आहे, याबद्दल विकसित देशांना खात्री वाटत होती. त्यामुळे त्यांनी आपल्या शिक्षणविषयक खर्चात भरीव वाढ केली (राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वाढीच्या प्रमाणापेक्षा जवळजवळ दुप्पट). माध्यमिक शिक्षण सार्वत्रिक करणे, उच्च शिक्षणावरील खर्चात वाढ करणे, प्रौढ शिक्षणासाठी अधिक

रक्कम खर्च करणे आणि शिक्षणाचा दर्जा सुधारणे या बाबींवर खर्चामुळे विकसित देशांना शक्य झाले. संपत्ती, वैभव आणि सामर्थ्य यांचा आधार लाभत्यामुळे उद्योगप्रधान देशांना औपचारिक शिक्षण व्यापक करणे शक्य झाले ही वस्तुस्थिती लक्षात घेण्याऐवजी विकसनशील देशांची अशी समजूत झाली की, औपचारिक शिक्षण सार्वजनिक केल्यामुळेच ते देश संपन्न आणि समर्थ झाले. त्यामुळे त्या देशांप्रमाणे आपल्याला जर उद्योगप्रधान, श्रीमंत आणि शक्तिशाली व्हावयाचे असेल तर आपणही औपचारिक शिक्षणाच्या प्रसारावर भर द्यायला हवा हा विचार बळावला. औपचारिक शिक्षणपद्धतीला अप्रक्रम देण्यामध्ये विकसनशील देशांत चढाओढ सुरू झाली. त्यांच्या या उपक्रमाला विकसित देशांकडून आणि युनेस्कोसारख्या आंतरराष्ट्रीय संघटनांकडून प्रशंसेच्या, आर्थिक मदतीच्या आणि तांत्रिक मार्गदर्शनाच्या रूपांनी प्रोत्साहन मिळत गेले. १९४५ ते १९६५ ही वीस वर्षे, औपचारिक शिक्षणपद्धतीवरील बालसदृश श्रद्धेचा कालखंड ठरला. या काळात जगातील सर्व देशांमध्ये औपचारिक शिक्षणपद्धतीची भरमसाट वाढ झाली. म्हणून हा कालखंड म्हणजे औपचारिक शिक्षणपद्धतीच्या दृष्टीने सुवर्णयुगच ठरला.

[परंतु नंतर भ्रमनिरास होऊ लागला आणि औपचारिक शिक्षणपद्धतीवर अनेक दृष्टिकोनातून जोरदार हल्ले सुरू झाले. उदाहरणार्थ ज्या समाजशास्त्रज्ञांना औपचारिक शिक्षणपद्धतीच्या अवास्तव महत्त्वासंबंधी शंका वाटत होती ते तिच्यातील दोष स्पष्टपणे सांगू लागले. वयाच्या सहाव्या वर्षी विद्यार्थ्याला पहिल्या इयत्तेत प्रवेश देणे, दरवर्षी त्याला बरच्या इयत्तेत बालणे, त्यासाठी पूर्णवेळ अभ्यासक्रम अमलात आणणे आणि या अभ्यासक्रमाच्या कार्यवाहीसाठी प्रशिक्षित शिक्षक नेमणे या सगळ्याच पद्धतीला अनेक मर्यादा आहेत, हे ते दाखवू लागले. त्यांचे या शिक्षणपद्धतीवर इतरही अनेक आक्षेप होते. त्यांपैकी एक हा की, औपचारिक शिक्षणपद्धती नोकरी-व्यवसाय न करणाऱ्या लोकांसंख्येलाच आपल्यामध्ये सामावून घेऊ शकते. अर्थाजनासाठी नोकरी वा व्यवसाय न करणाऱ्यांची संख्या एकूण लोकसंख्येच्या मानाने बरीच कमी असते, आणि हा वर्ग समाजाचा परिणामकारक घटकही नसतो. आर्थिक आणि सामाजिक कारणांमुळे ज्या दुर्दैवी मुलांना वयाच्या सहाव्या वर्षी शाळेत प्रवेश घेता येत नाही, त्यांची हे शिक्षण घ्यायची संधी कायमची हुकते. (कोणत्याही व्यक्तीला मुख्यतः जे शिक्षण मिळते ते तिच्या घरातून, समाजाकडून किंवा स्वतःच्या वैयक्तिक आणि कार्यजीवनातून. अशा परिस्थितीत मनुष्यमात्राच्या संपूर्ण शिक्षणापैकी फारच थोडे शिक्षण औपचारिक शिक्षणपद्धतीद्वारा होते.) औपचारिक शिक्षणामुळे, हे शिक्षण घेणाऱ्या समाजगटाचे खास हितसंबंध निर्माण होतात. हे

शिक्षण घेतलेल्या व्यक्तीला समाजामध्ये काही विभक्तित दर्जा आपोआप प्राप्त होत असल्यामुळे समतेऐवजी विषमतेलाच चालना मिळते आणि प्रस्थापितांविरुद्ध उमे राहण्याची समाजाची ताकद नाहीशी होते. त्याचबरोबर औपचारिक शिक्षणावर होत असलेला खर्च इतका अवाढव्य होत जातो की तो आपल्या आवाक्याबाहेरचा आहे, असे अत्यंत धनसंपन्न देशांनाही जाणवू लागते.

औपचारिक शिक्षणाबरील हे आक्षेप विकसित आणि विकसनशील देशांना सारख्याच प्रमाणामध्ये लागू पडतात. परंतु येथे हे लक्षात घेतले पाहिजे की औपचारिक शिक्षणपद्धतीवर विकसित देशांत होणारी टीका आणि विकसनशील देशांमध्ये केली जाणारी टीका यामागची कारणे वेगवेगळी आहेत. विकसित देशांमधील शिक्षणतज्ज्ञांनीच औपचारिक शिक्षणपद्धतीमधील दोषांचे विवेचन केले. सर्वांनी निरंतर म्हणजे आयुष्यभर शिक्षण घेतले तरच ज्ञाप्राप्त्येने बदलत चाललेल्या समाजापुढील आव्हानांना तोंड देता येईल असे विकसित देशांमधील शिक्षणतज्ज्ञ म्हणू लागले. (निरंतर शिक्षणाची गरज औपचारिक शिक्षणपद्धती कधीच भागवू शकणार नाही याबद्दल त्यांना संदेह उरलेला नव्हता. म्हणून औपचारिक शिक्षणपद्धतीमध्ये सुधारणा करून आणि तसे करणे शक्य नसेल तर समांतर शिक्षणव्यवस्था निर्माण करून अनौपचारिक शिक्षणाची व्यापक प्रमाणावर सोय उपलब्ध व्हावयास हवी असे ते आग्रहाने सांगू लागले. या शिक्षणपद्धतीवर हल्ला चढविणाऱ्या दुसऱ्या शिक्षणतज्ज्ञांचा मुद्दा वेगळाच होता. 'शिक्षण' किंवा 'अध्ययन' यापेक्षा 'ज्ञानसंपादन' वर अधिक भर दिला गेला पाहिजे असे हे शिक्षणतज्ज्ञ प्रतिपादन करू लागले. नवीन तंत्रविज्ञानामध्ये हा बदल करणे सहज शक्य आहे हे त्यांनी दाखवून दिले. अर्धवेळ औपचारिक शिक्षण आणि अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीनुसार स्वाध्याय अशी संमिश्र शिक्षणपद्धती बदलत्या काळाला अनुरूप ठरेल, हे त्यांच्या विवेचनाचे प्रमुख सूत्र होते. पूर्ण वेळ औपचारिक शिक्षण देण्याची पद्धत जुनाट झालेली असून शैक्षणिकदृष्ट्याही ती अनिष्ट आहे; शिवाय वेळ, शक्ती आणि पैसा यांचा अपव्यय करणारी आहे, हे त्यांनी पटवून दिले. औपचारिक शिक्षणपद्धतीवरील या आक्षेपांमध्ये तथ्य आहे हे लोकांना पटले. शिक्षणक्षेत्रातील तज्ज्ञांना या आक्षेपांकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही हे माहीत असल्यामुळे, शैक्षणिक सुधारणांबाबत वेगवेगळ्या सूचना पुढे येऊ लागल्या. विशेषतः अनौपचारिक शिक्षणाचा फार मोठ्या प्रमाणावर विकास केला पाहिजे, या सूचनेवर बराच खल झाला आणि नंतर ती स्वीकारण्यातही आली.

औपचारिक शिक्षणपद्धतीच्या गैरवाबवी महत्त्वासंबंधी जो भ्रमनिरास झाला त्याबाबतची विकसनशील देशातील प्रतिक्रिया व्यक्त व्हायला अगदीच वेगळी कारणे बघली. मुख्य म्हणजे आर्थिक पाठबळाच्या अभावी आपण विकसित

देशांशतका औपचारिक शिक्षणपद्धतीचा विस्तारही करू शकत नाही आणि गुणवत्ताही गाठू शकत नाही, हे विकसनशील देशांना हळूहळू कळून येऊ लागले. विकसनशील देशांनी विकास कार्यक्रमाच्या अग्रक्रमामध्ये बदल करून शिक्षणावर बराच पैसा खर्च केला आणि तरी देखील या देशांमधील औपचारिक शिक्षण गुणवत्तेच्या दृष्टीने पुरेसे सकस होऊ शकले नाही. शिवाय या शिक्षणाचा व्याप्त क्षेत्र सधून समाजगटापुरताच मर्यादित राहिला. समाजातील फार मोठा वर्ग, विशेषतः दुर्बल घटक या औपचारिक शिक्षणापासून वंचितच राहिला. समाजविकासाचे उद्दिष्ट साध्य करण्याच्या दृष्टीने औपचारिक शिक्षण ही दीर्घकालीन प्रक्रिया असते. विकास कार्यक्रमांमध्ये लोकांना सहभागी करून घेण्याच्या किंवा ज्या वर्गाला औपचारिक शिक्षण मिळालेले नाही किंवा घेता आलेले नाही त्या वर्गातून नवे नेतृत्व निर्माण करण्याच्या तातडीच्या गरजेच्या दृष्टीने औपचारिक शिक्षणपद्धती असमर्थ ठरते, हेही आढळून आले. औपचारिक शिक्षणाबाबत पाश्चिमात्य देशांचे अंधानुकरण केल्यामुळे, या शिक्षणपद्धतीत इतरही अनेक प्रश्न निर्माण झाले. औपचारिक शिक्षणपद्धतीमुळे सुशिक्षित बेकारांची संख्या वाढू लागली. विकास, औद्योगीकरण, संपत्ती आणि सत्ता यांसंबंधी सुशिक्षित वर्गाच्या अपेक्षा खूपच वाढल्या; पण त्या पूर्ण होऊ शकल्या नाहीत. हा सर्व अनुभव घ्यानात घेतल्यानंतर, औपचारिक शिक्षणावर अवास्तव भर देण्याची जुनी कल्पना सोडून दिली पाहिजे, आणि त्याऐवजी कमी खर्चाची, द्रुतगतीने शप्सित परिणाम साध्य करणारी आणि शिक्षण जनतेपर्यंत— विशेषतः गरीब आणि उपेक्षित समाजापर्यंत पोहोचविणारी नवी शिक्षणपद्धती शोधून काढली पाहिजे, हा विचार पुढे आला. शिक्षणाच्या उद्दिष्टांसंबंधी विचारमंथन सुरू झाल्यानंतर, औपचारिक शिक्षणपद्धतीला समर्थ पर्याय म्हणून अनौपचारिक शिक्षणासंबंधी चर्चा सुरू झाली आणि तेव्हापासून या शिक्षणपद्धतीसंबंधी अगत्य दाखविण्यात येऊ लागले.

औपचारिक शिक्षणाबाबत (किंवा त्याच्यावर अवास्तव भर देण्याबाबत) आपला भ्रमनिरास झाल्याची आणि अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीचा विकास करणे आवश्यक असल्याची कबुली (मात्र त्यावेळी 'अनौपचारिक शिक्षण' हा शब्द-प्रयोग रूढ झालेला नव्हता.) अनेक देशातील शैक्षणिक पुनर्रचनेसंबंधीच्या अहवालात दिली गेली. याबाबतीत आपल्या दृष्टीने शिक्षण आयोगाच्या शिफारशी विशेष महत्त्वाच्या ठरतात. कारण शैक्षणिक पुनर्रचनेसंबंधी आज जे विचार बोलून दाखविले जात आहेत त्यांची दखल शिक्षण आयोगाने त्यावेळीच घेतली होती. उदाहरणार्थ, सहा ते चौदा या वयोगटातील विद्यार्थ्यांना प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करताना, प्रवेशाचे वय एकच असता कामा नये, आणि अर्धवेळ शिक्षणाची तरतूद करायला हवी असे आयोगाने म्हटले होते. (अहवालातील

७.२८ आणि ७.३२ हे परिच्छेद). माध्यमिक आणि उच्च शिक्षणही विद्यार्थ्यांना अर्धवेळ देण्याची किंवा त्यांना ते स्वतःहून पूर्ण करण्याची सुविधा असावी, परीक्षा मंडळाच्या आणि विद्यापीठांच्या सर्व परीक्षांना बसण्याची बहिःस्थ विद्यार्थ्यांना परवानगी मिळावी, ज्या विद्यार्थ्यांना पूर्णवेळचे माध्यमिक आणि उच्च शिक्षण घेता येत नाही त्यांच्याकरिता विस्तृत प्रमाणावर पत्रद्वारे शिक्षण देण्याची सोय केली जावी, असेही शिक्षण आयोगाने सुचविले होते. शक्य तितक्या अल्प कालावधीत सामूहिक निरक्षरता नाहीशी करण्यावर आणि प्रौढ नि निरंतर शिक्षणाची पुरेशी तरतूद करण्यावरही आयोगाने भर दिला होता (प्रकरण १६). शिक्षण आयोगाने शेवटी असे म्हटले होते की, शिक्षणात सतत रममाण होणारा समाज निर्माण करण्याच्या आणि सर्वांना आयुष्यभर ज्ञानसाधना करता येण्याच्या दिशेने प्रयत्न व्हावयास हवेत. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी (१) औपचारिक शिक्षणाच्या पूर्णवेळ स्वरूपावर सर्वस्वी अवलंबून राहण्याची सध्याची प्रवृत्ती सोडली पाहिजे, आणि (२) अर्धवेळ शिक्षणक्रमाची आणि स्वाध्यायाची पर्यायी व्यवस्था मोठ्या प्रमाणावर निर्माण केली पाहिजे. औपचारिक शिक्षणाइतकाच दर्जा या पर्यायी व्यवस्थेला मिळावयास हवा, असे शिक्षण आयोगाने म्हटले आहे :

२.५३. पूर्णवेळचे शिक्षण हाच शिक्षण घेण्याचा एकमेव मार्ग आहे असे मानले की कोणत्याही व्यक्तीच्या आयुष्याचे सर्वस्वी अलग असे तीन कप्पे पडतात. औपचारिक शिक्षण किंवा रोजगार यांचा संबंध नसलेली शालेयपूर्व अवस्था, पूर्णवेळचे शिक्षण पण रोजगार नाही अशी शालेय अवस्था आणि पूर्ण वेळचा रोजगार, पण शिक्षणाशी अजिबात संबंध नाही अशी शालेय शिक्षणोत्तर अवस्था. आधुनिकीकरण होत असलेल्या आणि द्रुतगतीने बदलत चाललेल्या समाजाने शिक्षण विशिष्ट मुदतीपर्यंतच घ्यायचे असते ही कल्पना सोडून घ्यायला हवी आणि व्यक्तीची विद्यार्थीदशा आयुष्यभर चालू असते हे सूत्र मान्य करावयास हवे. हे शिक्षण अनौपचारिक रीतीने घरातच सुरू झाले पाहिजे आणि त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीला शक्य तितक्या लवकर औपचारिक शिक्षण घेण्याची संधी मिळावी आणि आयुष्यभर प्रत्यक्षतः वा अप्रत्यक्षतः ते शिक्षण मिळत राहावे हेच राष्ट्रीय शिक्षणविषयक धोरणाचे अंतिम उद्दिष्ट झाले पाहिजे. त्याचप्रमाणे व्यक्तिजीवनाच्या कोणत्याही अवस्थेमध्ये रोजगार आणि शिक्षण यांच्या सापेक्ष महत्त्वामध्ये बदल झाला तरी त्यांची संपूर्ण फारकत होता कामा नये. पूर्ण वेळचे शिक्षण घेणाऱ्या व्यक्तीला, त्या शिक्षणाचा अविभाज्य भाग म्हणून कार्यानुभव घेता आलाच पाहिजे आणि पूर्ण वेळ रोजगार करणाऱ्या व्यक्तीचाही आपण आपली ज्ञानार्जन करावयास हवे असा कल झाला पाहिजे. त्याकरिता तिला

पुरेसा वेळ मिळावयास हवा आणि तशी सोयही उपलब्ध व्हावयास हवी. त्याचप्रमाणे, एका अवस्थेतून दुसऱ्या अवस्थेतील संक्रमणही एकदम होता कामा नये. उदाहरणार्थ खेळात निमग्न असलेल्या बालकाला एकदम शाळेत नेऊन ठेवण्याऐवजी, शाळेत प्रवेश करण्यापूर्वी त्याला हळूहळू शालेय जीवनाची ओळख करून दिली पाहिजे. त्याचप्रमाणे एखाद्या तरुणाचे पूर्णवेळचे शिक्षण पुरे झाले आहे आणि लगेच तो पूर्ण वेळचा रोजगार करायला लागला आहे, असेही बडता कामा नये (या दोन अवस्थांच्या दरम्यान अर्धवेळ शिक्षण आणि अर्धवेळ रोजगार अशी मधली अवस्था निर्माण करायला हवी)

२.५४. ही उद्दिष्टे साध्य करावयाची असतील तर सर्वस्वी पूर्णवेळच्या शिक्षणावर अवलंबून राहण्याचे सध्याचे धोरण बदलून, शिक्षणाच्या प्रत्येक विभागामध्ये आणि प्रत्येक अवस्थेमध्ये अर्धवेळचे शिक्षण आणि विद्यार्थ्याला सोयीच्या ठरणाऱ्या वेळेत शिक्षण अशा दोन पर्यायी व्यवस्था फार मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध व्हावयास हव्यात. त्याचबरोबर या पर्यायी व्यवस्थांना पूर्णवेळच्या शिक्षणाइतका दर्जाही मिळाला पाहिजे. दुसरे असे की, सध्या जवळजवळ दुर्लक्षित राहिलेल्या प्रौढ आणि निरंतर शिक्षणाचाही व्यापक प्रमाणावर प्रसार केला पाहिजे. या दोन सुधारणांमुळे

- ज्यांना शिक्षणाचा पहिला टप्पा पूर्ण करता आलेला नाही त्यांना तो नंतर पुरा करता येईल आणि त्यांची इच्छा असेल तर ते पुढच्या अवस्थेमध्ये प्रवेश करू शकतील.
- कोणत्याही शिक्षणसंस्थेत प्रवेश मिळवून किंवा न मिळविताही प्रत्येक सुशिक्षित व्यक्तीला पुढचे शिक्षण घेता येईल.
- कामगाराला चांगला कामगार होता यावे याकरिता ज्ञान, कर्तृत्व आणि व्यावसायिक कौशल्य संपादन करता येईल आणि त्यायोगे त्याला आपले उत्पन्न वाढविण्याची संधी मिळेल.
- सुशिक्षित लोकांना आपल्या ज्ञानाची उजळणी करता येईल आणि त्यांना त्यांच्या आवडीच्या विषयातील नव्या ज्ञानाशी संपर्क ठेवता येईल.

अशा तऱ्हेचे शैक्षणिक कार्यक्रम, शैक्षणिकदृष्ट्या प्रगत आणि श्रीमंत देशात सुरू करण्यात आलेले असताना, भारतासारख्या गरीब आणि विकसनशील देशाला त्यांची उपेक्षा करून चालणार नाही. कारण या कार्यक्रमांमुळे शाळेतून जीवनात प्रवेश करताना होणारे स्थिरतर सुलभ ठरेल, शिक्षणावरील सरकारी खर्च कमी होईल आणि ज्यांना स्वतः शिक्षण घेण्याची इच्छा आहे, परंतु शिक्षणसंस्थांच्या विशिष्ट नियमांमुळे घेता येत नाही अशा असंख्य लोकांची सोय होऊ शकेल.

जागतिक शिक्षण-विचारामध्ये अनौपचारिक शिक्षणासंबंधी आस्थापूर्वक ऊहापोह होऊ लागला याचे श्रेय निरनिराळ्या देशांत जे शिक्षणविषयक अहवाल तयार झाले त्यांना देता येणार नाही. अनौपचारिक शिक्षणाचे अनन्यसाधारण महत्त्व सिद्ध करण्याचे महान कार्य युनेस्कोने नेमलेल्या आंतरराष्ट्रीय शिक्षण आयोगाने पार पाडले. 'भावी ज्ञानार्जन' या शीर्षकाखाली या आयोगाने आपला अहवाल १९७२ मध्ये प्रसिद्ध केला. औपचारिक शिक्षणाची अयशस्विता आणि अनौपचारिक शिक्षणाचा विकास करण्याची आवश्यकता यांवर या अहवालानेच पहिल्यांदा भर दिला. तेव्हापासून या अहवालावर आंतरराष्ट्रीय आणि राष्ट्रीय पातळ्यांवरून चर्चा होत असून तो आंतरराष्ट्रीय आणि राष्ट्रीय शिक्षणविषयक विचारमंथनाचा अविभाज्य घटक झालेला आहे. या अहवालापासून अनौपचारिक शिक्षण सुप्रतिष्ठित झाले असे म्हणणे सयुक्तिक ठरेल.

[येथे हेही सांगितले पाहिजे की, अनौपचारिक शिक्षणाचे महत्त्व दुसऱ्या एका शोधातूनही जाणवू लागले होते. विकासाच्या पर्यायी मार्गाचा किंवा औद्योगिक समाजाच्या पर्यायी रचनेचा शोध करताना अनौपचारिक शिक्षणाकडे लक्ष गेले. शिक्षण आणि विकास यांच्या अन्योन्यसंबंधांचा, धोरणविषयक सूत्रधार आणि विकासविषयक तज्ज्ञ अभ्यास करू लागले तेव्हा, औपचारिक शिक्षणामुळे विकासाला फारच थोडा हातभार लागलेला आहे आणि विकासाची गती वाढविण्याची क्षमता अनौपचारिक शिक्षणामध्येच आहे, हे त्यांना जाणवले. लोकसंख्या, अन्नधान्य, आरोग्य, बेकारी, गरिबी यांसारखे जटिल प्रश्न मेढसावणाऱ्या देशांच्या दृष्टीने तर अनौपचारिक शिक्षणाच्या प्रसाराची गरज निर्विवाद आहे. (अनौपचारिक शिक्षणाचा 'शोध' शिक्षणतज्ज्ञांपेक्षा विकास-नियोजनकारांनीच लावला, ही वस्तुस्थिती आहे.)

सध्याची औद्योगिक समाजरचना बदलून, मानवी कल्याणाला उपकारक ठरणारी पर्यायी समाजव्यवस्था निर्माण केली पाहिजे, असे मानणारे समाज-सुधारकही याच निष्कर्षाप्रत आले. या विचारवंतांत महात्मा गांधी आणि इव्हान इल्लिच यांचा समावेश होतो. नवा समाज निर्माण करायचा असेल तर औपचारिक शिक्षणपद्धतीला पूर्णपणे फाटा दिला पाहिजे, निदान तीत मूलगामी सुधारणा केली पाहिजे आणि अनौपचारिक शिक्षणावर पूर्वीपेक्षा कितीतरी अधिक भर द्यायला हवा असे त्यांचे मत होते.]

या प्रश्नाकडे आपण शैक्षणिक सुधारणांच्या दृष्टिकोनातून पाहिले किंवा सामाजिक परिवर्तनाच्या दृष्टिकोनातून पाहिले (एकाशिवाय दुसऱ्याचा पाठपुरावा करताच येणार नाही), तरी अनौपचारिक शिक्षणाकडे अधिक लक्ष दिले पाहिजे, आणि अग्रक्रम देऊन त्याचा विकास करावयास हवा, हे अलीकडच्या

काही वर्षांमध्ये सर्वमान्य झालेले आहे. वस्तुस्थिती अशी आहे की, सध्या सारे शैक्षणिक विचारमंथन पुढील पाच मुद्यांभोवतीच केंद्रित झालेले आहे.

(१) कोणत्याही समाजाच्या (वा व्यक्तीच्या) शैक्षणिक गरजा एकटी औपचारिक शिक्षणपद्धती पुऱ्या करू शकत नाही. म्हणून सहज, औपचारिक आणि अनौपचारिक शिक्षणपद्धतींचा योग्य समन्वय साधणारी सर्वेक्ष शिक्षणपद्धती हीच कोणत्याही समाजाची (वा व्यक्तीची) अपरिहार्य गरज झालेली आहे.

(२) विकसित आणि विकसनशील अशा दोन्ही अवस्थांमधील सर्व देशांना अनौपचारिक शिक्षणाची गरज आहे. ज्ञानार्जनात रस घेणारा समाज निर्माण करून, सर्वांना आयुष्यभर शिक्षण घेता यावे, अलीकडेच उपलब्ध झालेल्या नव्या शैक्षणिक तंत्रपद्धतींचा वापर करता यावा आणि शिक्षणाऐवजी ज्ञानार्जनावर भर देऊन शिक्षणाची गुणवत्ता वाढवावी यासाठी विकसित देशांना अनौपचारिक शिक्षणाची निकड जाणवू लागली आहे. उलटपक्षी, विकसनशील देशांच्या दृष्टीने अनौपचारिक शिक्षणाच्या प्रसारामागचे तातडीचे उद्दिष्ट काहीसे वेगळे आहे. औपचारिक शिक्षणावर होणारा खर्च कमी करणे, ही शिक्षणपद्धती अधिक परिणामकारक करणे, समाजाचे जे घटक सध्या शैक्षणिक परिबाबाहेर उभे आहेत अशा सर्वांना (विशेषतः उपेक्षित आणि गरीब लोकांना) शिक्षण उपलब्ध करून देणे आणि विकासकार्यक्रमाशी शिक्षण निगडित करणे ही विकसनशील देशांची तातडीची आणि अल्पकालिक उद्दिष्टे आहेत. कालांतराने याही देशांना ज्ञानसाधना करणारा समाज निर्माण करावयाचा आहे आणि सर्वांना आयुष्यभर शिक्षण घेता यावे अशी व्यवस्थाही करावयाची आहे. या उद्दिष्टपूर्तीसाठी अनौपचारिक शिक्षणच महत्त्वाची जबाबदारी उचलू शकते.

(३) अनौपचारिक शिक्षण सर्व सामाजिक वर्गांना आणि व्यक्तींना आवश्यक आहे. सधन सत्ताधारी वर्गाला साधारणतः चांगले सहज शिक्षण मिळते. या वर्गाला औपचारिक शिक्षणही घेता येते. परंतु जीवनाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी आणि वैयक्तिक कार्यक्षमता वृद्धिंगत करण्यासाठी या वर्गालाही अनौपचारिक शिक्षणाची गरज भासते. गरिबांना आणि दलिताना सामान्यतः चांगले सहज शिक्षण उपलब्ध होत नाही आणि औपचारिक शिक्षणाचा पुरेसा लाभ घेण्या-इतकी त्यांच्यापाशी क्षमताही नसते. अशा वर्गांना तर अनौपचारिक शिक्षणाची गरज अधिकच जाणवते. स्वतःची दुर्बलतेतून मुक्तता करून घेण्यासाठी आणि जीवनमान सुधारण्यासाठी त्यांना अनौपचारिक शिक्षण खचितच उपयुक्त ठरू शकेल.

(४) सामाजिक पुनर्घटना ही जगातील सर्वच देशांची गरज झालेली असून ही पुनर्घटना शैक्षणिक सुधारणांशी निगडित केली पाहिजे. आजचा औद्योगिक समाज

उपभोगप्रधान झालेला असून त्यामुळे दुर्मिळ आणि परत निर्माण होऊ न शकणारा साधनसंपत्ती फार मोठ्या प्रमाणावर खर्च होत आहे आणि तिचा साठा कमीकमी होत चालला आहे. शिवाय प्रदूषणाची समस्याही उभी ठाकली आहे. म्हणून उपभोगप्रधान प्रवृत्तीचा अनिर्बंधित प्रसार थांबवावयाचा असेल आणि माणसाचे माणूस म्हणून अस्तित्व टिकवायचे असेल तर, या दोषांपासून मुक्त असलेली समाजपद्धती आपल्याला शोधून काढली पाहिजे. विकसित देशांच्या दृष्टीने साधे जीवन भौतिक गरजांमध्ये कपात आणि शैक्षणिक नि सांस्कृतिक विकासासाठी अधिक प्रयत्न ही सामाजिक पुनर्रचनेची दिशा राहिल तर विकसनशील देशांच्या दृष्टीने, सर्वांना समाधानकारक जीवनमान लाभणे, आणि त्याचबरोबर शैक्षणिक नि सांस्कृतिक विकासावर अधिक भर देणे ही दोन उद्दिष्टे प्रमुख ठरतात. हे सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी सहज, औपचारिक आणि अनौपचारिक या तिन्ही शिक्षणपद्धतींमध्ये मूलभूत बदल घडवून आणणे क्रमप्राप्त ठरले आहे.

(५) औपचारिक शिक्षणाचा स्वतंत्र वा वेगळा विचार करणे शक्यही नाही आणि इष्टही नाही. शिक्षण आणि समाज यांच्यात मूलभूत बदल घडवून आणण्याचे उपाय शोधताना अनौपचारिक शिक्षणाचे महत्त्व प्रतीत झाले आणि म्हणून शैक्षणिक नि सामाजिक सुधारणेच्या प्रमुख आंदोलनाचा एक अविभाज्य भाग म्हणून अनौपचारिक शिक्षणाचा विकास केला पाहिजे.

आपला दृष्टिकोन

भारतीय समाज आणि शिक्षण यांच्या दृष्टीने बरील शेवटचे विधान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. सर्वांना समाधानकारक जीवनमान लाभावे आणि गरिबी, बेकारी, निरक्षरता, अज्ञान आणि अनारोग्य हे समाजपुष्काच्या शरीरामध्ये बद्ध-मूल झालेले दोष नष्ट व्हावेत याकरिता समताधिष्ठित समाज निर्माण करण्याचा आपल्याला निर्धारपूर्वक प्रयत्न केला पाहिजे. त्याचबरोबर संपूर्ण शिक्षणपद्धतीही पुनर्घटित करावयास हवी (पूर्वी शिक्षणपद्धतीची पुनर्घटना म्हणजे औपचारिक शिक्षणपद्धतीचा विकास आणि सुधारणा असा मर्यादित अर्थ केला जात असे.) या पुढील काळात शैक्षणिक पुनर्रचनेचा व्यापक आणि अर्थपूर्ण आशय ध्यानात घ्यावयास हवा (सहज, औपचारिक आणि अनौपचारिक अशा तिन्ही प्रणालींमध्ये एकात्म आणि सुसूत्र सुधारणा घडवून आणणे हा शैक्षणिक पुनर्रचनेचा नवा अर्थ आहे.) या प्रयत्नांमध्ये साहजिकच अनौपचारिक शिक्षणावर अधिक भर द्यावा लागणार आहे. भारतातील शिक्षणपद्धतीत आणि समाजपद्धतीत मूलगामी परिवर्तन घडवून आणण्याचे एक प्रभावी साधन म्हणून अनौपचारिक

शिक्षणसंबंधी अलीकडे निर्माण झालेल्या अगत्याचा वापर करणे शक्य आहे; तसा तो केलाही पाहिजे.

अनौपचारिक शिक्षणाकडे आपण गांभीर्याने पाहिले आणि पूर्वी जशी अनेक महत्त्वाच्या शैक्षणिक कार्यक्रमांची वासलात लागली तसे यापुढे घडणार नाही याची काळजी घेतली तर ते महान संक्रमण घडवून आणणे मुळीच अशक्य ठरणार नाही. नव्या शैक्षणिक संकल्पनेचा किंवा कार्यक्रमाचा आपण आता प्रथमच विचार करीत आहोत अशातील भाग नाही, हेही बिसरता कामा नये. अनेक संकल्पनांचा काही काळ विचार झाला आणि नंतर त्यांच्याकडे दुकूनही पाहिले गेले नाही असे प्रकार भारतीय शिक्षणाच्या इतिहासात अनेक वेळा घडले आहेत. विशेषतः सामूहिक शिक्षणाच्या क्षेत्रातील नव्या संकल्पनांची सतत उपेक्षाच होत आली आहे. उदाहरणार्थ, महात्मा गांधींनी सुचविलेली मूलभूत शिक्षणाची योजना आपण मूळ स्वरूपातही राबविली नाही आणि शिक्षण आयोगाने सुचविलेल्या सुधारित स्वरूपातही ती अमलात आणली नाही. त्याचप्रमाणे जवळजवळ गेली शंभर वर्षे सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षणासंबंधी आपण बोलत आहोत. सर्व मुलांना चार वर्षांचे प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केले पाहिजे हा विचार पहिल्यांदा १८८१ मध्ये दादाभाई नौरोजी यांनी बोलून दाखविला. आपण तो स्वीकारलाही. परंतु नंतर, हा कार्यक्रम फारच सर्वसामान्य आहे असे म्हणून मुले चौदा वर्षांची होईपर्यंत त्यांना हे शिक्षण देण्याची सोय केली जावी असे ठरविले. ही तरतूदही आपल्यापैकी काही जणांना अपुरी वाटत असून सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचे वय सोळा किंवा अठरापर्यंत वाढविण्यासाठी राज्यघटनेत दुरुस्ती करावी येथवर त्यांची मजल गेलेली आहे. एकीकडे कागदावर आपण भव्य योजना मांडत आहोत आणि त्याचवेळी दादाभाई नौरोजी यांच्या सूचनेचा शतसांवत्सरिक महोत्सव १९८१ मध्ये साजरा करणार असताना, आपण सर्व मुलांना चार वर्षांचे प्राथमिक शिक्षणदेखील देऊ शकत नाही असे चित्र दिसणार आहे.

प्रौढांच्या सार्वत्रिक शिक्षणाबाबतही हेच म्हणावे लागते. हा कार्यक्रम सुरू होऊन आता जवळजवळ चाळीस वर्षे होऊन गेली आहेत. चाळीस वर्षांपूर्वी या कार्यक्रमाला साक्षरताप्रसार असे संबोधिताना आणि जनतेमधील निरक्षरता दूर करण्याची भाषा बोलताना आपल्याला संकोच वाटत नसे. परंतु नंतर आपण, नुसता साक्षरताप्रसार पुरेसा ठरणार नाही असे म्हणू लागलो आणि प्रौढ-शिक्षणाच्या कार्यक्रमाला प्राधान्य देण्याचे ठरविले. समाजपरिवर्तन आणि प्रौढ शिक्षण यांचा संबंध लक्षात आल्यानंतर आपण प्रौढ शिक्षणाचे समाज (प्रौढ) शिक्षण असे नामकरण केले. मध्यंतरी काही काळ 'कार्यात्मक साक्षरता' आणि 'मूलभूत शिक्षण' या संकल्पनांशीही खेळलो. आता आपण ते सगळे विसरून

गेलो असून एकदम अनौपचारिक शिक्षणाची संकल्पना शोधून काढली आहे, आणि तिच्या अंमलबजावणीकरिता एक तात्पुरतीत रतूद म्हणून 'अनौपचारिक (प्रौढ) शिक्षण संचालनालय' ही स्थापन केले आहे. 'साक्षरते'पासून 'अनौपचारिक शिक्षण'पर्यंत आपण संकल्पनात्मक प्रगती केली हे मी नाकारीत नाही. परंतु त्याच-बरोबर या क्षेत्रात फारच थोडे प्रत्यक्ष कार्य झालेले आहे, याबद्दलचे माझे असमाधानही मला व्यक्त करावेसे वाटते. आजही साठ टक्के लोक निरक्षर असून त्यांची संख्या वाढतच चालली आहे.

म्हणून अनौपचारिक शिक्षणाच्या अंमलबजावणीवर विनाविलंब भर द्यावयास हवा आणि पूर्वी ज्याप्रमाणे तितकेच (किंवा त्याहूनही अधिक) महत्त्वाचे शैक्षणिक कार्यक्रम ज्या जुजबी पद्धतीने हाताळले त्या पद्धतीचा त्याग करायला हवा, असे माझे आग्रहपूर्वक सांगणे आहे.

• •

संकल्पना, पद्धती आणि दर्जा

शिक्षण आणि समाज यांच्यात संपूर्ण सुधारणा घडवून आणण्याचा कार्यक्रम विकसित करण्यासाठी, अनौपचारिक शिक्षणाच्या सध्याच्या कार्यक्रमाला नवे रूप देण्याऐवजी, अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीसंबंधी अलीकडे जे अगत्य दाखविण्यात येत आहे, त्याचा आपण उपयोग करून घेतला पाहिजे, यासंबंधी मागच्या प्रकरणात विवेचन करण्यात आलेले आहे. या विवेचनाचा आणखी पाठपुरावा करावयाचा असेल तर आपल्याला निरंतर ज्ञानार्जन करणारा समाज अस्तित्वात आणण्याच्या दृष्टीने पावले टाकली पाहिजेत. त्याचप्रमाणे औपचारिक, अनौपचारिक आणि सहज अशा तिन्ही शिक्षणपद्धतींचा समन्वय साधणारी सर्वेकष शिक्षणव्यवस्था अमलात आणून, आयुष्यभर शिक्षण घेण्याच्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. तसे झाले तरच प्रत्येक व्यक्तिमात्राला आयुष्यभर

- त्याला जे शिक्षण आवडते ते स्वतःला सोयीस्कर ठरणार्या गतीनुसार आणि ज्या कोणाकडून घ्यावेसे वाटे त्या माध्यमापर्यंत घेण्याची, आणि
- आपण संपादित केलेले ज्ञान ज्यांना त्यासंबंधी आस्था आहे अशांना देण्याची पुरेशी संधी मिळू शकेल.

म्हणून सर्वेकष शिक्षणपद्धतीचा कार्यक्रम आणि त्याचे अनौपचारिक शिक्षणाच्या विकासाच्या दृष्टीने होणारे परिणाम यांचा या आणि पुढील प्रकरणात सविस्तर ऊहापोह करण्याचे योजिले आहे.

औपचारिक आणि अनौपचारिक शिक्षण

औपचारिक शिक्षणव्यवस्थेच्या बाहेर मिळणारे संघटित शिक्षण म्हणजे अनौपचारिक शिक्षण होय, अशी व्याख्या आपण यापूर्वी केलेलीच आहे. सुरुवात म्हणून ही व्याख्या बरीचशी समाधानकारक आहे. मात्र या व्याख्येमुळे अनौपचारिक शिक्षणाच्या स्वरूपाचा किंवा औपचारिक आणि अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीमधील नेमक्या संबंधांचा उलगडा होत नाही. म्हणून अनौपचारिक

शिक्षणपद्धतीमागील संकल्पनेचे प्रत्यक्ष आणि परिणामकारक कार्यक्रमात रूपांतर करावयाचे असेल तर, या शिक्षणपद्धतीच्या अत्यावश्यक विशेषांची अधिक तपशिलाने चर्चा करावयास हवी.

सुरुवातीला औपचारिक आणि अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीमधील साम्यभेदांची तुलना करू या.

(१) काही तरी शिकविणे हा औपचारिक शिक्षणाचा मूलभूत हेतू असतो आणि या विशिष्ट हेतूच्या पूर्ततेसाठीच अध्यापकवर्ग, इमारती, उपकरणे आणि विद्यार्थी यांचे संयोजन केलेले असते. याउलट अध्ययन हा अनौपचारिक शिक्षणाचा केंद्रबिंदू असतो. हे अध्ययन एखादी व्यक्ती स्वतः करील किंवा तशी इच्छा असलेल्या अनेक व्यक्ती एकत्र येऊन अध्ययन करू शकतील. स्वाध्यायाचा हा प्रधान हेतू डोळ्यापुढे ठेवूनच, अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीमध्ये अध्यापकवर्ग, इमारती, उपकरणे आणि अभ्यासक्रम आदींची तरतूद केलेली असते.

(२) साधारणतः औपचारिक शिक्षण हे बव्हंशी पूर्ण वेळचे शिक्षण असते आणि त्यामुळे ते, रोजगार न करणाऱ्या मुलांना आणि तळगांवाच घेता येते. त्यामुळे आपल्या मुलांना त्यांच्या लहान वयातच शाळेत दाखल करणे आणि तेथे दीर्घकाळ ठेवणे ज्या सधन कुटुंबांना शक्य होते त्यांच्यापुरतेच औपचारिक शिक्षण मर्यादित राहते. याच कारणास्तव गरिबांच्या मुलांना लहान वयातच रोजगार करावा लागत असल्यामुळे त्यांच्यावर मध्येच शाळा सोडण्याची पाळी येते. उलटपक्षी अर्थार्जन करताना ज्यांना शिक्षण घ्यावयाचे असते त्यांची सोय करण्याचे कार्य अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीच पार पाडते. कारण ती अर्धवेळची असते.

(३) पूर्ण वेळ काम करणाऱ्या व्यावसायिक शिक्षकांचीच औपचारिक शाळांमध्ये भरती केली जाते. हे शिक्षकही अनौपचारिक शिक्षण देऊ शकतात; परंतु त्यांच्याप्रमाणे अर्धव्यावसायिक आणि अव्यावसायिक शिक्षक, स्वयंसेवक किंवा आपल्याजवळच्या ज्ञानाचा प्रसार करण्याची ज्या कोणाची इच्छा आहे असा कोणीही नागरिक अनौपचारिक शिक्षणपद्धती राबवू शकतो.

(४) औपचारिक शाळेत शिकविणारा शिक्षक ही साधारणतः श्रेष्ठ दर्जाची व्यक्ती समजली जाते आणि त्यामुळे औपचारिक शाळांमध्ये शिक्षक आणि विद्यार्थी यांचे नाते प्रमुख आणि दुय्यम किंवा देणारा आणि घेणारा वा कर्ता आणि स्वीकारणारा असे असते. अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीमध्ये मात्र शिक्षक आणि विद्यार्थी यांचे नाते समान पातळीवर राहते. कारण तेथील शिक्षक विद्यार्थ्यांसमवेत स्वतःही शिकत असतो. तो विद्यार्थ्यांना काही शिकवितो आणि त्याचवेळी तो विद्यार्थ्यांकडून अन्य काही ज्ञान ग्रहण करित असतो. या शिक्षणपद्धतीत

सामान्यतः विद्यार्थीच परस्परांकडून शिकत असतात आणि त्यांच्यात दुवा साधण्याचे कार्यच काय ते शिक्षकाला करावे लागते.

(५) शिक्षण देणे या एकाच उद्दिष्टासाठी स्थापन करण्यात आलेल्या शाळां-मार्फतच औपचारिक शिक्षणाची सोय होऊ शकते. परंतु अनौपचारिक शिक्षण मात्र कोठेही घेता येते. शेतमळा, कारखाना, ग्रंथालय, संग्रहालय, रंगमंच अशा नानाविध सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक संस्था अनौपचारिक शिक्षणाची सोय करू शकतात. जे लोक व्यवसायाने शिक्षक नाहीत किंवा ज्या संस्था शैक्षणिक स्वरूपाच्या नाहीत असे लोक आणि संस्थाही अनौपचारिक शिक्षणामध्ये सहभागी होत असल्यामुळे, औपचारिक शिक्षणपद्धती ज्या अमाप शैक्षणिक साधनसामग्रीचा उपयोग करू शकत नाही तिचा लाभ अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीस घेता येतो.

(६) औपचारिक शिक्षणपद्धतीचा भर सारखेपणा आणि साचेबंदपणा यांच्यावर असतो तर विविधता, सहजता आणि लवचिकता या संकल्पनांवर अनौपचारिक शिक्षणपद्धती भर देत असते.

(७) औपचारिक शाळेमधील शिक्षकांसमोर बंदिस्त श्रोतुवर्ग असतो आणि या श्रोतुवर्गावर विशिष्ट हजेरीचेही बंधन असते. अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीतील उपस्थिती स्वयंस्फूर्त असते. आपला वेळ आणि श्रम खर्ची घालावेत इतका एखादा कार्यक्रम आवडीचा आणि उपयुक्त असेल तेव्हाच लोक त्याला हजर राहत असतात.

(८) औपचारिक शाळांमधील विद्यार्थी अर्थाज्जन करणारे नसतात. त्यामुळे या विद्यार्थ्यांना कार्यानुभव कसा मिळवून द्यायचा असा औपचारिक शाळांपुढे प्रश्न असतो. उलटपक्षी रोजगार करणाऱ्या व्यक्तीच अनौपचारिक शिक्षण घेत असल्यामुळे त्यांच्या कार्यानुभवाभोवती अनौपचारिक शिक्षणाची गुंफण करणे किती तरी सुलभ ठरते.

(९) औपचारिक शिक्षणपद्धतीची केंद्रीकरणाकडे प्रवृत्ती असते तर अनौपचारिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमाचे स्वरूपच असे असते की विकेंद्रीकरण अपरिहार्य ठरते. वैयक्तिक गरजा, आवडीनिवडी आणि अभ्रक्रम यांचा विचार करूनच लोक अनौपचारिक शिक्षणात सहभागी होत असल्यामुळे आपोआपच हे शिक्षण विकेंद्रित झालेले असते.

(१०) औपचारिक शिक्षण पूर्ण वेळ काम करणाऱ्या व्यावसायिक शिक्षकां-मार्फतच देण्यात येत असल्यामुळे ते खर्चिक होते. अर्धव्यावसायिक आणि अव्यावसायिक शिक्षक यांच्यामार्फत शिक्षण देण्याची सोय आणि सामाजिक साधनसंपत्तीचा जास्तीत जास्त वापर यांमुळे अनौपचारिक शिक्षणावरील खर्च

बराच कमी असतो.

ही तुलना आणखी अनेक दृष्टिकोनातून वाढविता येईल. परंतु तशी गरज नाही. हे खरे आहे की औपचारिक शिक्षणाचे काही कार्यक्रम अनौपचारिक शिक्षणाची वैशिष्ट्ये साध्य करू शकतात आणि त्याचबरोबर औपचारिक शिक्षणाची वैशिष्ट्ये आत्मसात करण्याच्या आणि त्यांचे सामर्थ्य वाढविण्याच्या दृष्टीने अनौपचारिक शिक्षणाचे काही कार्यक्रम अपुरे पडतात हे खरे आहे. असे असले तरीही औपचारिक आणि अनौपचारिक शिक्षणपद्धतींमध्ये वर केलेली तुलना खरी आहे आणि म्हणून असे म्हणता येईल की औपचारिक शिक्षण ही एक विशिष्ट पद्धत असून तिची स्वतःची अशी संरचना आहे. या पद्धतीचे विविध घटक परस्परांशी निगडित असतात, त्यांच्यात आंतरिक संगती असते. अनौपचारिक शिक्षणाला तशी पद्धत नसते किंवा असलीच तर ती मुक्त पद्धत म्हटली पाहिजे. औपचारिक शिक्षणाच्या कक्षेबाहेरील विविध शैक्षणिक कार्यक्रमांचा मेळ साधणारी ती एक पद्धत असून तिला 'अनौपचारिक' हे सामुदायिक नाव देण्यात आलेले आहे. कारण मुले, तरुण, प्रौढ, पुरुष, स्त्रिया, शेतकरी, कारागीर, व्यापारी, गरीब, श्रीमंत अशा अनेकविध स्तरांवरील सामाजिक घटकांच्या शानार्जनविषयक गरजा ही शिक्षणपद्धती पूर्ण करू शकते. शिवाय ही शिक्षणपद्धती गरजेप्रमाणे बदलतही असते. अर्थात सर्व शैक्षणिक दोषांवर अनौपचारिक शिक्षण हाच एकमेव रामबाण उपाय आहे, असे मानून चालणार नाही. अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीमध्ये शानार्जनाच्या संदर्भाला आपण महत्त्व देत असले तरी त्याचे पद्धतीकरण हरवून बसत असतो आणि शानाची लवचिकता आपण उपयुक्तता हे या शिक्षणपद्धतीचे विशेषही, शान संग्रहित करण्याच्या अभावामुळे आणि ते उथळ असण्याच्या शक्यतेमुळे, कमी महत्त्वाचे ठरू शकतात. औपचारिक शिक्षणपद्धतीवर ज्या सामाजिक मर्यादा पडतात त्या अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीलाही पत्काराव्या लागतात. परंतु येथे हे ध्यानात घेतले पाहिजे की या मर्यादांवर मात करणे किंवा त्यातून मार्ग काढणे अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीला शक्य होते. औपचारिक शिक्षणाची आखणी आणि अंमलबजावणी करण्याच्या कार्यापेक्षा, अनौपचारिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमांची आखणी आणि अंमलबजावणी करणे अत्यंत अवघड असते, हेही मान्य करावयास हवे.

अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीपेक्षा औपचारिक शिक्षणपद्धतीला अधिक फायदे आहेत हेही लक्षात ठेवले पाहिजे. उदाहरणार्थ, या शिक्षणपद्धतीला समाजामध्ये प्रचंड मानमान्यता मिळालेली असते. कारण व्यक्तीच्या बौद्धिक कर्तृत्वावर शिककामोर्तव करण्याची मक्तेदारी तिच्याकडे आलेली असते. मान्यताप्राप्त व्यवसायात (किंवा इतर व्यवसायातील मान्यताप्राप्त पदावर) प्रवेश मिळवून

देण्याचे कार्य हीच शिक्षणपद्धती करू शकते. कारण मान्यताप्राप्त आणि अधिक पगाराच्या रोजगारांशी ही शिक्षणपद्धती निगडीत झालेली आहे. एखादा माणूस कसा आहे, त्याला काय येते किंवा तो काय करू शकतो यापेक्षा त्याने किती औपचारिक शिक्षण घेतलेले आहे यावरच त्याचे मूल्यमापन केले जाते. उदाहरणार्थ, अशिक्षित माणसापेक्षा बी. ए. झालेला माणूस निश्चित चांगला असला पाहिजे, असे गृहित धरले जाते. कदाचित तो पदवीधर दुष्ट किंवा मूर्ख असू शकेल आणि निरक्षर माणूस चांगला आणि शहाणा असेलही. परंतु तिकडे लक्ष दिले जात नाही. अनौपचारिक शिक्षणाचेही काही कार्यक्रम मान्यताप्राप्त लोकांसाठी असल्यामुळे, तशा कार्यक्रमांना (उदाहरणार्थ डॉक्टर, सनदी नोकर किंवा कंपन्यांमधील उमेदवार यांचे नोकरीकाळातील शिक्षण) समाजात दर्जा प्राप्त झालेला असतो. परंतु अनौपचारिक शिक्षणाच्या बहुसंख्य कार्यक्रमांना -मग ते सामाजिक (साक्षरता प्रसार) असोत किंवा व्यावसायिक (शेतकऱ्यांच्या कौशल्यात सुधारणा) असोत, तो दर्जा प्राप्त होत नाही, आणि त्या कार्यक्रमांची मान्यताप्राप्त लोकांना गरजही जाणवत नाही. गरिबी आणि बेकारी यांमुळे ज्यांना शाळेत जाता येत नाही अशा लोकांना, गुणवत्ता थोडीशी कमी करूनही, औपचारिक शिक्षण दिले जावे, हाच अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीचा उद्देश असतो असे मानून अनौपचारिक शिक्षण हे प्रौढ साक्षरता प्रसाराचेच दुसरे नाव आहे किंवा दुय्यम प्रतीच्या लोकांसाठी हे दुय्यम प्रकारचे शिक्षण आहे अशी चुकीची समजूत करून घेतली जाते.

विकसित आणि विकसनशील अशा दोन्ही अवस्थांमधील देशांची सध्याची परिस्थिती पाहिली तर वर जे म्हटले आहे ते खरेच ठरते. देशादेशांमध्ये या बाबतीमध्ये फरक असला तर तो प्रमाणाचा असेल; स्वरूपामध्ये नाही. सर्वच देशांमधील औपचारिक शिक्षण अधिक सुसूत्र, अतिशय साचेबंद, अधिक केंद्रिभूत आणि अधिक सक्तीचे झालेले आहे तर अनौपचारिक शिक्षण बेगवेगळे, लवचिक, विकेंद्रित आणि स्वेच्छेवर अवलंबून असते. अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीची विशेषता सिद्ध करण्याच्या दृष्टीने हा फरक उपयोगी पडत असला तरी औपचारिक शिक्षणपद्धती अधिक मान्यताप्राप्त आहे, तिच्यावर प्रचंड प्रमाणांमध्ये पैसा खर्च करण्यात येतो आणि तिचा लाभ मुख्यतः सधन नागरिकांनाच घेता येतो हे विसरून चालणार नाही. अनौपचारिक शिक्षणाचा काही भाग औपचारिक शिक्षणात समाविष्ट झालेला असतो आणि त्याला औपचारिक शिक्षणासारखा दर्जा आणि मानमान्यताही मिळते. परंतु या शिक्षणपद्धतीचा फार मोठा भाग औपचारिक शिक्षणाच्या कक्षबाहेरच राहतो, त्याला मान्यता आणि दर्जा दिला जात नाही, औपचारिक शिक्षणाशी त्याचा काहीही संबंध येत नाही

आणि त्याचा लाभ समाजातील गरीब वर्गांनाच घेता येतो. ही परिस्थिती ठीक आहे असे मानून आपण स्वस्थ बसायचे की या परिस्थितीत बदल घडवून आणावयाचा आणि तसे करावयाचे ठरले तर त्या बदलाची दिशा कोणती असावयास हवी, हा खरा प्रश्न आहे. सध्याच्या परिस्थितीमुळे निर्माण झालेल्या समस्या महत्त्वाच्या आहेत आणि त्या पूर्णपणे सुटल्या आहेत असेही नाही. शैक्षणिक सुधारणांच्या संदर्भांमध्ये सध्या चार भिन्न मतप्रवाह आढळतात. त्यांचे स्वरूप आपण समजावून घेतले पाहिजे.

(१) शाळासुक्त समाज : या चार विचारांपैकी पहिला आणि सर्वात मूलगामी विचार इव्हान इलिच यांनी मांडलेला आहे. समानता आणि व्यक्तीची प्रतिष्ठा नि स्वायत्तता यांवर त्यांचा आत्यंतिक भर असून जीवनाची गुणवत्ता वाढविणे ही आजची सर्वात प्रमुख गरज आहे, असे त्यांना तीव्रतेने वाटते. आजच्या औद्योगिक समाजामध्ये उपभोगप्रधान प्रवृत्तीचा फार मोठ्या प्रमाणावर प्रसार होत असून शक्तिशाली सामाजिक यंत्रणा आणि व्यावसायिक तज्ज्ञांचे संघटित गट यांनी व्यक्तिस्वातंत्र्य फारच नियंत्रित केले आहे आणि त्याचा मूलभूत मूल्यांवर विपरीत परिणाम होत आहे असे इलिच यांचे मत आहे. आधुनिक औद्योगिक समाजाच्या जागी समाधानी समाज अस्तित्वात यावा अशी त्यांची धारणा आहे. असा समाज की

- जेथे प्रत्येक व्यक्तीला संपूर्ण स्वायत्तता आणि विकासाची सुविधा लाभेल. मात्र अशी स्वायत्तता आणि विकासाची सुविधा संपादन करण्याचा आपल्याप्रमाणे इतरांनाही समान अधिकार आहे, याचे भान ठेवले पाहिजे ;
- जेथे उपभोगाची प्रवृत्ती हे जीवनध्येय असणार नाही, त्याचप्रमाणे साधन-संपत्तीचा बेसुमार आणि बेदरकार वापर करणे थांबलेले असेल ;
- जेथे जीवनावश्यक वस्तू आणि सेवा सर्वांना समानता आणि न्याय यांच्या आधारावर मिळतील. त्यामुळे साहजिकच कोणाचेही जीवनमान निर्धारित किमान पातळीच्या खाली असणार नाही किंवा कमाल पातळीच्या वरही जाणार नाही ;
- जेथे सध्याच्या विशाल उत्पादनपद्धतीऐवजी, उत्पादनप्रक्रियेत सान्या जनतेला सहभागी होता येईल, अशी उत्पादनप्रक्रिया अवलंबिण्याकरिता उचित असे तंत्र-विज्ञान अनुसरण्यात येईल.
- जेथे सध्याचा संघटित व्यवसायवाद नाहीसा होऊन, केंद्रीभूत पद्धतीऐवजी विकेंद्रीकरणावर भर देणाऱ्या आणि शक्तिशाली सामाजिक यंत्रणांच्या जागी परस्परांना सामावून घेणाऱ्या यंत्रणा अस्तित्वात येतील.

इलिच यांचा जीवन आणि समाज यांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा असा असल्यामुळे, त्या दृष्टिकोनाच्या आधारेच आपण त्यांची शाळासुक्त समाजाची

संरूपना समजावून घेतली पाहिजे.

शिक्षणापुरते बोलावयाचे ज्ञानास, शिक्षण (किंवा अध्यापन) यापेक्षा ज्ञानार्जन (किंवा स्वयं ज्ञानसाधना) यावर इल्लिच यांचा सर्वाधिक भर आहे. त्यासाठी अनौपचारिक आणि सहज पद्धतीनीच ज्ञानसंपादना शाली पाहिजे याबाबत ते आग्रही आहेत. आपल्या सर्व शैक्षणिक गरजा भागविण्याइतक्या या दोन पद्धती समर्थ आहेत असे त्यांना वाटते. औपचारिक पद्धतीतील साचेबंदपणामुळे, प्रत्यक्षतः वा अप्रत्यक्षतः होणाऱ्या सक्तीमुळे आणि पूर्ण वेळ नोकरी करणाऱ्या व्यावसायिक शिक्षकांच्या प्रचंड संख्येमुळे, ही शिक्षणपद्धती शिक्षणाऐवजी कुशिक्षणाचेच साधन झालेली आहे आणि लोकात ज्ञानाचा प्रसार करायला सहाय्यभूत होण्याऐवजी ही पद्धत त्या प्रसाराला मारकच ठरत आहे, असे इल्लिच मानतात. औपचारिक शिक्षणपद्धतीमध्ये एवढे असंख्य दोष आहेत की ते नाहीसे करणे सर्वस्वी अशक्य आहे, असे त्यांचे मत आहे आणि म्हणून औपचारिक शिक्षणपद्धती पूर्णपणे बाद केली पाहिजे, म्हणजेच शाळासुक्त समाज निर्माण करायला हवा असे त्यांचे प्रतिपादन आहे.^१

सध्या सान्या जगभर इल्लिच यांनी सुचविलेल्या पर्यायी शिक्षणपद्धतीसंबंधी बराच ऊहापोह होत आहे. या पद्धतीचे प्रोत्साहक स्वरूप आणि युक्तिवादातील सामर्थ्य मान्य करूनही औपचारिक शिक्षणपद्धतीला पर्याय शोधू इच्छिणाऱ्यांपैकी फारच थोड्या जणांना इल्लिच यांची शाळासुक्त समाजाची कल्पना पसंत पडली आहे. इल्लिच शालेय शिक्षणपद्धती बाद करण्याची प्रशंसनीय सूचना करीत असले तरी शाळासुक्त समाज या कल्पनेमागील विधायक बाजू ते पटवून देऊ शकत नसल्यामुळे, त्यांच्या सूचना अव्यवहार्य आहेत, असे अनेकांचे मत आहे. त्याचप्रमाणे अनौपचारिक शिक्षणाची पर्यायी संरचना कशी असावयास हवी याबाबतही इल्लिच यांनी पुरेसा प्रकाश टाकलेला नाही. इल्लिच यांना अभिप्रेत असलेल्या आदर्श समाधानी समाजामध्ये शाळांची गरज उरणार नसली तरी शाळा नाहीशा केल्यामुळे अनेक समस्या उद्भवतील आणि समाज पुन्हा उच्चनीचतेकडे आणि विषमतेकडे जाईल अशी आक्षेपकांना भीती वाटते. त्यामुळेच, शाळासुक्त समाजाच्या पर्यायासंबंधी एकमत होऊ शकत नाही. अशा परिस्थितीत सध्या तरी इल्लिच यांच्या सूचनेसंबंधीच्या चर्चेला प्रत्यक्ष कृतीऐवजी विद्वानांमधील विचारविनिमयाचेच स्वरूप आलेले आहे.

महात्मा गांधी आणि इम्हान इल्लिच यांच्या कल्पनांमध्ये खूपच साम्य आहे.

सध्याच्या औद्योगिक समाजरचनेऐवजी कोणती पर्यायी व्यवस्था निर्माण व्हावयास हवी यासंबंधीचे दोघांचे विचार मिळतेजुळते आहेत. औपचारिक शिक्षणावरील खर्चाचा भार सरकारला सहन करावा लागता कामा नये, तो खर्च शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्या अर्थार्जनातून किंवा लोकांकडून मिळणाऱ्या देणग्यातून भागविला गेला पाहिजे असे महात्मा गांधींचे मत होते. इल्लिच यांची शाळासुक्त समाज ही कल्पना जवळजवळ तशीच आहे. मूलभूत शिक्षणाच्या कार्यक्रमांच्या मार्फत आपण महात्मा गांधींची समाजशिक्षणाची कल्पना प्रत्यक्षात आणण्याचा प्रयत्न करीत असलो तरी गांधीजींची शैक्षणिक स्वावलंबनाची कल्पना आपण कधीच स्वीकारली नाही. वस्तुतः समाजशिक्षणाची तीच खरी कसोटी आहे. त्याचप्रमाणे उच्च शिक्षण देणाऱ्या ज्या राष्ट्रीय संस्था ब्रिटिश राजवटीमध्ये सरकारी मदत घेत नव्हत्या त्या स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सरकारी मदत स्वीकारू लागल्या. तसे घडणे अपरिहार्य असले तरी महात्मा गांधींच्या शिक्षणविषयक विचारांच्या ते विरुद्ध होते. कारण शिक्षणसंस्थांनी आपले आर्थिक स्वातंत्र्य जपले पाहिजे, असा त्यांचा आग्रह होता.

(२) औपचारिक शिक्षणपद्धतीचे मूलगामी परिवर्तन : औपचारिक शिक्षणपद्धतीमधील असंख्य उणिवांची जाणीव करून देण्याचे महान कार्य इल्लिच यांनी पार पाडले आणि त्यामुळे औपचारिक शिक्षणपद्धतीला पूर्वीचे महत्त्व पुन्हा कधीच लाभणार नाही. शाळासुक्त समाजाची इल्लिच यांची कल्पना कोणाला पटो वा न पटो, एक गोष्ट निश्चित आहे : शिकविण्याऐवजी शिकण्यावर भर देण्याकरिता औपचारिक शिक्षणपद्धतीमध्ये मूलगामी परिवर्तन केले पाहिजे, यासंबंधी आता कोणालाही संदेह उरलेला नाही. ही शिक्षणपद्धती लवचिक, परिवर्तनीय आणि वैविध्यपूर्ण असावी, अर्धवेळ शिक्षणाचे आणि स्वाध्यायाचे कार्यक्रम आखले जावेत आणि या शिक्षणपद्धतीने सान्या सामाजिक साधनसामुग्रीचा उपयोग करून घेतला पाहिजे याबाबत शिक्षणतज्ज्ञांचे एकमत झालेले आहे. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी औपचारिक शिक्षणपद्धतीत मूलभूत सुधारणा केल्या पाहिजेत, या विचारातूनच ही सूचना पुढे आलेली आहे. जगातील जवळजवळ सर्व देशांमधील शिक्षणतज्ज्ञ आणि सामान्य नागरिक यांना ही सूचना पसंतही पडली आहे. मात्र येथे हे लक्षात ठेवले पाहिजे की औपचारिक शिक्षणपद्धतीमध्ये मूलगामी स्वरूपाच्या सुधारणा करणे आवश्यक असले तरी आपण शैक्षणिक पुनर्वर्तनेचे जे उद्दिष्ट डोळ्यांपुढे ठेवले आहे ते साध्य करण्याच्या दृष्टीने ही सुधारणा पुरेशी ठरणार नाही. अनौपचारिक आणि सहज शिक्षणपद्धतीचे सध्याचे कार्यक्रम निर्देश आहेत, असे कोणीच म्हणणार नाही. म्हणून औपचारिक शिक्षणपद्धतीमध्ये सुधारणा करीत असताना, अनौपचारिक आणि सहज या

१ इम्हान इल्लिच, टी-स्कूलिंग सोसायटी, पेनसिल्वेनिया युनिव्हर्सिटी, हॅनरंडसबर्ग, मिडलसेक्स, इंग्लंड, १९७३

शिक्षणपद्धतीमध्येही सुधारणा केली पाहिजे आणि या दोन शिक्षणपद्धती औपचारिक शिक्षणपद्धतीशी निगडित करावयास हव्यात.

(१) अधिकारमक दृष्टिकोन : शैक्षणिक पुनर्रचनेचा विचार करताना, जो तिसरा मार्ग सुचविला जातो त्याचे अधिकारमक किंवा भर घालण्याचा दृष्टिकोन असे वर्णन करता येईल. औपचारिक शिक्षणपद्धतीवर जी कठोर टीका केली जाते तिच्यासंबंधीची अधिकृत प्रतिक्रिया आणि अनौपचारिक शिक्षणाचा प्रसार करण्यासंबंधीचा जोरदार युक्तिवाद यांचा उद्देश सामान्यतः पुढीलप्रमाणे आहे :

(अ) औपचारिक शिक्षणपद्धतीमध्ये जुजबी सुधारणा करून त्या शिक्षणपद्धतीतील महत्त्वाचे दोष नाहीसे होणार नाहीत; आणि

(ब) अनौपचारिक शिक्षणाचे आणखी काही कार्यक्रम पूरक किंवा भर म्हणून सुरू करावेत.

या भर घालण्याच्या दृष्टिकोनानुसार, सध्या कमी दर्जाची समजली जात असलेल्या अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीसमवेत असुधारित औपचारिक शिक्षणपद्धतीही फार मोठ्या प्रमाणावर चालू राहणार असल्यामुळे, मूलभूत शैक्षणिक प्रश्न सोडविण्याच्या दृष्टीने हा विचार उपयुक्त ठरू शकत नाही. परंतु बहुसंख्य विकसनशील देशांमध्ये नेमके हेच बडत आहे. उदाहरणार्थ, भारतात प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिक करण्याचा मार्ग म्हणूनच अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीचा विकास करावा असे सुचविण्यात आलेले आहे. औपचारिक आणि अनौपचारिक शिक्षणपद्धतींचा समन्वय करून प्राथमिक शिक्षणाची सध्याची पद्धत पूर्णपणे बदलली तरच प्रत्येक मुलाला त्याच्या सोयीनुसार प्राथमिक शाळेत प्रवेश मिळविता येईल आणि त्याच्या स्वतःच्या गरजेनुसार पूर्ण वेळ किंवा अर्ध वेळ शिक्षण घेता येईल. परंतु तसे करण्याऐवजी, मुलांची गळती थोपवू न शकणारी किंवा त्यांना मध्येच शाळा सोडून जावी लागणारी आणि परिणामाच्या दृष्टीने शून्य ठरलेली औपचारिक प्राथमिक शिक्षणपद्धती जशीच्या तशी ठेवलेली आहे. शाळेत न जाणाऱ्या मुलांसाठी अनौपचारिक शिक्षणाचे काही वर्ग उघडले आहेत इतकेच काय ते अधिक झाले आहे. असे करणे म्हणजे मूळ प्रश्न सोडविण्याऐवजी त्याच्याशी खेळ खेळण्यासारखे आहे. संपूर्ण शैक्षणिक परिवर्तनाचे एक प्रभावी साधन म्हणून अनौपचारिक शिक्षणाचा वापर करण्याचे टाळले जात आहे. असले हास्यास्पद उद्योग आपण जितक्या लवकर सोडून देऊ तितके बरे.

(४) संकलित दृष्टिकोन : यातूनच मी चौथ्या आणि शेवटच्या विचारप्रवाहाकडे वळतो. औपचारिक, अनौपचारिक आणि सहज या तिन्ही शिक्षणपद्धतींमध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी संकलित दृष्टिकोन स्वीकारावा, असा हा विचारप्रवाह आहे. या विचारप्रवाहानुसार एकाच वेळी तिन्ही आघाड्यांवर

कृती करणे अभिप्रेत आहे.

(अ) औपचारिक शिक्षणात मूलगामी सुधारणा करण्यासाठी सातत्याने मोठ्या प्रमाणावरील कार्यक्रम हाती घेण्यात आला पाहिजे. भारतातील परिस्थितीचा विचार करावयाचा झाला तर मुलाला एका ठराविक वयातच शाळेत प्रवेश देण्याची पद्धत रद्द केली पाहिजे. शिक्षणपद्धती लवचिक, परिवर्तनीय आणि विविध स्वरूपात्मक असावी. ती केवळ पूर्ण वेळची असता कामा नये. अर्धवेळची आणि स्वाध्यायाची सुविधा पूर्णपणे विकसित करावयास हवी. पूर्ण वेळ काम करणाऱ्या शिक्षकांवर अवलंबून राहण्याची सवय सोडून देऊन, अध्यापन करू शकणाऱ्या, समाजातील सर्व घटकांचा लाभ घेतला पाहिजे.

(ब) अनौपचारिक शिक्षणाच्या सध्या प्रचलित असलेल्या सर्व आकृतिबंधांचा अभ्यास करून त्यांच्यात सुधारणा करावी. जेथे आवश्यकता भासेल तेथे नवे आकृतिबंध सुरू करावेत. अनौपचारिक शिक्षणाच्या व्यापक प्रसारावर भर दिला पाहिजे (सध्या शाळांमधून औपचारिक शिक्षणपद्धतीनुसार जे आकृतिबंध राबविण्यात येत आहेत त्यांच्याऐवजी अनौपचारिक शिक्षणाचा प्रसार करण्यात आला तर औपचारिक शिक्षणाइतका दर्जा अनौपचारिक शिक्षणालाही लाभू शकेल).

(क) सहज शिक्षणाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी एकसमयावच्छेदकरून प्रयत्न व्हावयास हवेत.

या तिन्ही शिक्षणपद्धतींमधील प्रत्येकीचा स्वतंत्र आणि समांतर शिक्षणप्रणाली म्हणून विकास करण्याऐवजी, सध्या समाजासाठी एकमेव शैक्षणिक पद्धत म्हणून या तिन्ही प्रणालींचा एकलप आणि संकलित विकास करणे हे अधिक महत्त्वाचे आहे.

या सर्व विचारप्रवाहांचा अभ्यास केल्यानंतर, औपचारिक, अनौपचारिक आणि सहज या तीन शिक्षणपद्धतींचा अंतर्भाव करणारी नवी पद्धत शोधून काढणे हाच सर्वात चांगला पर्याय आहे हे कळून येते. ही नवी पद्धत पूर्ण वेळ, अर्ध वेळ आणि स्वतःच्या सोयीनुसारची वेळ अशा तीन प्रकारांची असावी, आणि या तिन्ही प्रकारांना समान दर्जा देण्यात आला पाहिजे. त्यायोगे सर्व सामाजिक यंत्रणांचा (मूलतः शिक्षणासाठी वा अन्य उद्दिष्टांसाठी) शानार्जनाचे माध्यम म्हणून उपयोग करून घेता येईल. पूर्ण वेळ काम करणाऱ्या शिक्षकांवर सर्वस्वी अवलंबून राहण्याची सध्याची पद्धत बदलून समाजातील सर्व मानवी शक्तींचा उपयोग करून घेणे या नव्या पद्धतीमुळे शक्य होईल. त्यायोगे प्रत्येक जण एकाच वेळी शिक्षक आणि विद्यार्थी होऊ शकेल आणि ही पद्धत सर्वांना आयुष्यभर शानार्जन करण्याची आवश्यक ती संधी देण्याच्या दृष्टीने पुरेशी लवचिक, विविधता-

पूर्ण आणि परिवर्तनीय होईल. हे सर्व आंतरराष्ट्रीय शिक्षण आयोगाच्या पुढील सिद्धान्तांमध्ये, विचारांमध्ये आणि शिफारशांमध्ये अत्यंत चांगल्या रीतीने विशद करण्यात आले आहे :

(१) विकसित आणि विकसनशील अशा सर्व देशांमधील आगामी शैक्षणिक धोरणाचे प्रमुख सूत्र आयुष्यभर शानार्जन हेच असावयास हवे.^२

(२) प्रत्येक व्यक्तीला आयुष्यभर शानार्जन करण्याची क्षमता लाभली पाहिजे.^३

(३) प्रत्येक व्यक्तीने आपली गरज आणि सोय लक्षात घेऊन आयुष्यभर शिक्षण घेतले पाहिजे. त्यामुळे सुस्वातीपासून आणि वेळोवेळी सर्व शिक्षणाच्या खऱ्या हेतूचे तिला स्मरण होत राहील, याची काळजी घेतली पाहिजे. वैयक्तिक शानार्जन, स्वाध्याय आणि स्वयंशिक्षण हा सर्व शिक्षणाचा प्रधान हेतू आहे. शाळेच्या चार भिंतींच्या आड घेतले जाते तेच शिक्षण होय ही कल्पना सोडून दिली पाहिजे. शैक्षणिक कार्यासाठी सध्या अस्तित्वात असलेल्या सर्व यंत्रणांचा, मग त्या शिक्षणासाठी अस्तित्वात आलेल्या असोत वा नसोत, आणि सामाजिक नि आर्थिक जीवनाच्या सर्व अंगोपांगांचा वापर करावयास हवा.^४

(४) शिक्षण देण्यासाठी आणि घेण्यासाठी अनेक माध्यमे उपलब्ध व्हावयास हवीत (मग ते शिक्षण औपचारिक असो वा अनौपचारिक असो; संस्थात्मक असो वा नसो).^५

(५) वेगवेगळ्या शैक्षणिक पद्धतीत, अभ्यासक्रमात आणि पाठ्यक्रमांमध्ये ज्या कृत्रिम आणि कालबाह्य तटबंधा उभ्या राहिल्या आहेत त्या मोडून टाकल्या पाहिजेत. औपचारिक आणि अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीतही तटबंदी असता कामा नये. या पद्धतीत सतत घेता येण्याजोगे शिक्षण क्रमशः अंतर्भूत केले पाहिजे.^६

(६) सर्वसाधारण खुल्या शिक्षणपद्धतीमुळे, विद्यार्थ्यांना त्याच व्यवसायात किंवा अन्य व्यवसायात प्रवेश करणे सुलभ ठरते. त्याचप्रमाणे अभ्यासविषयांची निवड करण्याची कक्षाही विस्तृत होते.^७

(७) प्रत्येक व्यक्तीला आपला जीवनमार्ग स्वतःच निवडता आला पाहिजे. म्हणून तिने एखादी शिक्षणपद्धती सोडून दिली या कारणाकरिता तिच्यावर शैक्षणिक सुविधांपासून वंचित होण्याची पाळी येता कामा नये.^८

२ 'लॉरिंग टुबी', पृ. १८२. ६ तत्रैव, पृ. १८९.

३ तत्रैव, पृ. १८१. ७ तत्रैव, पृ. १८८.

४ तत्रैव, पृ. १८३. ८ तत्रैव, पृ. १८९.

५ तत्रैव, पृ. १८४.

अनौपचारिक शिक्षण आणि कार्यानुभव

औपचारिक शिक्षणाच्या संदर्भांमध्ये, अनौपचारिक शिक्षणाची भूमिका दोन गोष्टींच्या संबंधात तपासली पाहिजे. एक गोष्ट अशी की, कार्यानुभव आणि विकास यांचा संबंध आणि दुसरी ही की अनौपचारिक शिक्षणाची संकल्पना, उद्दिष्टे, पद्धती आणि कार्यक्रम.

कार्यानुभवासंबंधीच्या आणि पुस्तकी शिक्षणासंबंधीच्या चुकीच्या कल्पनांवर पारंपरिक औपचारिक शिक्षणाची उभारणी झाली होती. शारीरिक श्रमापेक्षा बौद्धिक कार्य श्रेष्ठ दर्जाचे आहे आणि ज्यांनी पुस्तकी शिक्षण घेतलेले आहे अशांनी स्वतःच्या हातांनी श्रम करू नयेत किंवा जे स्वतःच्या हातांनी श्रम करतात त्यांनी हे शिक्षण घेऊ नये, अशी समजूत निर्माण झाल्यामुळे पुस्तकी शिक्षण आणि शारीरिक श्रम यांची फारकत झाली. या चुकीच्या समजुतीमुळे समाजात दोन वर्ग निर्माण झाले. हे दोन्ही वर्ग अनैसर्गिक होते. एका वर्गात सुशिक्षित, आरामशीर जीवन जगणाऱ्या सुसंस्कृत उच्चभ्रूंचा समावेश झाला. या वर्गातील लोक स्वतःच्या हातांनी कष्ट करीत नव्हते आणि जनतेचे शोषण करून घेऊन जीवण उपभोगत होते. दुसऱ्या वर्गात समाजाच्या बहुसंख्याक घटकांचा अंतर्भाव झालेला होता. या वर्गातील लोक स्वतःच्या हातांनी काम करीत होते आणि हे लोकच देशातील बहुतेक संपत्ती निर्माण करीत होते. परंतु त्यांचे शोषण होत होते आणि ते निरंतर दारिद्र्यात जीवन कंठत होते. त्यांना पुस्तकी शिक्षण आणि आराम यांचा लाभ होऊ शकला नाही आणि महान सांस्कृतिक परंपरेपासूनही ते दूरच राहिले. या चुकीच्या कल्पनांमधून बाहेर पडून, सर्वोपयोगी शिक्षण लाभावे आणि हे शिक्षण प्रत्यक्ष कार्यानुभवाशी निगडित करावे, या दृष्टीने आपण आता प्रयत्न करीत आहोत. या प्रयत्नांमुळे सुशिक्षित आणि अशिक्षित यांच्यातील विषमता नाहीशी होईल आणि प्रत्येक नागरिक श्रमिक आणि सुशिक्षित नि सुसंस्कृत व्यक्तिमात्र होऊन त्याला जीवनातील उच्चतर न्येये गाठण्यासाठी पुरेसा अवधी आणि अवसर मिळू शकेल. म्हणून बौद्धिक आणि शारीरिक कष्टांची कामे करणाऱ्यांना समान दर्जा देणारी आणि वेतन-श्रेणी दुरुस्त करणारी नवी मूल्यपद्धती आपण स्वीकारली पाहिजे. त्याचप्रमाणे सर्वोपयोगी- केवळ उच्चभ्रू वर्गालाच नव्हे तर सगल्या जनतेला- शिक्षण दिले पाहिजे. हे उद्दिष्ट साध्य करणाऱ्या कार्यक्रमात अनौपचारिक शिक्षण महत्त्वाची कामगिरी बजावू शकेल. कारण अनौपचारिक शिक्षणाशिवाय सर्व समाजगटांच्या सुविहित शिक्षणाचा विचारच करता येत नाही.

श्रम आणि शिक्षण यांची सांगड घालण्याची गरज नाही आणि संपूर्ण वेळ शिक्षण नि अर्थार्जन मुळीच नाही आणि शिक्षण अजिबात नाही नि पूर्ण वेळचा

रोजगार अशा दोन भिन्न अवस्थांमध्ये जीवनाची विभागणी केली पाहिजे, या दोन चुक्रीच्या समजुतीवर पारंपरिक औपचारिक शिक्षण आधारलेले आहे. शिक्षण आणि शारीरिक श्रम यांच्यात विसंवाद नाही, उलट हे दोन्ही उपक्रम परस्परांना पूरकच आहेत असे आपण आता मानू लागले आहोत. कारण शारीरिक श्रम करण्याने चांगले शिक्षण मिळू शकते (मेंदूच्या विकासात विरोध करणाऱ्या अंगठ्याची कामगिरी बरीच मोठी आहे), आणि शिक्षणामुळे शारीरिक श्रमांचा दर्जा वाढायला मदत होते. त्यामुळे कोणत्याही व्यक्तीच्या जीवनाला जन्मापासून मृत्यूपर्यंत एकाच वेळी आकार देण्याचे कार्य शिक्षण आणि श्रम हे दोन मूलभूत घटकच करीत असतात. एकानंतर दुसऱ्याचा क्रम ही पारंपरिक औपचारिक शिक्षणपद्धतीमधील कल्पना त्याज्य ठरली आहे. म्हणून पारंपरिक औपचारिक शालेय पद्धतीमध्ये केवळ सुधारणा करण्याचीच गरज आहे असे नव्हे, तर श्रमाच्या नव्या कल्पनेशी सुसंगत ठरणारे औपचारिक शिक्षणाचे नवे व्यापक आकृतिबंध विकसित करावयास हवेत. आपल्या देशाच्या दृष्टीने तर ही बाब विशेषच महत्त्वाची आहे. कारण शारीरिक श्रमांकडे अवहेलनेच्या दृष्टी-कोनातून पाहणाऱ्या सुशिक्षित जातीसाठीच सुरुवातीला औपचारिक शिक्षणपद्धती अंगीकारण्यात आली ही अतिशय दुर्दैवाची घटना ठरली. या जाती प्रत्यक्ष उत्पादनकार्यात कधीच सहभागी झाल्या नाहीत. त्यामुळे औपचारिक शिक्षण-पद्धतीने शारीरिक श्रमांशी पूर्णपणे फारकत घेतली आणि ही फारकत आजही तशीच कायम आहे. औपचारिक शिक्षणपद्धतीमधील या दोषावर महात्मा गांधींनी बोट ठेवले आणि श्रम नि शिक्षण यांचा परस्परांशी निकटचा संबंध आहे, श्रमांच्या माध्यमातूनच चांगले शिक्षण देता येईल हा विचार त्यांनी मांडला. या विचाराला कृतिरूप देण्यासाठी त्यांनी स्वतःची मूलभूत शिक्षणपद्धती शोधून काढली. या मूलभूत शिक्षणपद्धतीमध्ये औपचारिक शालेय शिक्षणात शारीरिक श्रमांचा अंतर्भाव करण्यात आला. या बाबतीतील अनौपचारिक शिक्षणाचा प्रभ काहीसा वेगळा असला तरी तितकाच महत्त्वाचा आहे. अनौपचारिक पद्धतीच्या शिक्षणामध्ये शारीरिक श्रमांचा समावेश करण्यात आलेला नसला (कारण अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीनुसार शिक्षण घेणारे बहुतेकजण श्रम करीतच असतात), तरी या पद्धतीतील शिक्षणाची उभारणी श्रमांभोवतीच करण्यात आलेली असते (कारण या लोकांना असे शिक्षण मिळत असते की त्यामुळे ते करीत असलेल्या श्रमांना नवा अर्थ प्राप्त करून देता येतो आणि त्यांची कार्यक्षमता नि उत्पन्न यात वाढ करायला हे शिक्षण सहाय्यभूत ठरते). आपण औपचारिक शिक्षणामध्ये शारीरिक श्रमांचा अंतर्भाव केला काय किंवा अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीच्या कार्यक्रमानुसार श्रमांभोवती शिक्षणाची उभारणी केली काय, त्यामागेच मूलभूत

तत्त्व एकच आहे. गांधीजींच्या शब्दांत ते सांगावयाचे तर : शिक्षणाशिवाय श्रम म्हणजे यांत्रिक कंठाळी काम तर श्रमांभोवतीरिक्तचे शिक्षण म्हणजे खुषामतखोरी, शोषण नि हिंसा यांनाच प्रोत्साहन होय.

अनौपचारिक शिक्षण आणि विकास

औपचारिक शिक्षण आणि विकास यांच्या परस्परसंबंधाबाबत आतापर्यंत बरीच चर्चा झालेली आहे. एक काळ असा होता (आणि तो अजूनही संपलेला नाही) की एकूण राष्ट्रीय उत्पादनात वाढ म्हणजे विकास असे समीकरण मानले जात होते, आणि त्या समजुतीच्या आधारावर औपचारिक शिक्षण (अलीकडच्या काळात या शिक्षणाने शास्त्रीय संशोधन आणि तंत्रशास्त्रीय विकास यांवर भर दिलेला आहे) विकासाशी निगडित करण्यात आले होते. उदाहरणार्थ, असे दाखविण्यात येत होते की, सर्व आर्थिक वाढ केवळ भांडवल आणि श्रम यांच्यामुळे झालेली नसून, या बाबीस औपचारिक शिक्षणाच्या प्रसाराचाही हातभार लागलेला आहे. त्यामुळे सर्व समाजांच्या विकासामध्ये लवकरच अशी अवस्था आली की शिक्षण, विज्ञान, संशोधन आणि तंत्रशास्त्र यांच्या प्रगतीमुळे राष्ट्रीय उत्पादनात भरघोस वाढ झाली आणि या बाबीचा परिणाम, शिक्षणावर अधिकाधिक खर्च करण्यात आणि शिक्षणप्रसाराला चालना देण्यात झाला. शिक्षण-संशोधन-उत्पादकता-शिक्षण यांची एक साखळीच विकसित देशात निर्माण झाली आणि तिने आपले सोनेरी वर्तुळ प्रस्थापित केले. विकसनशील देशांमध्ये औपचारिक शिक्षण उत्पादकतेची तेवढ्या प्रमाणात निगडित झालेले नसल्यामुळे, शिक्षणप्रसाराचा तेथे उत्पादकतेवर प्रतिकूल परिणाम झाला. म्हणून अशा देशात औपचारिक शिक्षणाचा आणखी प्रसार करण्याची आवश्यकताही नाही आणि ते त्यांना शक्यही नाही. म्हणून शिक्षणाची उत्पादकतेची सांगड बालणे हाच औपचारिक शिक्षणात सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रमुख कार्यक्रम झाला पाहिजे. विज्ञानाचे चांगले अध्ययन, शिक्षणात कार्यानुभवाचा अंतर्भाव, शिक्षणाचे व्यावसायिकीकरण, रोजगार करीत असताना शिक्षणाला आणि संशोधनाला प्रोत्साहन, या उपायांमुळे औपचारिक शिक्षण उत्पादकतेची जोडता येणे शक्य आहे. त्यामुळे शिक्षण आयोगानेही (१९६४-६६) याच कार्यक्रमाचा पुरस्कार करणे स्वाभाविक होते.

हा कार्यक्रम आवश्यक असला तरी पुरेसा नाही. कारण 'विकास' या संकल्पनेतच आता बदल होऊ लागला आहे. केवळ आर्थिक वाढ म्हणजे विकास असे आपण आता मानीत नाही. माणसाला आवश्यक असलेल्या सर्वेकष विकासाचे घटक म्हणून आता सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय विकासाचा 'विकास'

या संकल्पनेत समावेश केला जातो. त्याचप्रमाणे औद्योगीकरण (किंवा आधुनिकीकरण देखील) म्हणजे विकास हे समीकरणही आता स्वीकारण्यात येत नाही. आधुनिक औद्योगिक समाज हीच आदर्श समाजरचना होय असेही आता मानले जात नाही. म्हणून आपण आता विकासाच्या नव्या स्वरूपाचा शोध करीत आहोत आणि समाजरचनेच्या नव्या आदर्शाशी गांधीजींच्या कल्पना सुसंवादी आहेत, हेही आपण ध्यानात घेतले पाहिजे. त्याचप्रमाणे आपण आता समानता आणि न्याय यांना अधिक महत्त्व देत आहोत. पूर्वी आपण केवळ एकूण राष्ट्रीय उत्पादनाच्या वाढीवरच भर देत होतो आणि त्यापायी उत्पन्नवाटपातील वाढत्या विषमतेकडे दुर्लक्ष करीत होतो. इतकेच नव्हे तर आर्थिक वाढीचे उद्दिष्ट साध्य करायचे असेल तर सुरुवातीला काही काळ विषमता वाढायलाच हवी असे प्रतिपादन केले जात असे. आता आपण विकास-प्रक्रियेचा एक अविभाज्य घटक म्हणून सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करीत असून समाज शोषणापासून आणि हिंसेपासून मुक्त झाला पाहिजे अशी इच्छा व्यक्त करीत आहोत. पूर्वी आपण उपभोगवादावर आणि वस्तू नि सेवा यांच्या वाढीवर भर देत होतो. आता आपण खुद्द माणसाच्याच विकासावर लक्ष केंद्रित करीत असून भौतिक भरभराटीच्या पलीकडे त्याने पाहिले पाहिजे असे म्हणत आहोत. पूर्वी आपण केवळ साध्यच महत्त्वाचे मानीत होतो तर आता आपण साध्याइतकेच साधनांनाही महत्त्व देऊ लागलो आहोत हे विशेष लक्षणीय आहे. विकासाच्या प्रक्रियेत जनतेला सहभागी करून घेणे, सामाजिक वास्तवाची तिला जाणीव करून देणे, लोकांना त्यांच्या पुढील समस्यांची उत्तरे शोधून काढायला प्रवृत्त करणे, समस्या सोडविणाऱ्या उपायांची लोकांनाच अंमलबजावणी करता यावी याकरिता त्यांना संघटित करणे, या कार्यात त्यांना आपण सहाय्यभूत होणे हे विकास-प्रक्रियेतील कार्यक्रम, विकासाच्या फलिताइतकेच महत्त्वाचे ठरतात.

विकासाच्या या बदलत्या संकल्पनेमुळे आणि नव्या सामाजिक व्यवस्थेच्या शोधात असल्यामुळे, औपचारिक शिक्षणात बऱ्याच सुधारणा केल्या पाहिजेत हे चटकन कळून येते. शिक्षणाचा उत्पादकतेशी संबंध प्रस्थापित करणे ही पहिली सुधारणा आहे. सर्वांना शैक्षणिक विकासाची समान संधी मिळण्यावर आणि औपचारिक शिक्षणाचे लाभ समाजातील सर्व घटकांना समान प्रमाणांमध्ये उपलब्ध करून देण्यावर प्रयत्न केंद्रित करणे, ही दुसरी सुधारणा होय. आपण इतरांपेक्षा वेगळे आणि बरेच आहोत अशी भावना शिक्षणाने निर्माण होणार नाही याची काळजी घेणे, ही तिसरी सुधारणा होय. या सुधारणेमुळे सुशिक्षित लोकांमध्ये जनतेसंबंधी प्रेमाची आणि आत्मीयतेची भावना निर्माण होईल आणि जनतेची सेवा करण्याची आपल्यावर जबाबदारी आहे ही जाणीव जागी होईल.

शिक्षण आयोगाने (१९६४-६६) या सर्व सुधारणांचा आग्रहपूर्वक पुरस्कार केलेला आहे, हे सर्वांना माहित आहेच.

विकासविषयक नव्या संकल्पनेच्या संदर्भामध्ये, अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीतील कोणत्या कार्यक्रमांना अधिक महत्त्वाची आणि प्रत्यक्ष भूमिका पार पाडावी लागेल हे अधिक प्रकर्षाने सांगितले पाहिजे. या प्रश्नाच्या पाच बाजूंचा विचार करणे अत्यावश्यक ठरते. औपचारिक शिक्षणाच्या तुलनेने अनौपचारिक शिक्षणाचे परिणाम तात्काळ दिसतात, ही पहिली बाजू होय. औपचारिक शिक्षणपद्धती संथ गतीची आणि दीर्घ कालावधीची असते. लहान वयामध्ये मुले शाळेत प्रवेश करतात आणि पंधरा, वीस वर्षांनंतर त्यांनी घेतलेल्या शिक्षणाचे परिणाम दिसू लागतात. त्यावेळी ती मुले तरुण झालेली असतात आणि प्रौढत्वाकडे त्यांची वाटचाल सुरू झालेली असते. याच्या उलट, तरुण आणि प्रौढ मुख्यतः अनौपचारिक शिक्षण घेत असल्यामुळे या शिक्षणाचे परिणाम बरेच लवकर म्हणजे एक ते पाच वर्षांत दिसून येतात. विकसनशील देशांपाशी फार थोडा वेळ आहे आणि म्हणून त्यांना औपचारिक शिक्षणपद्धतीच्या तुलनेने अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीमध्ये हा जो फार मोठा फायदा आहे त्याच्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही.

विकसनशील देशांमध्ये जे नवे नेतृत्व सत्तेवर येत आहे त्याला प्रशिक्षित करण्याकरिता अनौपचारिक शिक्षणपद्धती वापरता येईल, हा दुसरा मुद्दा आहे. या नवोदित नेत्यांपैकी बऱ्याच जणांना औपचारिक शिक्षणाचा फारच अल्प लाभ झालेला आहे. आणि त्यामुळे ते त्यांच्यावरील जबाबदारी चांगल्या तऱ्हेने पार पाडू शकत नाहीत. त्यांच्यापैकी बरेचजण मध्यमवयाचे किंवा त्याहूनही अधिक वयस्कर असल्यामुळे त्यांना आता औपचारिक शाळेमध्ये घालणे आणि आर्थिक वाढ, सामाजिक विकास किंवा राष्ट्रभारणी यांसारख्या अवघड जबाबदाऱ्या पेलण्यासाठी तयार करणे शक्य नाही. अशा लोकांसाठी औपचारिक, अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीनुसार उपयुक्त कार्यक्रम आखता येतील. म्हणून त्या कार्यक्रमांना अग्रक्रम देऊन त्यांचा खरोखरच विकास आणि कार्यवाही करावयास हवी.

या बाबतीतील तिसरा मुद्दा अनौपचारिक शिक्षणाच्या मूलभूत आशयाशी निगडित आहे. शिक्षण नेहमीच विकास घडवून आणते असे नव्हे. काही व्यक्तींच्या बाबतीत तर शिक्षण त्यांच्या विकासाला मारक ठरते, हे आपल्या सर्वांना ठाऊक आहे. उलटपक्षी, शिक्षणाशिवाय 'विकास' होऊ शकतो. भारतातील एका राज्यामध्ये खेडेगावामधील रस्तेबांधणीचे काम पोलिसांच्याकडे सोपविण्यात आले होते. पोलिसांनी ते काम चांगल्या रीतीने पार पाडले हे खरे असले तरी त्यांचे त्याबाबतीत शिक्षण होऊ शकले नाही. शिक्षण मिळालेले नसतानाही किंवा चुकीचे शिक्षण मिळालेले असतानाही विकास कसा करता येतो याचे दुसरे उदाहरण

म्हणजे आणीबाणीत ज्या तऱ्हेने कुटुंबनियोजनविषयक कार्यक्रम अमलात आणला गेला ते. ही अशी अनिष्ट परिस्थिती अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीत निर्माणच होऊ शकत नाही. कारण त्या पद्धतीत शिक्षण आणि विकास यांची संगड घालण्यात आलेली असते. सामान्यतः विकासकार्यक्रमाभोवतीच अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीतील कार्यक्रमांची गुंफण केलेली असते, आणि लोकांनी आपल्यापुढील समस्या स्वतःच समजावून घ्याव्यात, त्यांचा अभ्यास करावा आणि त्या सोडवाव्यात हे या कार्यक्रमांचे मुख्य उद्दिष्ट असते. पुनर्रचनेतून शिक्षण आणि शिक्षणातून पुनर्रचना हे अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीचे चांगले बोधवाक्य होऊ शकेल. एकीकडे अनौपचारिक शिक्षणपद्धती विकास-कार्यक्रमांची गती वाढवीत असते, आणि त्याच वेळेला अनौपचारिक शिक्षणाची साधने आवश्यक तेवढ्या आकारापर्यंत वाढवायला आणि या शिक्षणाची उद्दिष्टे साध्य करायला विकासकार्यक्रम सहाय्यभूत होत असतात.

अनौपचारिक शिक्षणाचे कार्यक्रम अखेरीस लोकांना विकास कार्यक्रमांमध्ये सहभागी व्हावयास लावतात, हा चौथा मुद्दा होय. दुर्दैवाने आपण विकासकार्यक्रमांकडे व्यवस्थापकाच्या दृष्टिकोनातून पाहत असतो. याचा अर्थ असा की, लोकांना विकासकार्यक्रमांमध्ये सहभागी करून न घेता त्यांचे फायदे लोकांना द्यायचे आणि नोकरशाही किंवा सामाजिक कार्यकर्ते अशा व्यवस्थापकीय गटांनी आपल्यासाठी विकासकार्यक्रम हाती घेतलेले आहेत असे लोकांनी मानायचे. सामाजिक परिवर्तनामध्ये बदलाच्या माध्यमांना महत्त्वाची भूमिका पार पाडावी लागते, हे कोणीच नाकारित नाही. परंतु जोपर्यंत परिवर्तनाच्या प्रक्रियेमध्ये लोक धनिष्ट रीतीने सहभागी होत नाहीत तोपर्यंत खरे परिवर्तन घडून येत नाही, हेही तितकेच खरे आहे. लोकांना विकासप्रक्रियेमध्ये सहभागी करून घेण्याचे कार्य अनौपचारिक शिक्षणपद्धती चांगल्या रीतीने करू शकते. कारण त्या पद्धतीमध्ये सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यात लोकांनाच पुढाकार घ्यावा लागतो. काही पूर्वनिर्धारित लक्ष्ये गाठण्याऐवजी लोकांना बदलणे हेच वा शिक्षणपद्धतीचे मूलभूत उद्दिष्ट असते.

पाचवा आणि सर्वात महत्त्वाचा मुद्दा हा की, आहे ती परिस्थिती कायम ठेवण्याकडे आणि सधन वर्गावर मेहेरबानी करण्याकडे औपचारिक शिक्षणपद्धतीचा कल असतो, तर अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीचे कार्यक्रम गरीब आणि शोषित जनतेला मदत करीत असतात. आपले कसे शोषण होत आहे हे जनतेला कळावे, ते शोषण थांबविण्यासाठी तिने संघटित व्हावे आणि अखेरीस स्वतःला शोषणापासून मुक्त करून घ्यावे, यावर अनौपचारिक शिक्षणपद्धती भर देत असते. अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीचे नवीन कार्यक्रम शोधून काढीत असताना,

पाऊले फिअरी यांनी पददलितांच्या शिक्षणशास्त्राची संकल्पना पुढे मांडली, हे या संदर्भात महत्त्वाचे ठरते. त्यांनी जी तंत्रे शोधून काढली ती औपचारिक शिक्षणपद्धतीला अनुसरता येण्यासारखी असली तरी त्या तंत्रांचा चांगला उपयोग अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीच करू शकते.

येथे हे सांगितले पाहिजे की पाऊले फिअरी यांनी शोधून काढलेल्या पद्धती सर्वच शिक्षणतज्ज्ञांनी मान्य केलेल्या नाहीत. शिक्षण आणि प्रत्यक्ष राजकीय सामाजिकीकरण यात आपण मेद केला पाहिजे असे त्यांपैकी काहींचे मत आहे. पाऊले शिक्षणापेक्षा प्रत्यक्ष राजकीय सामाजिकीकरणावरच भर देत आहेत, असे त्यांना वाटते. शिक्षणापेक्षा राजकीय तत्त्वज्ञानाची संथा देण्याचा पाऊले यांचा विचार कोणतेही सरकार मान्य करणार नाही, अशीही अडचण पुढे करण्यात येते. उलट कोणतेही शिक्षण राजकारणापासून अलिप्त राहूच शकत नाही आणि समताधिष्ठित समाज निर्माण करण्याच्या दृष्टीने शिक्षणात काही विधायक तरतुदी करण्यात आल्या नाहीत तर शिक्षण स्थितिवाद्यांचेच रक्षण करते, असेही दुसऱ्या अनेक शिक्षणतज्ज्ञांचे मत आहे. त्यामुळे आपले शोषण होत आहे याबद्दलची जागृती गरिबांमध्ये निर्माण करण्याच्या आणि त्यांना संघटित होऊन आपल्या हक्कांसाठी लढायला सिद्ध करण्याच्या दृष्टीने अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीचे कार्यक्रम आखण्यात आले पाहिजेत असे ते प्रतिपादन करतात. भारतातील शासन सर्व वर्गांचे (गरिबांचेही) प्रतिनिधित्व करीत असल्यामुळे, दलितांमध्ये शोषणासंबंधीची जाणीव निर्माण करायला शासन परवानगी देईल किंवा त्याने तशी परवानगी दिली पाहिजे असेही ते सुचवितात.

सर्व शिक्षणाला राजकीय आशय असला पाहिजे, असे महात्मा गांधी मानीत असत, हे येथे नमूद करावयास हवे. शिक्षणाने लोकांमध्ये मूलभूत जीवनमूल्यांशी आपली अतूट बांधिलकी आहे अशी जाणीव निर्माण केली पाहिजे आणि सत्याप्रहासारख्या शांततामय आणि अहिंसात्मक मार्गाने अन्याय आणि दुष्कृत्ये यांच्याविरुद्ध लढण्याचे धैर्य लोकांमध्ये जागृत केले पाहिजे हा राजकीय आशय गांधीजींना अभिप्रेत होता. तसे पाहिले तर १९२० ते १९४७ या काळात गांधीजींनी औपचारिक शिक्षणपद्धतीबाहेरच्या अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीचे आंदोलनच चालू ठेवले होते. त्या काळात, इंग्लंड प्रत्येक बाबतीत भारतापेक्षा अग्रगण्य आणि ब्रिटिश सिंहासनाशी भारतीयांनी राजनिष्ठ राहिले पाहिजे, असेच औपचारिक शिक्षणामार्फत प्रत्यक्षतः वा अप्रत्यक्षतः सांगितले जात असे. असे प्रयत्न होत असतानाही, शिक्षकांमध्ये आणि विद्यार्थ्यांमध्ये राष्ट्रवादाची भावना

जायत होताच. तिच्यावर 'गैरशिस्ती'चा शिक्का मारण्यात येऊन ती भाषना दडपून टाकण्याचा खटाटोप केला जात असे. त्यावेळी शासन सामाजिक बाबती-मध्ये तटस्थ होते. अशा रीतीने त्या वेळच्या शिक्षणात राजकीय आशय अत्यल्प असल्यामुळे आणि लोकांची विवेकबुद्धी जायत करण्यात त्या शिक्षणाला अपयश आल्यामुळे, समताधिष्ठित बदल द्रुतगतीने घडून येण्याऐवजी, आहे तो स्थिती कायम ठेवण्याचेच कार्य औपचारिक शिक्षणाने पार पाडले. याच कारणास्तव महात्मा गांधींनी विद्यार्थ्यांना देशसेवा करण्यासाठी शाळा आणि महाविद्यालये सोडण्याचा आदेश दिला आणि औपचारिक शिक्षणपद्धतीबाहेरचे राष्ट्रीय शिक्षण देण्याकरिता आणि स्वातंत्र्यसैनिकांना शिक्षित करण्यासाठी स्वतंत्र संस्था स्थापन केल्या.

येथे हे सांगितले पाहिजे की औपचारिक शिक्षणपद्धती कुचकामी ठरलेली असतानाही, भारतीय जनता राजकीय दृष्ट्या शिक्षित होत गेली आणि त्यामुळेच स्वातंत्र्य संपादन करायला सिद्ध झाली. औपचारिक पद्धतीत हे शिक्षण मिळणे शक्यच नव्हते. गांधीजींच्या आंदोलनामुळे जनतेला हे राजकीय शिक्षण मिळू शकले. गांधीजींच्या स्वातंत्र्य आंदोलनामध्ये लक्षावधी लोकांनी भाग घेतला आणि स्वतःच्या अनुभवातून राजकीय शिक्षण संपादन केले. आचरणातून शिक्षण याचे हे एक चांगले उदाहरण आहे. म्हणून गांधीजी हेच अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीचे भारतातील सर्वश्रेष्ठ उद्गाते ठरतात, आणि त्यामुळे गांधीपूर्व भारतापेक्षा गांधीजी-नंतरचा भारत खूपच वेगळा होऊ शकला. गांधीजींच्या राजकीय साक्षरता-प्रसाराच्या कार्यामुळेच आपण सार्वभौम लोकतांत्रिक प्रजासत्ताक होऊ शकलो.

अनौपचारिक शिक्षणपद्धती

अनौपचारिक शिक्षणाच्या पद्धतीचा विचार करू लागलो की, कार्यकर्ते, त्यांच्या शिक्षणाची व्यवस्था, या पद्धतीसाठी कोणती साधने वापरायची, त्यांचे उत्पादन कोठे करायचे, अध्यापन आणि मूल्यमापन, संघटना आणि आर्थिक तरतूद असे अनेक प्रश्न जाणवू लागतात. या प्रश्नांचा विचार आपण पुढील प्रकरणात करणार आहोत. अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीत वापरावयाची साधने औपचारिक शिक्षण-पद्धतीतील साधनांपेक्षा खूपच वेगळी असतात, ही महत्त्वाची गोष्ट ध्यानात घेतली पाहिजे. अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीची अशी काही खास वैशिष्ट्ये आहेत, की त्यांचा अढळ औपचारिक शिक्षणपद्धतीत होत नाही. अध्यापनापेक्षा अध्ययनावर भर, अर्धवेळ आणि स्वतःला सोयीस्कर ठरणार्या वेळेत शिक्षण, शिक्षक म्हणून अव्यावसायिकांचा उपयोग, बंदिस्त श्रोतृवर्गाचा अभाव, विविधता, लवचिकता आणि परिवर्तनीयता यांवर भर, कार्यानुभव आणि विकास यांच्याशी मेळ,

अशैक्षणिक संस्थांचा आणि प्रक्रियांचा वापर, विकेंद्रित दृष्टिकोनाची गरज ही अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीची खास वैशिष्ट्ये असून त्यांच्यासंबंधी यापूर्वी विवेचन केलेलेच आहे. या सर्व वैशिष्ट्यांमुळे औपचारिक शिक्षणपद्धतीच्या कार्यक्रमांची आखणी करण्याच्या मानाने, अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीमधील कार्यक्रम संघटित करणे अधिक कठीण ठरते. अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीनुसार अध्ययन करणारे विद्यार्थी मुख्यतः कामगार आणि गरीब वर्गातील असतात आणि अनौपचारिक शिक्षण नि राजकीय सामाजिकीकरण यांच्यामधील रेषा पुसून जाण्याचा संभव असतो. त्यामुळे तर मूळच्या अडचणींमध्ये अधिकच भर पडते. म्हणून औपचारिक शिक्षणाच्या नव्या, कल्पक आणि गतिशील पद्धती उल्कांत करणे आणि त्या वापरात आणणे हे शिक्षक, प्रशासक आणि नियोजनकार यांच्यापुढील मूलभूत आव्हान आहे.

शैक्षणिक सुधारणांच्या सर्वेकष कार्यक्रमामध्ये, औपचारिक शिक्षणपद्धतीतही बदल करण्याचा विचार अनुस्यूत आहे, हे येथे लक्षात घेतले पाहिजे. अनौपचारिक शिक्षणाचे नवे कार्यक्रम तयार करीत असताना आणि पारंपरिक कार्यक्रमांचे आधुनिकीकरण घडवून आणीत असताना, आपण औपचारिक शिक्षणपद्धतीतही मूलगामी सुधारणा करणार आहोत. म्हणून औपचारिक शिक्षणपद्धतीत सुधारणा करण्यासाठीही नव्या पद्धती शोधून काढल्या पाहिजेत. औपचारिक आणि अनौपचारिक या दोन्ही शिक्षणपद्धतींमध्ये अध्यापन (आणि अध्ययनही) संघटित करण्यासाठी आपल्याला नव्या, कल्पक आणि गतिशील पद्धतींचा अवलंब करायला हवा.

औपचारिक आणि अनौपचारिक शिक्षणाच्या नव्या पद्धती कशा शोधून काढायच्या आणि त्यांचा प्रारंभ कोठून करावयाचा ? आपल्याला अधिक परिचित असलेल्या औपचारिक शिक्षणपद्धतीबाबत मुख्य अडचण ही आहे की तिचा विकास अबाधित प्रमाणावर झालेला आहे आणि त्यामुळे तिला अतिशय साचेबंद, एकजिनसी स्वरूप प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे तिच्यात अपेक्षित बदल घडवून आणण्यासाठी फार मोठी शक्ती आणि पैसा खर्च करावा लागेल. आपल्याजवळ एवढी शक्तीही नाही आणि तेवढा पैसा खर्च करणेही शक्य नाही. जसजसा काळ जातो तसतसा कोणत्याही पद्धतीचा व्याप आणि साचेबंदपणा वाढत असतो, आणि त्यामुळे तिच्यात बदल करताना खर्च कराव्या लागणाऱ्या शक्तीत आणि पैशात वाढ करावी लागते. इतकेच नव्हे, तर बदल करण्याची आपली इच्छाही ओसरू लागते. हे प्रश्न अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीला भेडसावत नाहीत. कारण औपचारिक शिक्षणपद्धतीच्या तुलनेने ती बरीच अलीकडची आहे आणि तिचा व्यापही खूपच मर्यादित आहे. त्यामुळे या शिक्षणपद्धतीमध्ये आब-

यक ते बदल घडवून आणणे आपल्याला शक्य आहे. एकदा हा प्रयोग अनौपचारिक शिक्षणात करण्यात आला की, त्यामुळे मिळणाऱ्या अनुभवाचा लाभ घेऊन, औपचारिक शिक्षणपद्धतीत बदल करण्याचे कार्य हाती घेता येईल. सरकारी शिक्षणाच्या कक्षेबाहेरची राष्ट्रीय शिक्षणपद्धती अस्तित्वात यावी आणि तिच्यामुळे कालांतराने सर्वच सरकारी शिक्षणपद्धतीला राष्ट्रीय स्वरूप देता यावे, या हेतूनेच गांधीजींनी १९२१ मध्ये विद्यार्थ्यांना आणि शिक्षकांना सरकारी मदतीवर चालणाऱ्या शाळा आणि महाविद्यालये सोडण्याची हाक दिली. सरकारी शिक्षणपद्धतीत सुधारणा घडवून आणण्याचे आंदोलन, शाळा-महाविद्यालयांबाहेरच सुरू व्हावे, हा त्यामागचा मुख्य उद्देश होता. ही राष्ट्रीय शिक्षणपद्धती विकसित झाल्यावर तिला सरकारी शिक्षणपद्धतीवर नियंत्रण मिळविणे आणि तिच्यात आवश्यक त्या सुधारणा करणे सुलभ ठरणार होते. गांधीजींचा हा प्रयोग फसला, यामागे अनेक कारणे आहेत. देशात फारच थोड्या राष्ट्रीय शाळा उघडण्यात आल्या असल्यामुळे त्या सरकारी शिक्षणपद्धतीवर आपला प्रभाव पडायला असमर्थ ठरल्या, हे कारण प्रमुख होते. राष्ट्रीय शिक्षणाच्या प्रसाराबाबत ही जी चूक झाली, तिच्यापासून आपण धडा घेतला आणि अनौपचारिक शिक्षणाचा व्यापक प्रमाणावर प्रसार केला तर कार्यकर्त्यांना प्रशिक्षित करणे आणि महत्त्वपूर्ण अनुभव संपादन करणे मुळीच कठीण जाणार नाही. तसे झाले तर कालांतराने आपल्याला औपचारिक शिक्षणातही सुधारणा घडवून आणता येईल, याविषयी कोणताच संदेह नाही.

मला जे काही म्हणावयाचे आहे ते विशद करण्यासाठी एक-दोन उदाहरणे देतो :

(१) अभ्यासक्रमाची रचना : सध्या औपचारिक शिक्षणपद्धतीमध्ये अभ्यासक्रमाच्या विकासासाठी केंद्रीभूत पद्धत वापरली जाते. राष्ट्रीय पातळीवर शाळांमधील अभ्यासक्रम राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण मंडळ तयार करीत असते. तो अभ्यासक्रम राज्य सरकारे स्वीकारतात आणि कार्यवाहीसाठी शाळांकडे सुपूर्त करतात. उच्च शिक्षणाचा अभ्यासक्रम विद्यापीठे ठरवितात आणि त्याची कार्यवाही महाविद्यालयांकडे सोपविली जाते. अभ्यासक्रम ठरविण्याबाबतची ही केंद्रीभूत पद्धत अनौपचारिक शिक्षणाला सोयीची ठरणार नाही. कारण स्थानिक गरजा आणि अध्ययन करणाऱ्यांना तातडीच्या प्रश्नांची सोडवणूक ही दोन उद्दिष्टे डोळ्यांपुढे ठेवूनच अनौपचारिक शिक्षणाचा अभ्यासक्रम निश्चित करावयाचा असतो. शिवाय या अभ्यासक्रमात कशाकशाचा समावेश करावयाचा हे ठरविण्यात विद्यार्थ्यांचा सहभागही अभिप्रेत आहे. केंद्रीय ठिकाणी अभ्यासक्रम आखून अनौपचारिक शिक्षणाचे कार्यक्रम सुरू होणार नाहीत, तर हे अभ्यासक्रम

निश्चित करण्याचे कार्य स्थानिक पातळीवरच केले जाईल. शिक्षकांच्या हातात, तयार केलेला अभ्यासक्रम दिला जाणार नाही; विद्यार्थ्यांच्या सहकार्याने त्याला आपला अभ्यासक्रम आखावा लागेल. तसे त्याला अगोदर प्रशिक्षणही दिले जाईल. अभ्यासक्रमाबाबतची ही संकल्पना एकदा का स्वीळी आणि त्याप्रमाणे अभ्यासक्रमांची आखणी होऊ लागली की शालेय आणि विद्यापीठीय पातळीवरील औपचारिक शिक्षणात बदल करताना या अनुभवाचा आणि ज्ञानाचा उपयोग करून घेणे निश्चितच सुकर ठरेल.

(२) कृतिविचार आणि समस्या-सोडवणूक : औपचारिक शिक्षणपद्धतीचा एक प्रमुख दोष असा आहे की शिक्षक जे शिकवितो ते स्मृतीत साठवायचे आणि तेच पुन्हा मांडायचे एवढेच मर्यादित कार्य विद्यार्थ्यांना करावे लागते. विद्यार्थ्यांनी स्वतः चिंतन करावे या दृष्टीने फारच थोडे प्रयत्न केले जातात. प्रत्यक्ष कार्यानुभव, विकास आणि समस्यांची सोडवणूक करण्याची क्षमता याबाबतीत औपचारिक शिक्षणामध्ये कोणत्याच कृती-कार्यक्रमाचा समावेश केलेला नसतो. म्हणून शिक्षक-विद्यार्थी नाते असमाधानकारक राहते. औपचारिक शिक्षणातील या फार महत्त्वाच्या उभिवेसंबंधी पाऊलो फ्रिअरी यांनी असे म्हटले आहे की,

(१) शिक्षक शिकवितो आणि विद्यार्थ्यांना शिकविले जाते.

(२) शिक्षकांना सर्व काही माहीत असते आणि विद्यार्थ्यांना काहीही माहीत नसते.

(३) शिक्षक विचार करतो आणि विद्यार्थ्यांसंबंधी विचार केला जातो.

(४) शिक्षक बोलत असतो आणि विद्यार्थी केवळ श्रवण करीत असतात.

(५) शिक्षक शिस्त राबवितो आणि विद्यार्थ्यांना ती निमूटपणे पाळावी लागते.

(६) काय शिकवायचे हे शिक्षक ठरवितो आणि त्याप्रमाणे तो शिकवितो. विद्यार्थ्यांना ते स्वीकारावे लागते.

(७) शिक्षक कृती करीत असतो आणि शिक्षकांच्या कृतीवर आपण कृती केल्याचे विद्यार्थ्यांना समाधान मानावे लागते.

(८) शैक्षणिक कार्यक्रमाचा आशय शिक्षक निवडतो आणि विद्यार्थ्यांना तो आरामसात करावा लागतो (त्याबाबतीत त्यांच्याशी विचारविनिमय केला जात नाही).

(९) आपण शिकविण्याचा व्यवसाय करीत असल्यामुळे, शिक्षणाच्या बाबतीत आपण अधिकारी व्यक्ती आहोत असे शिक्षक मानतो आणि त्याची ही समजूत विद्यार्थ्यांच्या स्वातंत्र्यावर आघात करणारी ठरते.

(१०) शिकविण्याच्या प्रक्रियेमध्ये शिक्षक हा कर्ता असतो तर विद्यार्थी केवळ बघे असतात.^{१०}

या अंगोदर विशद केल्याप्रमाणे, अनौपचारिक शिक्षणाचे कार्य अगदी वेगळ्या धर्तीने सुरू करावे लागेल. या कार्यक्रमाच्या शोधप्रक्रियेमध्ये शिक्षक केवळ दुवा किंवा सहभागी ही भूमिका पार पाडील. हे शिक्षण प्रत्यक्ष कार्यानुभवाभोवती आणि विकासाभोवती गुंफण्यात येईल आणि मुख्य म्हणजे समस्या सोडविण्याच्या कार्यात विद्यार्थ्यांचा पुढाकार अधिक राहील. एकदा या अशा पद्धती शोधून काढण्यात आल्या आणि लोकांना त्या चांगल्या माहीत झाल्या, त्यांना प्रतिष्ठा लाभली की त्या औपचारिक शिक्षणाच्या सुधारणेसाठी राबविणे बरेच सोपे ठरेल.

या प्रकारची आणखी किती तरी उदाहरणे देता येतील, पण त्यांची जरूरी नाही. आतापर्यंत जे विवेचन केले आहे त्यावरून सिद्ध होते की अनौपचारिक शिक्षणाच्या नव्या पद्धती औपचारिक शिक्षणपद्धतीत सुधारणा करण्याच्या दृष्टीनेही उपयुक्त ठरू शकतील आणि त्यांचा त्या शिक्षणपद्धत अंतर्भावही करता येईल. मात्र नव-जात अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीवर सुस्थापित औपचारिक शिक्षणपद्धती कुरबोडी करण्याचा संभव आहे हा खरा धोका असून तो टाळला पाहिजे. औपचारिक शिक्षणपद्धती अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीला स्वतंत्र रीतीने विकसित होऊ देण्या-ऐवजी ती स्वतःची साचेबंद पद्धत अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीवर लादण्याचा प्रयत्न करील ही शक्यता दुर्लक्षून चालणार नाही. शिक्षण हे शाळेतच द्यावयाचे असते या रूढ संकल्पनेतून आणि तिच्याशी संबंधित असलेल्या, शालेय शिक्षणाच्या पद्धती, दैनंदिन कामकाज, सिद्धान्त आणि परिभाषा या घटकांपासून आपले मन मुक्त करणे लोकांना आणि मुख्यतः शिक्षकांना नि शैक्षणिक प्रशासकांना कठीण जात असल्यामुळे हा धोका अधिकच वाढतो. मला असे आढळून आले आहे की, शाळेतील शिक्षक (अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीचे कार्यक्रम अमलात आणणाऱ्या कार्यकर्त्यांमध्ये ते बहुसंख्येने आहेत) अनौपचारिक शिक्षणातही औपचारिक शिक्षणाच्याच पद्धती अवलंबतात आणि त्यामुळे त्यांना यश मिळण्याऐवजी अप-यशच येते. ही प्रवृत्ती वेळीच रोखण्यात आली नाही तर औपचारिक शिक्षणपद्धती सुधारण्यासाठी अनौपचारिक शिक्षणपद्धती वापरण्याची शक्यता नाहीशी होईल. इतकेच नव्हे तर अनौपचारिक शिक्षणाचे औपचारिक शिक्षणात रूपांतर होईल. म्हणून या बाबतीत आपण जागरूक राहिले पाहिजे.

^{१०} पाउलो फ्रिअरी; 'पेडॅगॉजी ऑफ दि ऑग्रेसिव्ह, पेनग्विन बुक्स लि., हॅमंडसवर्थ, मिडलसेक्स, इंग्लंड; १९७२, पृ. ४६-४७.

दुवे आणि दर्जा

औपचारिक आणि अनौपचारिक शिक्षणपद्धतींचा स्वतंत्र आणि समांतर विकास न करता, समाजासाठी एकच शैक्षणिक पद्धत निर्माण करण्यासाठी त्यांचा समन्वय साधण्यात आला पाहिजे, हे यापूर्वीच सांगण्यात आले आहे. त्यासाठी दोन गोष्टी आवश्यक आहेत : (१) एका पद्धतीतून दुसऱ्या पद्धतीत मोकळी देवाणघेवाण व्हावी याकरिता पुरेसे दुवे असले पाहिजेत; आणि (२) दोन्ही शिक्षणपद्धतींना समान दर्जा असला पाहिजे.

अनौपचारिक शिक्षणातून औपचारिक शिक्षणाकडे जाण्याकरिता किंवा औपचारिक शिक्षणातून अनौपचारिक शिक्षणाकडे वळण्याकरिता पुरेशी मोकळीक असावी यासाठी बरेच उपाय योजावयास हवेत. सध्या, औपचारिक शिक्षणपद्धतीनुसार शालेय शिक्षण घेण्यासाठी एकच प्रवेशद्वार आहे (इयत्ता पहिली) आणि नंतरच्या अवस्थेमधील प्रवेशद्वारेही फारच थोडी आहेत. दहावी (किंवा अकरावी), बारावी, पहिली आणि दुसरी पदवी यांसाठी घेतल्या जाणाऱ्या परीक्षा म्हणजेच साधारणतः ती प्रवेशद्वारे आहेत. ज्या व्यक्तीला वैयक्तिक कारणांसाठी कोणत्याही एका वा दुसऱ्या अवस्थेमध्ये औपचारिक शिक्षण सोडावे लागते तिला तीन अवचड प्रश्नांना तोंड द्यावे लागते : (१) तिचा दर्जा जातो आणि ती 'गळालेल्यांमध्ये' जमा होते; (२) त्या व्यक्तीची इच्छा असली तरी पुढील शिक्षण घेण्यासाठी अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीचे कार्यक्रम उपलब्ध होत नाहीत; आणि (३) नंतरच्या अवस्थेमध्ये तिला पुन्हा औपचारिक शिक्षणपद्धतीत प्रवेश मिळत नाही. या अडचणी दूर करण्यासाठी पुढील सुधारणा अमलात आणणे आवश्यक आहे :

(१) : नेक इयत्तांमध्ये प्रवेश मिळू शकेल या दृष्टीने औपचारिक शिक्षणाची पुनर्घटना केली पाहिजे. आपण घेऊ इच्छित असलेल्या शिक्षणाचा आपल्याला फायदा होणार आहे असा एखाद्या व्यक्तीने पुरेसा पुरावा सादर केला तर तिला औपचारिक शिक्षणाच्या कोणत्याही इयत्तेमध्ये प्रवेश मिळावयास हवा.

(२) मध्येच औपचारिक शिक्षण सोडून देणाऱ्या व्यक्तीला जर आपले शिक्षण पुढेही चालू ठेवावयाचे असेल तर तिला अनौपचारिक शिक्षणाचे कार्यक्रम उपलब्ध असावयास हवेत. वस्तुतः अनौपचारिक शिक्षणाचे कार्यक्रम बऱ्याच विस्तृत प्रमाणावर सुरू करणे आणि त्यात जास्तीत जास्त विविधता आणणे हेच सामाजिक उद्दिष्ट झाले पाहिजे. तसे झाले तरच ज्या कोणाची काही तरी शिकण्याची इच्छा आहे त्याला तशी संधी मिळू शकेल.

(३) औपचारिक पद्धतीनुसार घेण्यात येणाऱ्या सर्व सार्वजनिक परीक्षांना बसण्याची, ज्या कोणी वाहेरून अभ्यास केलेला असेल अशा सर्व खाजगी विद्यार्थ्यांना सुभा मिळाली पाहिजे. या तीन सुधारणा घडवून आणल्या तर आज जे

मध्येच शिक्षण सोडणाऱ्यांचे फार मोठे प्रमाण आहे ते पूर्णपणे नाहीसे होऊन जाईल. कारण त्यावेळीं जर एखाद्या विद्यार्थ्याने मध्येच शाळा किंवा महाविद्यालय सोडले तर तो 'गळला' असे म्हणता येणार नाही; त्याने औपचारिक शिक्षण-पद्धतीऐवजी अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीचा अवलंब केला असेच म्हणावे लागेल. त्याचप्रमाणे नंतर जर त्याला पुन्हा औपचारिक शिक्षणपद्धतीत दाखल व्हावेसे वाटले तर तसेही करता येईल. त्यामुळे औपचारिक पद्धतीतून अनौपचारिक पद्धतीकडे किंवा अनौपचारिक पद्धतीतून औपचारिक पद्धतीकडे स्वतःच्या सोयीनुसार वेगळाही वळणे सुकर ठरेल.

अनौपचारिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमांना समान दर्जा देण्याचा प्रश्न अधिक अवघड आहे. कारण त्याबाबतीत दृष्टिकोनांना महत्त्व येते. शाळा हीच अध्ययनाची एकमेव जागा आहे या कल्पनेवर गेली शंभर वर्षे आपले मन पोसले गेलेले आहे. अध्ययनाची पर्यायी केंद्रे अस्तित्वात आल्यावरही शाळा हीच 'खरी गोष्ट' आहे आणि पर्यायी पद्धत म्हणजे तिची निकृष्ट नकल आहे असेच आपण मानतो. औपचारिक आणि अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीमधील कार्यक्रमांची गुणवत्ता आणि दर्जा समान असूनही, जर निर्देश केलेल्या दृष्टिकोनामुळे आपण औपचारिक शिक्षणाचे ऊर्ध्वमूलन करतो आणि अनौपचारिक शिक्षणाचे अबमूलन करतो. खाजगी रीतीने अभ्यास करून पदवी मिळविलेल्या तरुणापेक्षा, महाविद्यालयात नियमितपणे जाऊन पदवी मिळविलेल्या तरुणाला आपण वरचा दर्जा देतो. हे सार्वभौम दृष्टिकोन आपण सोडून दिले पाहिजेत आणि एखाद्याने कोणत्या पद्धतीने शिक्षण घेतले याला महत्त्व देण्याऐवजी त्याच्या कर्तृत्वावर त्याचे मूल्यमापन केले पाहिजे. खरे म्हणजे, अनौपचारिक पद्धतीनुसार शिक्षण घेणाऱ्याचे अधिक कौतुक करावयास हवे. कारण त्याने अधिक आत्मनिर्भरता आणि उपक्रमशीलता दाखविलेली असते.

(औपचारिक पद्धतीनुसार मिळणाऱ्या) पुस्तकी शिक्षणाला जादा महत्त्व देणे आणि (मूलतः अनौपचारिक पद्धतीनुसार उपलब्ध होणाऱ्या) व्यावसायिक शिक्षणाला कमी लेखणे या आपल्या मनःप्रवृत्तीमुळे दर्जात फरक केला जातो. बौद्धिक काम 'श्रेष्ठ' दर्जाचे आणि शारीरिक कष्टाचे काम 'हलके' असेही आपण मानीत असतो. त्यामुळे होते काय की, सुरेख गाडीचे तयार करणाऱ्या कारिगरी विणकरांपाशी किंवा आकर्षक साड्या तयार करणाऱ्या वारणसीच्या कारागिरांपाशी बी. ए. किंवा पीएच. डी. झालेल्या माणसापेक्षा किती तरी श्रेष्ठ प्रतीचे कौशल्य असूनही या पदवीधरांना आपण जेवढा मान देतो तेवढा त्या कारागिरांना देत नाही. त्या कारागिरांच्या तुलनेने किती तरी कमी कौशल्य असलेल्या कारकुनाला जेवढे वेतन मिळते त्यापेक्षा या कारागिरांना दिले जाणारे वेतन खूपच कमी असते. अनौपचारिक व्यावसायिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमांमध्ये अशा तऱ्हेची श्रेष्ठता दाख-

विणाऱ्यांना, औपचारिक शिक्षणपद्धतीने शिकलेल्यांहून समान दर्जा का मिळू नये ? व्यावसायिक शिक्षणात पारंगत झालेल्या अशा व्यक्तींची औपचारिक शिक्षणपद्धतीतील या विषयांच्या अध्यापनासाठी शिक्षक म्हणून का नेमणूक होऊ नये ? त्यांना समान दर्जाची पदवी का मिळू नये ? समाजात त्यांना समान आदर आणि बऱ्यापैकी वेतन का लाभू नये ?

अभ्यासक्रम पूर्ण केल्याचे आणि परीक्षा उत्तीर्ण झाल्याचे कागदी प्रशस्तिपत्र मिळविणाऱ्यांनाच रोजगार मिळत असल्यामुळे तसे प्रशस्तिपत्र मिळविणारे आणि न मिळविणारे यांच्या सामाजिक दर्जात फरक पडतो. अशा तऱ्हेची प्रशस्तिपत्रे देण्याची मक्तेदारी औपचारिक शिक्षणपद्धतीकडे असल्यामुळे या मक्तेदारीचा फायदा औपचारिक शिक्षण घेणाऱ्यांनाच मिळतो. संघटित क्षेत्रातील उद्योगधंद्यांनी नोकरभरती करताना जे निकष ठरविलेले असतात ते या प्रशस्तिपत्रांशी निगडित असतात. खाजगी आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील संचालक, उमेदवारांची निवड करताना त्यांच्या प्रशस्तिपत्रांकडेच पाहतात असतात. या सगळ्या परिस्थितीमुळे प्रशस्तिपत्रे देणाऱ्या औपचारिक शिक्षणाला समाजात प्रतिष्ठा प्राप्त झालेली आहे आणि तसे शिक्षण घेतलेल्यांना संघटित क्षेत्रामध्ये नोकरीही चटकन मिळते आणि वेतनही चांगले मिळते. अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीत असे प्रशस्तिपत्र मिळू शकत नाही (आणि मिळाले तरी त्याला दर्जा लाभत नाही) आणि त्यामुळे त्या पद्धतीनुसार शिक्षण घेतलेल्यांना असंघटित क्षेत्रातील असुरक्षित नोकऱ्या पत्कराव्या लागतात आणि कमी वेतनावर समाधान मानावे लागते. म्हणून आमचे असे मत आहे की, ही परिस्थिती बदलव्याशिवाय आणि अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीच्या कार्यक्रमात प्रशस्तिपत्र देण्याची आणि त्यामुळे चांगले रोजगार मिळण्याची तरतूद केल्याशिवाय त्या कार्यक्रमांना औपचारिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमांहून दर्जा प्राप्त होणार नाही.

औपचारिक आणि अनौपचारिक शिक्षणाला समान दर्जा मिळावा यासाठी अनेक पर्याय सुचविण्यात आलेले आहेत.

(१) वैयक्तिक प्राविण्याबद्दल प्रशस्तिपत्रे देण्याची पद्धत पूर्णपणे रद्द करावी आणि प्रशस्तिपत्र, पदविका किंवा पदवी द्यायला शासनाने नकार द्यावा, असे शिक्षणतज्ज्ञांच्या एका गटाने सुचविले आहे. तसे झाले तर एखाद्या माणसाने कोणत्या संस्थेत वा व्यक्तीकडे शिक्षण घेतलेले आहे यावरून किंवा त्याच्या प्रत्यक्ष कामावरून समाज त्याची गुणवत्ता ठरवील. सामान्यतः ही पद्धत सध्या अनौपचारिक शिक्षणाच्या अनेक कार्यक्रमांमध्ये अनुसरली जाते आणि त्यामुळे तिचा औपचारिक शिक्षणाने अंगिकार करण्यास काहीच प्रत्यबाय नाही. ही सूचना बरकराणी आकर्षक दिसत असली तरी ती कार्यवाहीत आणता येणार नाही. जेथे

प्रत्येकजण दुसऱ्याला ओळखतो अशा लहान समाजामध्ये किंवा जेथे अगदी सामान्य प्रतीची कौशल्ये आवश्यक आहेत अशा उद्योगात कदाचित ही सूचना अमलात आणता येईल. परंतु मूलतः ही सूचना नकारात्मक आहे आणि त्यामुळे विशाल निःसंपृक्त समाजामध्ये ती कितपत उपयुक्त ठरू शकेल यासंबंधी शंका वाटते.

(२) दुसरी पर्यायी सूचना अशी आहे की प्रशस्तिपत्र देण्याची पद्धत चालू राहावी; परंतु सध्या जी त्यासंबंधीची मक्तेदारी औपचारिक शिक्षणाकडे आहे ती नष्ट करून, ज्या संस्थांची वा व्यक्तींची प्रशस्तिपत्रे देण्याची इच्छा आहे त्यांना तशी मुभा देण्यात यावी. प्रशस्तिपत्रे देण्याची अशी खुली पद्धत ठेवली तर औपचारिक आणि अनौपचारिक अशा दोन्ही प्रकारच्या शैक्षणिक कार्यक्रमांना समान महत्त्व लाभेल आणि ज्या व्यक्तींना अशी प्रशस्तिपत्रे मिळालेली आहेत त्यांच्या कर्तृत्वावरून प्रत्येकाच्या प्रशस्तिपत्राचा दर्जा लोकांना अजमावता येईल, असे सांगितले जाते. पहिल्या सूचनेपेक्षा ही सूचना अधिकच असमाधानकारक आहे. कारण ही सूचना अमलात आली तर प्रशस्तिपत्रे देणाऱ्या संस्था आणि व्यक्ती यांची एकच गर्दी उसळेल आणि लोकांचा अधिकच गोंधळ उडेल. त्याच-प्रमाणे अशीही शक्यता आहे की, प्रशस्तिपत्रे देणाऱ्या बऱ्याच संस्थांपाशी तेवढी पातळताही नसेल आणि अशा संस्था निरपराध लोकांची फसवणूक करतील. त्यामुळे समाजाचेच नुकसान होईल. औपचारिक शिक्षणपद्धतीनुसार मिळणाऱ्या प्रशस्तिपत्रांना समाजात एवढी प्रतिष्ठा प्राप्त झालेली आहे की इतर पद्धतीनुसार दिल्या जाणाऱ्या प्रशस्तिपत्रांना समान दर्जा मिळणे शक्य नाही. अशा परिस्थितीत औपचारिक आणि अनौपचारिक शिक्षणपद्धतींच्या दर्जात सध्या जी विषमता आहे ती चालूच राहील. उदाहरणार्थ आजही शालेय पातळीवर प्रशस्तिपत्रे देण्याची मक्तेदारी औपचारिक शिक्षणपद्धतीकडे नाही. पदव्या देण्याचा अधिकार फक्त विद्यापीठांकडेच सोपविण्यात आलेला आहे. तरीही शालेय पातळीवर प्रशस्तिपत्र देणाऱ्या इतर यंत्रणा अस्तित्वात आलेल्या नाहीत आणि ज्या काही संस्था त्या पातळीवर प्रशस्तिपत्र देतात त्यांच्या प्रशस्तिपत्रांना औपचारिक शिक्षणाच्या प्रशस्तिपत्रांइतका दर्जा मिळालेला नाही आणि मिळण्याची शक्यताही नाही. याचाच अर्थ असा की, या दुसऱ्या सूचनेमुळे अराजकसदृश परिस्थिती निर्माण होऊन, दर्जाच्या समानतेचा मूलभूत प्रश्न सोडविण्याऐवजी ती अनेक प्रश्न मात्र निर्माण करील.

(३) तिसरा पर्याय असा आहे की, वैयक्तिक कर्तृत्वाबद्दल प्रमाणपत्र देण्याची सध्याची पद्धत चालू ठेवावी; परंतु ही प्रमाणपत्रे देण्याचा अधिकार औपचारिक शिक्षणपद्धतीकडे न सोपविता, औपचारिक, अनौपचारिक आणि सहज अशा तीन शिक्षणप्रणालींच्या समन्वयानंतर जी नवी शालेय पद्धत अस्तित्वात येईल

तिच्याकडे सुपूर्त करण्यात यावा. त्याचप्रमाणे एखाद्याने औपचारिक, अनौपचारिक आणि सहज यांपैकी कोणत्या पद्धतीने शिक्षण घेतले आहे इकडे लक्ष न देता वैयक्तिक कर्तृत्वाच्या विविध विभागांसाठी अशी प्रमाणपत्रे मिळावयास हवीत. प्रमाणपत्रे देण्याच्या अधिकाराबाबत कोणत्याही एका संस्थेची मक्तेदारी निर्माण होता कामा नये. उलटपक्षी ज्या संस्था त्या दृष्टीने पुरेशा पात्र ठरतील त्या सर्वोंना हा अधिकार मिळावा. अशी प्रत्येक संस्था आपापल्या क्षेत्रापुरती प्रमाणपत्रे देईल. असे केल्यास प्रमाणपत्रे देण्याच्या अधिकाराला व्यापक स्वरूप प्राप्त होईल आणि त्याचे आपोआप विकेंद्रीकरणही बळून येईल. त्या दृष्टीने तर या पद्धतीचा मुद्दाम अवलंब करायचा नसावा. अशा तऱ्हेच्या सर्वेकष सुधारणेमुळे सर्व शिक्षणप्रणालींसाठी प्रमाणपत्रे देण्याची, परस्परांशी संलग्न आणि विश्वासाई पद्धती निर्माण होऊ शकेल आणि ती पद्धती तिन्ही प्रकारच्या शिक्षणप्रणालींना समान दर्जा देण्यास सहाय्यभूत होईल.

ही शेकटची सूचनाही मुळीच समाधानकारक नाही. प्रमाणपत्रांच्या मार्फत अनौपचारिक शिक्षण रोजगाराशी निगडित करण्याने मूळ प्रश्न सुटू शकणार नाही. शिक्षण-मग ते औपचारिक असो वा अनौपचारिक असो- आणि रोजगार यांचे जे नाते सध्या निर्माण झाले आहे ते तोडून टाकणे हाच या समस्येवरचा प्रभावी उपाय ठरू शकेल. रोजगार आणि औपचारिक शिक्षण यांचा सध्या जो घनिष्ट संबंध निर्माण झालेला आहे तो निकोप नाही हे विसरून चालणार नाही. सध्याच्या या घनिष्ट संबंधाने संपूर्ण शैक्षणिक कार्यावर वर्चस्व निर्माण केले असून भाकरी मिळविण्याचा मार्ग ही अवस्था शिक्षणाला प्राप्त झालेली आहे. वैयक्तिक, सामाजिक किंवा सांस्कृतिक विकास हे जे शिक्षणाचे तितकेच महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे ते उपेक्षितच राहिले आहे. आपल्या सुदैवाने अनौपचारिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमांमध्ये या मूलभूत उद्दिष्टांना महत्त्व देण्यात आले असून हे शिक्षण रोजगाराशी फारसे निगडित झालेले नाही. प्रमाणपत्रामार्फत अनौपचारिक शिक्षण आणि रोजगार यांचा दुवा जोडताना, अनौपचारिक शिक्षण आपले मूलभूत शैक्षणिक वैशिष्ट्य गमावणार नाही, याची काळजी घेतली पाहिजे. त्याचबरोबर औपचारिक शिक्षणावरील रोजगाराचा प्रभावही कमी होईल, या दृष्टीने प्रयत्न केले पाहिजेत. एकंदरीने शिक्षण आणि रोजगार (हा खरे म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीचा आर्थिक अधिकार आहे) यांचा संबंध कमीकमी होत जाईल या, दिशेने आपण वाटचाल करायचास हवी. तसे झाले तरच, प्रत्येक व्यक्तीमात्राला त्याचे जीवन आणि व्यवसाय चांगल्या रीतीने व्यतीत करता यावा यासाठी तयार करणे हे जे शिक्षणाचे (मग ते औपचारिक, अनौपचारिक वा सहज अशा कोणत्याही पद्धतीचे असो) मूलभूत उद्दिष्ट आहे ते साध्य करण्याची क्षमता शिक्षणामध्ये येऊ शकेल.

कार्यक्रम, संघटना आणि कार्यवाही

अनौपचारिक शिक्षणाचे कोणकोणते वेगवेगळ्या पद्धतीचे कार्यक्रम भारतामध्ये विकसित करण्याची काय गरज आहे हे पाहणे; त्या कार्यक्रमांचा अग्रक्रम ठरविणे, त्यांच्या संघटनांच्या समस्यांचा ऊहापोह करणे आणि या कार्यक्रमांची निर्धारपूर्वक आणि सतत कार्यवाही करण्याच्या दृष्टीने उपाययोजना निश्चित करणे या गोष्टींचा आपण या शेवटच्या प्रकरणात काहीशा तपशीलवारपणे विचार करणार आहोत.

अनौपचारिक शिक्षणाचे कार्यक्रम अक्षरशः असंख्य स्वरूपाचे असून त्यांचा पुढील विभागणीनुसार विचार करणे शक्य आहे :

(१) औपचारिक शिक्षणाची व्याप्ती वाढविणे हेच ज्यांचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे असे कार्यक्रम. या कार्यक्रमात शालेयपूर्व विद्यार्थी, प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण आणि माध्यमिक नि विद्यापीठीय पातळीवरील शिक्षणामध्ये अर्धवेळ किंवा सोयीच्या वेळेनुसार अध्ययनपद्धती विकसित करणे यांचा समावेश होतो.

(२) अनौपचारिक शिक्षणाच्या परंपरागत कार्यक्रमांचे आधुनिकीकरण.

(३) अनौपचारिक शिक्षणाच्या आधुनिक कार्यक्रमांचा विकास; आणि

(४) विशिष्ट गटातील लोकांकरिता अनौपचारिक शिक्षणाचे कार्यक्रम आखणे. उदाहरणार्थ, पंधरा ते पंचवीस या वयोगटातील शाळेत न जाणारे युवक, प्रौढ स्त्रिया आणि उगवते नेतृत्व या गटांच्या गरजांचा विचार करणे.

यांपैकी पहिल्या तीन कार्यक्रमांचा भर आश्यावर आहे तर, शिक्षण घेऊ इच्छिणाऱ्यांचा विचार चौथ्या कार्यक्रमात करण्यात आलेला आहे. या दोन्ही विचारपद्धतींमध्ये काही गोष्टी समान असल्या आणि त्यामुळे पुनरुत्पत्ती होणे अपरिहार्य असले, तरी त्यांचा स्वतंत्र ऊहापोह करणे उचित ठरेल.

औपचारिक शिक्षणपद्धतीची व्याप्ती वाढविणे

औपचारिक शिक्षणपद्धतीची व्याप्ती अतिशय मर्यादित आहे हे सर्वांनाच

माहीत आहे. पूर्ण वेळेच्या शिक्षणावर तिचा आग्रह असल्यामुळे तिच्यापासून कामगार दूर राहतात. त्याचप्रमाणे या शिक्षणासाठी जो खर्च करावा लागतो तो करण्याची ज्यांच्यापाशी क्षमता नसते अशा गरिबांनाही या शिक्षणापासून वंचित राहावे लागते. औपचारिक शिक्षणासाठी बराच खर्च करावा लागत असल्यामुळे सर्वांना या शिक्षणाचा लाभ घडवून आणणे आपल्याला शक्य नाही. हा केवळ पैसाचाच प्रश्न आहे असेही नाही. या शिक्षणामध्ये रोजगार आणि अध्ययन यांच्यात विसंवाद असल्यामुळे सर्व कामगारांना या शिक्षणपद्धतीच्या व्याप्तीसाठी आणणे शक्य नाही. त्याचप्रमाणे ही शिक्षणपद्धती आयुष्यभर ज्ञानसाधना देही उद्दिष्ट साध्य करू शकत नाही. ही अशी परिस्थिती असल्यामुळे, अनौपचारिक शिक्षणाला महत्त्वाचे कार्य करता येण्यासारखे आहे : अनौपचारिक शिक्षणामुळे औपचारिक शिक्षणामधील व्याप्ती वाढविणे सहज शक्य आहे. त्याचप्रमाणे हे कार्य चांगल्या रीतीने आणि काटकसरीने पार पाडता येईल.

(१) शालेयपूर्व शिक्षणाचा लाभ सध्या त्या वयोगटातील अवघे दोन टक्केच विद्यार्थी घेत आहेत. शालेयपूर्व औपचारिक शिक्षणावर एवढा खर्च करावा लागतो की, भविष्यकाळात त्याची व्याप्ती फारच अल्प प्रमाणात वाढविता येईल. परंतु त्याच्याबरोबर दिस्या, पैसा आणि उपकरणे या सामूहिक शक्तींचा उपयोग करून किती तरी अधिक विद्यार्थ्यांना शालेयपूर्व अनौपचारिक शिक्षण देता येणे शक्य आहे. असे झाले तरच परंपरागत औपचारिक शिक्षणाच्या कक्षेत कधीही येऊ न शकणाऱ्या मुलांना शिक्षण देता येईल. या कार्यक्रमांचा तपशील दुसऱ्या परिशिष्टात द्यायला आहे.

(२) सहा ते चौदा वयोगटातील सर्व मुलांना प्राथमिक शिक्षण मोफत आणि सक्तीचे केले पाहिजे असे आपल्या राज्यघटनेमध्ये म्हटले आहे. परंतु आतापर्यंत आपण सहा ते अकरा या वयोगटातील ८६ टक्के मुलेच शाळांमध्ये दाखल करून घेऊ शकलो आहोत. अकरा ते चौदा या वयोगटामध्ये हे प्रमाण छत्तीस टक्केच आहे. ही अखिल भारतीय सरासरी आहे, आणि देशाच्या अनेक भागांमध्ये हे प्रमाण यापेक्षाही बरेच कमी आहे. औपचारिक शिक्षणाच्या सध्याच्या परिस्थितीचे स्वरूप लक्षात घेता, या पुढच्या काळातही प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिक करणे पूर्णपणे अशक्य ठरणार आहे. कारण नव्याच मुलांना घरी किंवा बाहेर अर्थांवेन करणे भाग पडत असल्यामुळे त्यांना मध्येच हे पूर्णवेळेचे शिक्षण सोडून द्यावे लागते. अशा मुलांना अर्धवेळेचे अनौपचारिक शिक्षण देता येणे शक्य आहे. त्यामुळे त्यांचा शिक्षणावरील जो खर्च वाया जातो तोही टाळता येईल. त्याचप्रमाणे सहा ते चौदा या वयोगटातील मुलांसाठी येत्या दहा वर्षांच्या काळात प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिक करण्याचे उद्दिष्ट गाठता येईल. त्याकरिता येणारा खर्च

आपस्याला परबड्यासारखा राहिल.

सहा ते चौदा या वयोगटातील जी मुले औपचारिक शाळांमध्ये जाऊ शकत नाहीत त्यांना अभ्ययन-क्षेत्रात आणण्यासाठी अनौपचारिक शिक्षणाचे जे कार्यक्रम विकसित करावयाचे आहेत त्यांची रचना पुढीलप्रमाणे करता येईल.

(अ) वेगवेगळ्या इयत्तांमध्ये प्रवेश देण्याची सोय.

(ब) नऊ ते चौदा या वयोगटातील जी मुले शाळेत गेलेली नाहीत किंवा प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करण्यापूर्वीच ज्यांनी शाळा सोडलेली आहे अशा सर्व मुलांसाठी अर्धवेळचे अभ्यासक्रम उघडणे. हा अभ्यासक्रम अठरा ते चौवीस महिन्यांचा राहिल. त्यामुळे ते पुरेसे साक्षर होतील किंवा पाचव्या इयत्तेपर्यंतचे ज्ञान आत्मसात करू शकतील; आणि

(क) ज्यांनी पाचव्या इयत्तेपर्यंतचे शिक्षण पुरे केलेले आहे आणि ज्यांना पुढचे शिक्षण पूर्णवेळच्या शाळेत घेता येणे शक्य नाही अशा अकरा ते चौदा वयोगटातील मुलांसाठी अर्धवेळचे अभ्यासवर्ग उघडणे.

या कार्यक्रमाचा तपशील तिसऱ्या परिशिष्टात कथन केला आहे.

(३) सध्या चौदा ते अठरा या वयोगटातील अवघे वीस टक्के विद्यार्थीच माध्यमिक शाळांमध्ये असतात. विद्यापीठांत किंवा महाविद्यालयांमध्ये उच्च शिक्षण घेणाऱ्या, अठरा ते तेवीस या वयोगटातील विद्यार्थ्यांचे प्रमाण तर केवळ चार टक्केच आहे. आपण माध्यमिक आणि विद्यापीठीय शिक्षण घ्यावे, असे अनेक तऱ्हांना आणि प्रौढांनाही वाटत असते. परंतु त्यांना नोकरी करावी लागत असल्यामुळे त्यांना या शिक्षणासाठी पूर्ण वेळ देणे शक्य होत नाही. या समाजगटांची निकड भागविण्याकरिता माध्यमिक आणि विद्यापीठीय शिक्षणाची अनौपचारिक प्रणालीनुसार सोय करणे आवश्यक ठरते. या शिक्षणाची स्थूल रूपरेषा शिक्षण आयोगाने (१९६४-६६) पुढीलप्रमाणे सुचविली आहे:

(अ) शिक्षण मंडळांच्या आणि विद्यापीठांच्या सर्व परीक्षांना बसण्याची खाजगी विद्यार्थ्यांना सुभा मिळाली पाहिजे.

(ब) जेथे कोठे मागणी आहे अशा प्रत्येक ठिकाणी माध्यमिक आणि उच्च शिक्षणाचे अर्धवेळचे अभ्यासवर्ग सुरू करावयास हवेत.

(क) माध्यमिक शिक्षण पत्रव्यवहाराच्या मार्फत घेण्याची सोय मोठ्या प्रमाणावर निर्माण केली पाहिजे. काटकसर आणि सामाजिक न्याय यांचा विचार करता, विद्यापीठीय शिक्षणातही ही पद्धत अवलंबिली जाणे महत्त्वाचे ठरते. काही विद्यापीठे इंग्रजी किंवा हिंदी माध्यमाद्वारे राष्ट्रीय पातळीवर अशा शिक्षणाची सोय करू शकत असली तरी प्रत्येक विभागातील किमान एका विद्यापीठाने तरी प्रादेशिक भाषेमध्ये हे शिक्षण देण्याचे कार्य पार पाडले पाहिजे.

शालेयपूर्व शिक्षणाची व्याप्ती वाढविणे, प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिक करणे, आणि पूर्णवेळच्या शाळांमध्ये जाणे शक्य होत नाही अशांना माध्यमिक आणि उच्च शिक्षण घेणे शक्य व्हावे ही उद्दिष्टे अनौपचारिक शिक्षणप्रणाली साध्य करू शकेल, हे बरील विवेचनावरून सिद्ध होते. या शिक्षणप्रणालीचे हे फायदे निश्चितच कमी महत्त्वाचे नाहीत.

अनौपचारिक शिक्षणाच्या परंपरागत कार्यक्रमांचे आधुनिकीकरण

पंधरा ते पंचवीस या वयोगटातील तऱ्हांसाठी आणि प्रौढांसाठी अनौपचारिक शिक्षणाचे कार्यक्रम निश्चित करित असताना, औपचारिक शिक्षणाचे अर्धवेळचे किंवा स्वाध्याय पद्धतीचे अभ्यासवर्ग आयोजित करणे हा या समस्येचा केवळ एक आणि तोही अत्यंत कमी महत्त्वाचा भाग ठरतो. पंधरा ते पंचवीस या वयोगटातील जे तऱ्हा आणि प्रौढ शालेय कक्षबाहेर राहिलेले असतात ते आपले उर्वरित शिक्षण सहज पद्धतीने किंवा अनौपचारिक प्रणालीच्या परंपरागत पद्धतीने घेतच असतात ही गोष्ट महत्त्वाची आहे. म्हणून सामाजिक परिवर्तनाला गती देण्यासाठी या विशाल समाजगटाच्या सहज शिक्षणात आणि अनौपचारिक शिक्षणाच्या पारंपरिक कार्यक्रमात सुधारणा करणे या गोष्टीला विशेष अर्थ प्राप्त होतो हे आपण ध्यानात घेतले पाहिजे. निवडक थोड्या लोकांकरिता औपचारिक शिक्षण आणि विशाल बहुजनसमाजासाठी अनौपचारिक शिक्षण अशी विभागणी एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी झालेली होती. गेल्या पावणेदोनशे वर्षांमध्ये फार थोड्यांसाठी असलेल्या औपचारिक शिक्षणप्रणालीचे संपादनाने आधुनिकीकरण होत गेले आणि त्यामुळे ते शिक्षण घेणाऱ्या उच्चभ्रू गटांचेही आपोआप आधुनिकीकरण झाले. उलटपक्षी सहज शिक्षण आणि अनौपचारिक शिक्षण सामान्यजनांसाठी आहे असे मानण्यात आल्यामुळे ते या कालावधीमध्ये पारंपरिकच राहिले. त्यामुळे बहुजनसमाज अजूनही बुन्या काळातील पारंपरिक जीवनच व्यतीत करीत आलेला आहे. म्हणून आपस्याला जर सध्या समाजाचे आधुनिकीकरण करायचे असेल तर आपण (अ) सहज शिक्षण सुधारले पाहिजे, (ब) अनौपचारिक प्रणालीचे परंपरागत कार्यक्रम आधुनिक केले पाहिजेत, आणि (क) लोकांच्या नि देशाच्या आशाआकांक्षांशी निगडित असणारे अनौपचारिक शिक्षणाचे नवे कार्यक्रम सुरू करावयास हवेत. हा प्रश्न जसा संख्यात्मक आहे तसा गुणात्मकही आहे. मात्र त्याचा गुणात्मक आशय विशेष महत्त्वाचा ठरतो.

हा विचार कार्यवाहीत आणण्यासाठी अनेक तरतुदी करावयास हव्यात. त्यांपैकी काही महत्त्वाच्या तरतुदींचा येथे थोडक उदापोह केला आहे.

(१) सर्वेक्षण : अनौपचारिक शिक्षणाच्या परंपरागत पद्धतीमध्ये अतिशय

विविधता आहे आणि आपण सर्वसाधारणतः समकितो त्यापेक्षा किती तरी अधिक प्रमाणामध्ये ते अद्याप वापरातही आहेत. परंतु दुर्दैवाने, त्यांच्यासंबंधी सर्वंकष अभ्यास झालेला नसल्यामुळे आपल्याला त्यासंबंधी फारच थोडी माहिती आहे. जी काही उपलब्ध आहे तीही बरबरी आहे. म्हणून या विविध रूपांसंबंधी फार मोठ्या प्रमाणावर अभ्यास व्हावयास हवा. कारण ही रूपे असंख्य ठर आहेतच, शिवाय प्रत्येक प्रदेशानुसार त्यांच्यात फरक आढळतो. म्हणून या प्रत्येक रूपाचा त्या त्या प्रदेशानुसार स्वतंत्र अभ्यास केला पाहिजे.

(२) व्यावसायिक रूपे : अनौपचारिक शिक्षणप्रणालीची बरीचशी पारंपरिक रूपे व्यवसायात्मक आहेत. असंबंठित क्षेत्रातील रोजगारासाठी कुशल किंवा अर्ध-कुशल उमेदवार तयार करण्याचे कार्य ती रूपे करीत असतात. उदाहरणार्थ, अनौपचारिक शिक्षणप्रणालीच्या उमेदवारीतून शेतकऱ्यांना आपल्या कुविव्यवसायाचे ज्ञान होते. गवंडी, विणकर किंवा शिपी त्याच पद्धतीने आपला व्यवसाय जाणून घेतात. खेडेगावातील दार्यासारखे आरोग्यसेवक त्याच पद्धतीने शिक्षित होत असतात. अशी किती तरी उदाहरणे देता येतील. आधुनिक संघटित क्षेत्रात रोजगारीसाठी जे कुशल आणि निमकुशल कामगार लागतात ते वस्तुतः औपचारिक पद्धतीच्या व्यावसायिक शिक्षणातून तयार होतात. एकूण रोजगारांच्या मागाने हा विभाग लहानसाच असतो. (मोठ्या प्रमाणावरील असंबंठित क्षेत्रातील कुशल आणि निमकुशल कामगार तयार करण्याचे कार्य अनौपचारिक शिक्षणप्रणालीच पार पाडते). असंबंठित कामगारांची वैशिष्ट्ये सुधारण्याच्या दृष्टीने अनौपचारिक शिक्षणाचे फार मोठे कार्यक्रम विकसित करणे यावर भर देणे त्यासाठीच आवश्यक ठरते. चांगला रोजगार मिळावा किंवा आपले उत्पन्न वाढवून घेता याचे बाबतीत त्यांना सुधारित उपकरणे उपलब्ध करून दिली पाहिजेत. या कार्यक्रमांचे फायदे सहज लक्षात येण्यासारखे आहेत. एक तर त्यांच्यासाठी खर्च कमी येतो. दुसरे असे की शेतकरी, सुतार, गवंडी किंवा विणकर यांच्यासाठी असे कार्यक्रम सुरू केले तर त्यामुळे या कामगारांची उत्पादकता औपचारिक व्यावसायिक शिक्षणाच्या तुलनेने किती तरी अधिक प्रमाणात वाढू शकेल. शिवाय सान्या जगमर जांची प्रचंडा होत आहे आणि जे आपल्याला मौलिक परदेशी चलन मिळवून देतात अशा हस्तकलांबद्दलही हेच खरे आहे. बांसारख्या कार्यनिर्वाहकांना जर पद्धतशीर शिक्षण देण्यात आले तर फारच थोड्या अर्थी लक्षात येईल. म्हणून या कार्यक्रमांना अग्रक्रम देऊन त्यांचा व्यापक प्रमाणावर विकास करावयास हवा.

(३) सांस्कृतिक रूपे : तिसरा प्रश्न उत्पन्न होतो तो अनौपचारिक शिक्षणप्रणालीमधील परंपरागत कार्यक्रमांच्या सांस्कृतिक स्वरूपाचा. कित्येक शतकांपूर्वी

आपल्या परंपरागत संगीत, नृत्य, चित्रकला आणि वास्तुशिल्प या सांस्कृतिक कलाप्रकारांनी अनन्यसाधारण श्रेष्ठता संपादन केली होती; आणि हे कलाप्रकार आपल्या पूर्ववैभवानिशी आजही टिकून राहिले आहेत. अनौपचारिक शिक्षणाच्या माध्यमांमार्फतच त्यांचे आतापावेतो जतन होऊ शकले. आपल्या संगीत किंवा नृत्य ह्या कलांची परंपरा त्यातील ख्यातनाम घराण्यांच्या पद्धतीने टिकते व औपचारिक प्रणालीमार्फतच त्यांचा प्रसार होतो.

जुन्या काळामध्ये लोकनाट्य हे जनशिक्षणाचे लोकप्रिय माध्यम होते. त्याचे असामान्य स्थान आजही ग्रामीण भागांमध्ये कायम राहिले आहे. अनौपचारिक शिक्षणप्रणालीपुढे आपली कलापरंपरा कशी टिकून राहिली याचे मधुबनी चित्र हे एक प्रभावी उदाहरण आहे. सांस्कृतिक क्षेत्रामधील पारंपरिक अनौपचारिक शिक्षणाच्या रूपांचा विचार करताना, वर चर्चित गेलेल्या व्यावसायिक शिक्षणापेक्षा एका वेगळ्या प्रकारच्या समस्येला तोंड द्यावे लागते. सांस्कृतिक क्षेत्राचा विचार करताना आधुनिकीकरणाचा प्रश्न उद्भवत नाही; तर या क्षेत्रातील आपला महान वारसा जतन कसा करावयाचा आणि त्याचा लोकांमध्ये प्रसार कसा करावयाचा या गोष्टीस महत्त्व प्राप्त होते. आपली परंपरा ही मूलतः सहभागी संस्कृतीची आहे ही वस्तुस्थिती आपण विसरता कामा नये. आधुनिक औद्योगिक समाजांमध्ये एक नवाच जनसमूह जन्माला आलेला असून त्याची संस्कृती पूर्णपणे भिन्न झालेली आहे. पाश्चात्य देशांमधील या नवोदित संस्कृतीचे आपण अंशानुकरण करीत असून ती संस्कृती आपल्या समाजात रुजावी यासाठी आपण घडपडत आहोत. या कृतीचे अत्यंत भयंकर परिणाम होणार आहेत. म्हणून आपण हा पाठपुरावा थांबविला पाहिजे. या नवोदित संस्कृतीच्या दोषांची जाणीव पाश्चात्य देशांनाही झालेली असून तेही आता सहभागी संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन करण्याच्या प्रयत्नांमध्ये आहेत.

(४) सर्वसाधारण शिक्षण : औपचारिक शिक्षणाच्या कक्षेबाहेरचे सर्वसाधारण शिक्षण मौलिक परंपरेसारख्या अनौपचारिक प्रणालीमार्फत मिळत असते. मौलिक शिक्षणाची ही आपली परंपरा अजूनही अस्तित्वात असून तिचे रक्षण सहज शिक्षणप्रणालीने केलेले आहे. या शिक्षणातूनच सर्वसामान्य निरक्षर माणसाला भोवतालच्या जगाचे तसेच आपला धर्म, आपला समाज, आपले सरकार आणि तत्संबंधित इतर गोष्टी यांचे ज्ञान होत असते. या मौलिक परंपरेतूनच तो आपल्या धार्मिक कल्पना किंवा विचार निश्चित करीत असतो, चालू बडामोडीसंबंधीची बरोबर किंवा चुकीची माहिती संग्रहित करीत असतो. आरोग्य, रोगराई किंवा खाद्यपदार्थ यांसारख्या वैयक्तिक संदर्भातील गोष्टीसंबंधीच्या त्याच्या समजुती याच माध्यमातून आकार घेत असतात. निसर्गाचे चमत्कार किंवा जाती, लिंगाचा

दर्जा आणि त्यांचे कार्य, असृश्यता, सामाजिक चालीरीती, श्रीमंत आणि गरीब, किंवा जमीनदार आणि कुळे यांच्यातील सामाजिक संबंध यांसारखी सामाजिक वास्तवे यासंबंधीची त्यांची जाणीव याच शिक्षणाने प्रभावित झालेली असते. प्रत्येक व्यक्तीमध्ये समाजासंबंधीचा मूल्यविचार संस्कारित करण्याचे कार्य हेच शिक्षण पार पाडते. औपचारिक शिक्षणप्रणालीनुसार अध्ययन करणाऱ्या व्यक्तीला अचूक शास्त्रीय ज्ञान प्राप्त होत असते. सामाजिक वास्तव, शोषणात्मक उच्चनीच विभागणी आणि विषमता यांचे सूक्ष्म बारकावे ह्या शिक्षणाच्या योगानेच ती ग्रहण करू शकते. आपल्या भोवतालच्या समाजाच्या मूल्यविचारांपेक्षा निराळा मूल्यविचार अशा व्यक्तीस आत्मसात करता येतो. उदाहरणार्थ बाहेरचा समाज स्त्रिया कनिष्ठ दर्जाच्या आहेत असे मानीत असता शाळांमध्ये आपण स्त्रीपुरुष समानता पटवून देऊ शकतो.^१ याउलट सहज प्रणालीनुसार किंवा अनौपचारिक प्रणालीनुसार दिले जाणारे सर्वसाधारण शिक्षण प्रस्थापित समजुतीचाच पाठपुरावा करते आणि त्यामुळे आहे ती स्थिती कायम ठेवण्यास सहाय्यभूत ठरते. आपला भारतीय समाज अजूनही परंपरापूजक आणि सरंजामशाही प्रवृत्तीचा आहे. त्यामुळे अंध-श्रद्धा, भ्रामक समजुती आणि कालबाह्य संकल्पना यातच तो गुस्पवृद्धन गेलेला आहे. या कारणामुळेच आपल्या समाजाच्या आधुनिकीकरणात आणि विकासात मोठाच अडथळा आलेला आहे. समाजाचा फार मोठा घटक फक्त पारंपरिक अनौपचारिक आणि सहज शिक्षण घेत असल्यामुळे, आहे ती स्थिती चांगली आहे अशी त्याची धारणा झालेली दिसते आणि समाजातील त्याचे स्थान आहे त्याच परिघात मर्यादित झालेले आहे. म्हणूनच सर्वसाधारण शिक्षण देणाऱ्या अनौपचारिक प्रणालीचे आधुनिकीकरण करणे ही तातडीची आणि महत्त्वाची गरज जाणवते.

अनौपचारिक प्रणालीनुसार पारंपरिक पद्धतीने मिळत असलेल्या सर्वसाधारण शिक्षणाच्या आधुनिकीकरणाचा कार्यक्रम आखत असताना तीन गोष्टींकडे लक्ष देणे महत्त्वाचे ठरते. पहिली गोष्ट म्हणजे अधिकात्मक कार्य. याचा अर्थ असा की प्रत्येक नागरिकास जी आवश्यक माहिती असावी लागते ती पुरविण्याची व्यवस्था व्हावयास हवी (उदाहरणार्थ, जगासंबंधी प्राथमिक माहिती, त्याच-प्रमाणे आपला देश, आपला स्वातंत्र्यसंग्राम, आपल्या परंपरांचा नवा अन्वयार्थ यासंबंधीचे ज्ञान). हे आवश्यक ज्ञान सध्याची अनौपचारिक प्रणाली देत नाही. दुसरी गोष्ट म्हणजे गैरसमज दूर करण्याची. अनौपचारिक शिक्षणाने आतापर्यंत

जी चुकीची माहिती पुरविली किंवा अंधश्रद्धा रुजविल्या त्यांचा निरास केला पाहिजे. हे कार्य विशान करू शकेल. कारण भ्रामक समजुती, अंधश्रद्धा, देववाद यातून विशानच माणसाच्या मनाची मुक्तता करून त्याच्यामध्ये आत्मनिर्भरता रुजविते. आधुनिक विशान आणि तत्त्वज्ञान यांच्यामोबती अनौपचारिक शिक्षणाची गुंफण करण्याने लोकांना अनेक गोष्टींसंबंधी योग्य ते ज्ञान होऊ शकेल. आरोग्य, आजार, त्यावरील उपाय, आहार या वैयक्तिक जीवनातील बाबी, प्रदूषण, उत्पादनवादीसाठी शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब, वनस्पती आणि प्राणिजीवन यांसारखे नैसर्गिक विषय आणि लोकसंख्या-बाढ यासारखे सामाजिक प्रश्न यासंबंधी योग्य तो दृष्टिकोन लोकमानसात निर्माण करायला हवा. तिसरी गोष्ट सर्जनात्मक स्वरूपाची आहे. आधुनिकीकरण आणि विकासाला त्यायोगे चालना मिळेल अशा नव्या प्रवृत्ती आणि मूल्ये समाजात रुजविणे, शोषणाधिष्ठित आणि विषम सामाजिक वास्तवाचे सम्यक ज्ञान करून देणे, स्वातंत्र्य, समानता, न्याय आणि व्यक्तिमात्राची प्रतिष्ठा यांवर आधारलेली नवी समाजव्यवस्था अस्तित्वात आणण्यासाठी संघर्षाला प्रवृत्त करणे यांसारखी विधायक कार्ये अनौपचारिक शिक्षणाला करावयाची आहेत. ही तिसरी जबाबदारी सर्वाधिक महत्त्वाची आहे; कारण या विधायक कार्यामुळेच सतत बंधनात ठेवणाऱ्या शिक्षणाचे व्यक्तिमात्रास मुक्त करणाऱ्या शिक्षणामध्ये रूपांतर घडून येणार आहे.

अनौपचारिक शिक्षणाच्या आधुनिक कार्यक्रमांचा विकास :

वर निर्देश केल्याप्रमाणे, व्यावसायिक कौशल्यांची प्रत सुधारण्यासाठी, सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे जतन आणि प्रसारण करण्यासाठी आणि सर्वसाधारण शिक्षणामध्ये अधिकात्मक, बदलात्मक आणि सर्जनात्मक आशय अंतर्भूत करण्यासाठी अनौपचारिक शिक्षणप्रणालीच्या परंपरागत कार्यक्रमांचे आधुनिकीकरण करणे आवश्यक असले तरी तेवढ्याने अपेक्षित कार्यभाग साध्य होणार नाही. त्यासाठी आपल्याला अनौपचारिक शिक्षणाचे नवे प्रकार कार्यवाहीत आणावयास हवेत. परंपरागत कार्यक्रमांना पूरक कार्यक्रम म्हणून हे प्रकार उपयोगी पडतील. त्याहीपेक्षा अनौपचारिक शिक्षणामध्ये चांगल्या रीतीने उपयोग करता येतील अशा अनेक आधुनिक यंत्रणा आता उपलब्ध झालेल्या असल्यामुळे तर या नव्या प्रकारांची विशेषच गरज आहे.

या संदर्भामध्ये, सध्या जे कार्यक्रम कार्यवाहीत आलेले आहेत आणि ज्यांच्यात सुधारणा नि बाढ करणे शक्य आहे त्यांचा उल्लेख केला पाहिजे. उदाहरणार्थ, कृषि-विस्तार हा अनौपचारिक शिक्षणाचा एक महत्त्वाचा आधुनिक कार्यक्रम आहे. छोट्या कुटुंबाची कल्पना लोकप्रिय करणारा आणि विवाहित दांपत्यांना

^१ औपचारिक शिक्षणाचे हे सामर्थ्य आपण पूर्ण रीतीने वापरत नाही ही खेदाची गोष्ट आहे. औपचारिक शिक्षणामध्ये तशी सुधारणा घडवून आणण्याची गरज आहे.

आपले कुटुंब मर्यादित ठेवण्यासाठी उपकरणे पुरविणारा, कुटुंबनियोजनाचा कार्य-क्रम हे अशा कार्यक्रमाचे आणखी एक उदाहरण आहे. येथे आणखीही काही आवश्यक पण अद्याप संचित न करण्यात आलेल्या नव्या कार्यक्रमांचा उल्लेख करता येण्यासारखा आहे. नागरिकत्वाचे शिक्षण (विविध प्रातिनिधिक मंडळांच्या निवडणुका हे अनौपचारिक प्रणालीनुसार नागरी शिक्षण देण्याचे एक चांगले उदाहरण आहे), आहाराविषयक आणि पाकशास्त्रविषयक सवयींमध्ये सुधारणा, सार्वजनिक स्वच्छतेत वाढ, बालसंगोपनाच्या नव्या पद्धती, अस्पृश्यतेसारख्या अनिष्ट सामाजिक प्रथेचे उच्चाटन आदी कार्यक्रम या विभागात मोडतात.

जनसंपर्काची माध्यमे हे आधुनिक अनौपचारिक शिक्षणाचे एक महत्त्वाचे साधन आहे. परंतु त्यांच्या क्षमतेचा आपण पूर्ण उपयोग करीत नाही. आकाश-वाणी आता जवळजवळ प्रत्येक खेड्यात पोहोचली आहे आणि तिचा वाढत्या शैक्षणिक कार्यासाठी वापर करायला बराच वाव आहे. चित्रपट हेही एक महत्त्वाचे आणि व्यापक प्रसार झालेले माध्यम आहे; परंतु त्याचा शैक्षणिक उपयोग मर्यादित आहे आणि मुख्य म्हणजे हे माध्यम शिक्षणापेक्षा कुशिक्षणाचेच कार्य करते. दूरदर्शन हेही माध्यम आता लोकप्रिय होत आहे. हे सर्व लक्षात घेतल्यानंतर आपल्या हे ध्यानात येते की या प्रभाचा अधिक सखोल अभ्यास व्हावयास हवा. अनौपचारिक शिक्षणासाठी जनसंपर्काच्या या माध्यमांचा जास्तीत जास्त उपयोग करून घेण्याकरिता निर्धारपूर्वक आणि सातत्याने प्रयत्न करण्याची गरजही प्रतीत होते.

अनौपचारिक शिक्षणाच्या पारंपरिक कार्यक्रमांमध्ये (पारंपरिक समाजामध्ये सामान्यतः या कार्यक्रमांना सहज शिक्षणाची जोड मिळालेली असते) तीन मुख्य उणीवा आहेत:

(१) आहे ती परिस्थिती कायम ठेवण्याकडे त्यांचा कल असतो आणि प्रत्येक व्यक्तीला समाजातील तिच्या दर्जानुसार शिक्षण मिळत असते.

(२) हे कार्यक्रम विज्ञान आणि तंत्रशास्त्र यांवर आधारलेले नसल्यामुळे जुन्या काळातील जुनाट तंत्रे, कालबाह्य कल्पना आणि समजूती कायम ठेवण्याचे आणि परिवर्तनाला विरोध करण्याचे कार्य ते करीत असतात.

(३) शिवाय या कार्यक्रमातील शिक्षक आणि विद्यार्थी हे दोन्ही घटक जन-समूहातील पारंपरिक व्यक्तीच असतात, आणि त्या व्यक्ती आपल्याजवळचे ज्ञान, कौशल्य आणि समजूती यांची देवाणघेवाण करीत असतात. त्यामुळे एका आंबळ्याने दुसऱ्या आंबळ्याला रस्ता दाखवावा अशी अस्वथा होते.

म्हणून आपण पारंपरिक कार्यक्रमांचे आधुनिकीकरण करून आणि नव्या कार्यक्रमांचा विकास करून अनौपचारिक शिक्षणप्रणालीमधील हे दोष काढून

टाकले पाहिजेत. आपण जर चांगले सर्वसाधारण शिक्षण दिले आणि जेथे आवश्यक असेल तेथे पारंपरिक कार्यक्रमात दुरुस्ती केल्या नि त्याचबरोबर अनौपचारिक प्रणालीच्या सर्वसाधारण शिक्षणाला आपण चांगला राजकीय आश्रय देऊ शकलो तर पहिले दोन दोष काढून टाकता येतील, हे यापूर्वीच्या ऊहापोहावरून समजूत येते. सुशिक्षित गटातून आपण जर सेवाभावी कार्यकर्ते निवडले आणि अशिक्षित समाजगटातील नेतृत्वाची क्षमता असलेल्यांना आपण योग्य शिक्षण दिले तरच हे कार्य करता येण्यासारखे आहे. }

काही विशेष कार्यक्रम

काही विशिष्ट महत्त्वाच्या क्षेत्रातील लोकांना अनौपचारिक शिक्षणाची खास गरज असते. त्यापैकी चार प्रमुख क्षेत्रांचा आपण येथे विचार करू. ती क्षेत्रे म्हणजे, (१) पंधरा ते पंचवीस या वयोगटातील शाळेत न जाणारे तरुण, (२) प्रौढ, (३) स्त्रिया आणि (४) उगवते नेतृत्व.

(१) पंधरा ते पंचवीस या वयोगटातील शाळेत न जाणारे तरुण : पंधरा ते पंचवीस या वयोगटातील तरुणांपैकी फक्त दहा टक्के तरुणच सध्या माध्यमिक शाळांमध्ये आणि महाविद्यालयांमध्ये जात असतात. उरलेले नव्वद टक्के तरुण म्हणजेच खरा देश होय : परंतु सध्या त्यांना औपचारिक शिक्षण वेता येत नाही. पंधरा ते पंचवीस या वयोगटातील शाळा-महाविद्यालयांमध्ये दाखल न होऊ शकणाऱ्या या फार मोठ्या युवकसमूहास अनौपचारिक शिक्षण देणे ही अत्यंत आवश्यक गोष्ट आहे. या गटाचे प्रमाण फार मोठे आहे; एकूण लोकसंस्थेपैकी वीस टक्के लोक या वयोगटामध्ये येतात. या वयोगटातील नागरिक सामान्यतः जागरूक, ज्ञानग्रहणासाठी उत्सुक, संवेदनाशील आणि देशाची नि लोकांची सेवा करण्याच्या कल्पनेने भारलेले असतात. त्यामुळे विद्यार्थी म्हणून त्यांचे सामर्थ्य आणि क्षमता भरपूर असते. शिवाय त्यांच्यापेक्षा कमी वयाच्या मुलांना वा अधिक वयाच्या प्रौढांना हाताळण्यापेक्षा या वयोगटातील तरुणांना हाताळणे सोपे ठरते. आणखी महत्त्वाची गोष्ट ही की त्यांच्यासाठी आखण्यात आलेल्या शैक्षणिक कार्यक्रमांसाठी खर्च बराच कमी येतो (कारण अशा तऱ्हेचे शिक्षण मूलतः अर्धवेळचे असते). या वयोगटातील तरुण पाच ते दहा वर्षांच्या आत समाजाचे क्रियाशील आणि वजनदार घटक होणार असल्यामुळे त्यांच्या शिक्षणावर केलेल्या खर्चाची फलभुती लवकर आणि परिणामकारक होते. आपल्यासारख्या विकसन-शील देशाच्या दृष्टीने तर (कारण आपल्याजवळ वेळ फार कमी आहे आणि साधनेही मर्यादित आहेत) हा फारच मोठा फायदा मानला पाहिजे, आणि म्हणून त्यांच्याकडे दुर्लक्ष होता कामा नये.

या वयोगटासाठी विकसित करावयाच्या अनौपचारिक शिक्षणाच्या आशयात पुढील गोष्टींचा अंतर्भाव होईल :

- या वयोगटातील व्यक्तींना आपले उत्पन्न वाढविता यावे याकरिता त्यांच्या व्यावसायिक कौशल्यामध्ये सुधारणा.
- समाज आणि देश यांच्यापुढील समस्यांची जाणीव वा नागरिकत्वाची जबाबदारी.
- सर्वसाधारण शिक्षण.
- क्रीडा आणि खेळ.
- छंद आणि मनोरंजन.
- आरोग्य आणि कुटुंबनियोजन; आणि
- सामाजिक किंवा राष्ट्रीय सेवेच्या कार्यक्रमात सहभाग.

याचा अर्थ असा नव्हे की प्रत्येक तरुण वर निर्देश केलेल्या प्रत्येक बाबीमध्ये रस घेईल. परंतु सामान्यतः त्याच्या स्थूल आवडीनिवडींचा त्यात समावेश होतो. त्याच्या शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात या बाबींचा आणि तत्संबंधित अन्य बाबींचा समन्वय असेल. ज्या व्यक्तीसाठी हा अभ्यासक्रम आखण्यात आलेला आहे त्याच्या 'संमिश्र' कार्यक्षमतेचा 'योग्य' उपयोग करून घेण्यावर या कार्यक्रमाचे यश प्रामुख्याने अवलंबून राहणार आहे.

या वयोगटातील विद्यार्थी नसलेल्या तरुणांच्या शैक्षणिक पातळीमध्ये खूपच तफावत असते. नामरी भागात या वयोगटामध्ये पदवीधर तरुणांचा समावेश होतो आणि त्याचबरोबर अशिक्षित तरुणही त्यात अंतर्भूत होतात. ग्रामीण भागातील परिस्थिती वेगळी आहे. ज्यांनी माध्यमिक शालान्त शिक्षण पुरे केले आहे अशांचे प्रमाण अत्यल्प असते. प्राथमिक किंवा कनिष्ठ माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्यांची संख्याही कमीच असते. मुख्यतः तेथे निरक्षरांचाच भरणा झालेला आढळतो. म्हणून या वयोगटातील युवकांसाठी शैक्षणिक कार्यक्रम संघटित करताना ते सर्व पातळ्यांवर म्हणजे प्राथमिक शिक्षणापासून विद्यापीठीय शिक्षणापर्यंत संघटित करावयास हवेत. सामान्यतः हे कार्यक्रम अध्यावेळचे असले पाहिजेत. परंतु काही बाबतींमध्ये छोट्या मुदतीचे पूर्णवेळचे अभ्यासक्रम आयोजित करणे भयस्कर ठरेल. या कार्यक्रमाचा आणखी काही तपशील चौथ्या परिशिष्टामध्ये देण्यात आलेला आहे.

(२) प्रौढ : प्रौढ किंवा निरंतर शिक्षणाच्या कार्यक्रमांना विशेष महत्त्व आहे; कारण त्या कार्यक्रमांचे परिणाम लवकर दिसून येतात. या कार्यक्रमांमुळे सहा ते चौदा या वयोगटातील मुलांचे प्राथमिक शिक्षण सुधारण्यास आणि त्याचा प्रसार होण्यास सहाय्य होते. त्याचप्रमाणे घरातील आणि समाजातील सहज शिक्षणाचा

दर्जाही या कार्यक्रमांमुळे सुधारतो. सुरुवात म्हणून आपण प्रौढ शिक्षणाच्या कार्यक्रमाचे दोन भाग करू : (१) ज्यांनी प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च शिक्षण घेतले आहे, अशांचे निरंतरचे शिक्षण, आणि (२) जे केवळ साक्षर आहेत अशांच्या आणखी शिक्षणाचे कार्यक्रम. हे कार्यक्रम मुख्यतः समाजातील गरीब आणि बंचित वर्गासाठी राहतील. त्याचप्रमाणे साक्षरताप्रसाराचे कार्यक्रम आणि जे निरक्षर आहेत व ज्यांना साक्षर होण्याची इच्छा नाही, अशांच्या आणखी शिक्षणाची सोय करणारे कार्यक्रम. पहिल्या गटातील प्रौढांना घटनेत नमूद केलेले किमान मूलभूत शिक्षण तरी मिळालेले आहे. त्यांच्या शैक्षणिक गरजा महत्त्वाच्या असल्या तरी सध्याच्या परिस्थितीमध्ये त्यांना अग्रक्रम देण्याची आवश्यकता नाही आणि म्हणून त्यांचा येथे विचार करण्याचे प्रयोजनही नाही. ज्यांनी माध्यमिक किंवा उच्च शिक्षण घेतलेले आहे, त्यांच्या निरंतर शिक्षणाला अग्रक्रम देण्याची गरज अधिकच कमी होते आणि म्हणून त्यांचाही येथे विचार करण्याचे कारण नाही. दुसऱ्या विभागातील गटाच्या शैक्षणिक गरजांना सर्वाधिक प्राधान्य दिले गेले पाहिजे. म्हणून त्यांचाच येथे काहीसा तपशीलवारपणे विचार करण्याचे योजिले आहे. येथे हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, प्रौढांसंबंधी जे काही म्हटले गेले, ते अनौपचारिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमाच्या संदर्भातच शाळेत न जाणाऱ्या, पंधरा ते पंचवीस या वयोगटातील तरुणांच्या बाबतीतही खरे आहे.

प्रथम आपण साक्षरतेचा विचार करू या. कारण तिच्याकडे दुर्लक्ष करणे चुकीचे ठरेल. साक्षरता ही अत्यंत महत्त्वाची आहे; विशेषतः साक्षरतेमुळेच व्यक्तीस आपले पुढचे शिक्षण स्वतःच घेण्याची क्षमता प्राप्त होते. सामाजिक दृष्ट्या तर साक्षरता आणखीच महत्त्वाची ठरते. कारण संपूर्ण साक्षर समाज आपल्यासारख्या मुख्यतः निरक्षर असलेल्या समाजापेक्षा गुणात्मक बाबीमध्ये वेगळा ठरतो. अर्थात् येथे आणखी तीन गोष्टींचे व्यवधान बाळगले पाहिजे. पहिली गोष्ट अशी की केवळ साक्षरता पुरेशी नाही. साक्षरतेबरोबरच बरेचसे सर्वसाधारण, व्यावसायिक आणि सांस्कृतिक शिक्षण मिळालेले असले पाहिजे. नंतर अशा प्रकारचे शिक्षण वरच्या पातळीवर जावयास हवे. दुसरे असे की अनौपचारिक प्रणालीनुसार प्रौढांना द्यावयाच्या शिक्षणाचा अवाजबी भर सुरुवातीला तरी साक्षरतेवर असता कामा नये. कारण तसा भर दिला की गळतीचे प्रमाण वाढू लागते. साक्षरताप्रसाराचा कार्यक्रम यशस्वी होण्यासाठी आपण साक्षर व्हावे अशी आकांक्षा निर्माण व्हावी लागते (काही विशिष्ट गोष्टी आपल्याला आल्या पाहिजेत या आकांक्षेपेक्षा ती आकांक्षा वेगळी मानावयास हवी. कारण विशिष्ट गोष्ट शिकण्यासाठी साक्षर असणे आवश्यक असतेच असे नाही). म्हणून ही आकांक्षा निर्माण होईपर्यंत साक्षरताप्रसारावर भर देणे पुढे ढकलावयास हवे. काहींच्या बाबतीत ही आकांक्षा

निकोप झाली नाही तरीही हरकत नाही, ही तिसरी गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे. साक्षरताही नाही आणि अनौपचारिक शिक्षणही नाही अशा अवस्थेपेक्षा साक्षरतेशिवाय अनौपचारिक शिक्षण ही अवस्था निश्चितच चांगली मानावी लागेल.

भारतासारख्या देशात तर निरक्षरतेचे निर्मूलन हा अनौपचारिक शिक्षणाचा फार महत्त्वाचा कार्यक्रम ठरतो आणि म्हणून त्याला अग्रक्रमही द्यावयास हवा, याबाबतीत मतभेद संभवतच नाही. यास्तव हा कार्यक्रम अमलात कसा आणा-
वयाचा हाच मुख्य प्रश्न झालेला आहे. हा कार्यक्रम आपण कसा संघटित करणार आहोत ?

हा कार्यक्रम चार मार्गांनी संघटित करता येण्यासारखा आहे. त्यांपैकी तीन मार्ग शिक्षण आयोगाने (१९६४-६६) सुचविले आहेत.

(१) सामूहिक मार्ग : विशिष्ट कालबद्ध कार्यक्रम आखून निरक्षरतेच्या निर्मूलनाची सामूहिक चळवळ सुरू करणे हा पहिला मार्ग होय. समजा आपण असे ठरविले की दहा वर्षांत हा कार्यक्रम पुरा करायचा, तरीदेखील दरवर्षी साक्षर करावयाच्या लोकांचे प्रमाण खूपच मोठे असेल आणि म्हणून सामूहिक चळवळीतूनच हा प्रश्न हाताळावा लागेल. त्यासाठी, शिक्षण आयोगाने म्हटल्याप्रमाणे, देशातील जास्तीत जास्त शिक्षित स्त्री-पुरुषांनी निरक्षरता-निर्मूलनाच्या कार्याला वाहून घेतले पाहिजे. साक्षरताप्रसाराची मोहीम सुनियोजित पद्धतीने चालविण्यासाठी परिणामकारक संघटना उभारली पाहिजे आणि या मोहिमेमध्ये सहभागी झालेल्यांच्या शक्तीचा अधिकाधिक वापर करून घेतला पाहिजे. त्याचप्रमाणे या महान कार्यक्रमाची जबाबदारी स्वीकारणे प्रशासकीय आणि शैक्षणिक क्षेत्राच्या कुबतीबाहेरचे ठरणार असल्यामुळे देशातील राजकीय आणि सामाजिक नेतृत्वाने ती जबाबदारी स्वीकारण्यासाठी पुढे आले पाहिजे. हे नेतृत्व कितपत समर्पित आहे यावरच या कार्यक्रमाचे यश अवलंबून राहील. कारण साक्षरताप्रसार करण्यासाठी सातत्यपूर्वक प्रयत्न आणि त्याग यांची गरज आहे. हे नेतृत्व प्रौढांमध्ये शिकण्याची आस कितपत निर्माण करते आणि सुशिक्षित समाज स्वयंप्रेरणेने आणि उत्साहाने केवढ्या प्रमाणामध्ये शिकवितो यावर बरेच काही ठरणार आहे. या अशा मोहिमेसाठी शैक्षणिक पद्धतीला अवाढव्य प्रमाणावर कार्यमन्न व्हावे लागणार असून, या प्रयत्नांचा सारा भार शिक्षक आणि विद्यार्थी यांना सहन करावा लागेल. साहजिकच, या कार्यक्रमाच्या यशस्वितेसाठी प्रचंड प्रयत्न, निर्धार, शिस्त आणि त्याग यांची गरज असून या भावना उद्दीपित करणे सोपे नसते. या आवश्यक गरजांची उपेक्षा करून, सामूहिक चळवळ सुरू केली तर तिचे पर्यवसान केवळ लक्ष्य निर्धारित करण्यात, गैरवाजवी सक्ती करण्यात, खोटी आकडेवारी

देण्यात, भ्रष्ट प्रकार अवलंबण्यात आणि तत्सम अनिष्ट प्रवृत्तींना चालना देण्यात होते.

(२) निवडक मार्ग : निवडक मार्ग याचा अर्थ असा की साक्षरताप्रसाराचे कार्य काही निवडक भागातच सुरू करायचे (हे भाग निवडताना चांगल्या कार्यक्रमाच्या कार्यवाहीसाठी तेथे पुरेशी साधनसामग्री आहे याची खात्री करून घ्यायची असते). निवडक विभागांप्रमाणे, ज्यांच्यासाठी हा कार्यक्रम लाभदायक ठरेल अशा निवडक समाजगटांसाठीही ही कल्पना राबविता येईल (उदाहरणार्थ, एखाद्या घराण्याच्या बांधकामावरील नोकरवर्ग). तिसरा पर्याय म्हणजे ज्या संस्था वा गट साक्षरताप्रसारासंबंधी आस्था दाखवतील आणि या कार्यक्रमाची आर्थिक जबाबदारी स्वीकारतील त्यांच्यासाठी हा कार्यक्रम अमलात आणायचा. जे विभाग वा गट शिकण्याची इच्छा व्यक्त करतील तेथे आवश्यक ती वंत्रणा उभारणे हाही निवडक मार्गाचा एक पर्याय होऊ शकतो. त्याचप्रमाणे आपल्याला कामगारांच्या किंवा मालकांच्या विशिष्ट संघटनांपासून साक्षरताप्रसाराला प्रारंभ करता येणे शक्य आहे. त्या संघटनांनी आपले सदस्य वा कर्मचारी साक्षर व्हावेत यासाठी कोणते कार्यक्रम हाती घ्यावेत याबाबत त्यांना मार्गदर्शन करता येईल. अशा तऱ्हेचे कार्यक्रम हाती घेणे सोपे आहे आणि त्यांच्यासाठी भरमसाट खर्चही करावा लागत नाही. अशा कार्यक्रमांमध्ये विशिष्ट दर्जा संभाळणेही शक्य होते. त्याचप्रमाणे उद्दिष्टाच्या रोखाने जलद वाटचाल करता येते. अशा तऱ्हेने विभागांची वा गटांची निवड करणे म्हणजे लहान संख्येपुरतेच हे कार्यक्रम मर्यादित ठेवावेत असा याचा अर्थ होत नाही. कोणताही अंदाज न घेता प्रत्येक निरक्षरापर्यंत पोहोचणारी सामूहिक चळवळ हाती घेण्यापेक्षा जेथे कोठे इच्छा आहे, तेथे प्रथम पोहोचावे हा या निवडक मार्गामागचा प्रमुख विचार आहे. त्यामुळे शिकण्याची इच्छा कोणामध्ये आहे हे ठरविण्यासाठी काही निकष निश्चित करण्यात आलेले आहेत.

(३) संयुक्त मार्ग : सामूहिक मार्ग आणि निवडक मार्ग यांचा समन्वय साधणारा तिसरा पर्याय म्हणून 'संयुक्त मार्ग' सुचविला जातो. ज्या विशिष्ट विभागांमध्ये साक्षरताप्रसाराच्या दृष्टीने अनुकूल परिस्थिती दिसून येते, तेथे सामूहिक चळवळ हाती घ्यायची आणि देशाच्या इतर भागांमध्ये निवडक मार्गाचा अवलंब करायचा अशी ही विभागणी आहे.

याशिवाय आणखीही एक चौथा मार्ग आहे; पण त्याची कोणीही शिफारस करीत नाही. हा चौथा मार्ग म्हणजे आपण सध्या जे करीत आहोत तो; किंवा स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून आपण जे हाती घेतले आहे ते. या कार्यक्रमावर होणारा खर्च तुलनेने कितीही कमी असला (प्रत्येक प्रौढ साक्षर पुरुषामागे चाळीस ते

साठ रुपये) तरी या कार्यक्रमावर आपण पुरेसा भर दिलेला नाही. या कार्यक्रमा-मुळे सामाजिक परिवर्तनामध्ये मूलभूत बदल होणार आहे, हेही ध्यानात घेतले गेलेले नाही. एकूण शिक्षणावर होणाऱ्या खर्चापैकी एक टक्क्यापेक्षाही कमी रक्कम प्रौढांच्या साक्षरताप्रसारावर खर्च होते. त्यामुळे दरवर्षी फक्त पाच लाख लोकच साक्षर होतात. ही संख्या इतकी तुटपुंजी आहे की, तिच्यामुळे मूळ प्रश्नावर या कार्यक्रमाचा काहीच ठसा उमटत नाही. या कार्यक्रमाची गुणवत्ताही असमाधानकारक आहे. परिणामतः आपल्या देशातील साक्षरताप्रसाराची गती अत्यंत संथ झालेली असून जगातील एकंदर निरक्षर लोकसंख्येपैकी निम्म्याहून अधिक लोकसंख्या भारतात आहे, अशी परिस्थिती झालेली दिसते. ही परिस्थिती नाहीशी झाली पाहिजे हे उघडच आहे. त्याकरिता शिक्षण आयोगाने सुचविलेल्या विविध मार्गांपैकी कोणताही मार्ग अनुसरला पाहिजे.

अक्षरज्ञान आणि संख्याज्ञान म्हणजे साक्षरता असे आतापर्यंत मानले जात आहे. परंतु ही कल्पना व्यापक करण्याची जदरी भासू लागली आहे. निव्वळ अक्षरओळखीपेक्षा साक्षरतेमध्ये आणखी अनेक गोष्टींचा समावेश केला पाहिजे. व्यक्तिमात्राला आपला रोजगार चांगल्या रीतीने करता यावा, आपली उत्पादकता वाढविता यावी, जीवनमान सुधारता यावे, नागरी जीवनामध्ये वाढता आणि जाणता सहभाग घेता यावा, निसर्ग आणि समाज यांच्या संबंधांची समजूत सुधारावी आणि मुख्यतः मूलभूत मानवी संस्कृतीचा मार्ग मोकळा व्हावा याकरिता आवश्यक ते ज्ञान, कौशल्ये आणि प्रवृत्ती विकसित करणे असा साक्षरतेचा व्यापक अर्थ केला पाहिजे. साक्षरतेचा प्रसार आणि लाभ या व्यापक संकल्पनेमुळे सुलभ होऊ शकेल. पंधरा वर्षांवरील ज्या व्यक्तींना प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करता आलेले नाही त्या सर्वांना किमान शिक्षण देणे हा कार्यक्रम साक्षरताप्रसारामध्ये अंतर्भूत केला पाहिजे. सर्वसाधारण आणि नागरी शिक्षण, व्यावसायिक कौशल्याच्या दर्जात सुधारणा, आरोग्यविषयक शिक्षण (कुटुंबनियोजनासह), विज्ञान आणि तंत्रशास्त्र यांचे मूलभूत शिक्षण, शारीरिक शिक्षण (क्रीडा आणि खेळ यांसह), छंद आणि मनोरंजन यांचा साक्षरतेमध्ये समावेश करणे उचित ठरेल. साक्षरतेमुळे व्यक्तिमात्राला सामाजिक आणि राष्ट्रीय सेवाकार्यक्रमांमध्ये सहभागी होण्याची प्रेरणा मिळाली पाहिजे, आपल्या अधिकारांसाठी आग्रह धरण्याचे बळ त्यास लाभले पाहिजे, आणि त्याचप्रमाणे शोषण नि अन्याय यांपासून त्याला स्वतःला मुक्त करून घेता आले पाहिजे. हे शिक्षण, सहा ते चौदा या वयोगटातील सर्व मुलांना मिळणाऱ्या प्राथमिक शिक्षणाला पूरक ठरावयास हवे. असे हे शिक्षण शाळा-महाविद्यालयात न जाणाऱ्या गरीब गटांमधील युवकांना व प्रौढांना देण्यात आले तरच आपल्याला अभिप्रेत असलेले मूलगामी सामाजिक परिवर्तन घडून येऊ

शकेल आणि आपण समताधिष्ठित अशी न्याय्य समाजव्यवस्था निर्माण करू शकू.

(३) स्त्रिया : राज्यघटनेने पुरुष आणि स्त्रिया यांना समान दर्जा दिलेला आहे. परंतु अजूनही स्त्रियांना अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागते आणि समाजामधील त्यांचा प्रत्यक्ष दर्जा कनिष्ठ प्रतीचाच राहिला आहे. अलीकडेच स्त्रियांच्या दर्जासंबंधी विचार करण्याकरिता नेमलेल्या राष्ट्रीय समितीने हा प्रश्न हाताळला असून तिच्या उत्कृष्ट अहवालामध्ये अनेक उपयुक्त सूचना करण्यात आल्या आहेत. त्या सूचनांची तातडीने कार्यवाही करणे अगत्याचे आहे.

स्त्रियांच्या दर्जात सुधारणा होण्याच्या दृष्टीने मुख्य आवश्यकता आहे ती त्यांच्यात शिक्षणाचा प्रसार होणे ही. त्यांनी औपचारिक आणि अनौपचारिक नि विशेषतः अनौपचारिक शिक्षण घेतले पाहिजे. त्याकरिता, यापूर्वी आपण जे पुरुषांसाठी शैक्षणिक कार्यक्रम सुचविले आहेत, तसे ते स्त्रियांकरिताही सुरू करावयास हवेत. मात्र त्याचबरोबर खास स्त्रियांसाठी असेही काही विशिष्ट कार्यक्रम हाती घेतले पाहिजेत. पुरुष आणि स्त्री यांच्या योग्य नात्यासंबंधीची समज, स्त्रियांनी आणि पुरुषांनी ठरीव शिक्षण घेण्याच्या पद्धतीत बदल, आणि स्वतःसंबंधीची योग्य जाणीव निर्माण होणे या दृष्टीने स्त्रियांसाठी काही विशेष शैक्षणिक कार्यक्रम संघटित करता येणे शक्य आहे आणि आवश्यकही आहे. अपत्यांची चांगली निगा आणि संगोपन, कुटुंबनियोजन, खाद्यपदार्थांचे जतन, सकस आहार आणि स्वयंपाकाच्या सुधारित पद्धती यांचा स्त्रियांच्या दृष्टीने विशेष उपयोग आहे. देशाच्या सर्व भागांमध्ये काही विशिष्ट आर्थिक घडामोडींची (उदाहरणार्थ दुग्धव्यवसाय आणि कुक्कुटपालन) स्त्रियांकडेच मक्तेदारी आहे. या व्यवसायातील त्यांचे वैशिष्ट्य वाढावे यासाठी काही खास शैक्षणिक कार्यक्रम विकसित करावयास हवेत. त्याचप्रमाणे ज्या इतर व्यवसायात स्त्रियांना प्रवेश करणे शक्य आहे त्यांचीही त्यांना माहिती व्हावयास हवी. आरोग्यसेवा आणि शालेयपूर्व अनौपचारिक शिक्षण यांसाठी स्त्रियांना शिक्षित करण्याच्या आवश्यकतेवर भर दिला गेला पाहिजे. ज्या स्त्रियांना शाळांमधील औपचारिक शिक्षण पुरे करता आलेले नाही, त्यांच्यासाठी अल्प मुदतीचे अभ्यासक्रम आखता येणेही शक्य आहे. त्यायोगे त्यांना रोजगार मिळू शकेल. त्याचप्रमाणे संघटित औद्योगिक क्षेत्रामधील स्त्रीकामगारांसाठी कामगारशिक्षण कार्यक्रम विकसित करण्याची तातडीची गरज आहे.

(४) उगवते नेतृत्व : जीवनाच्या अनेक क्षेत्रांमध्ये सध्या बहुजनसमाजातून आणि मुख्य म्हणजे ग्रामीण भागातून नवे नेतृत्व उदयाला येत आहे. हे नवे नेतृत्व विशेषतः राजकीय क्षेत्रामध्ये आढळून येते. स्थानिक स्वराज्य संस्था, विधिमंडळे आणि संसद यांचे सदस्यत्व या नेतृत्वाला लाभत आहे. परंतु बऱ्याच वेळा असे आढळून येते की, या उगवत्या नेतृत्वाने ज्या जबाबदाऱ्या स्वीकारल्या

आहेत त्या पार पाडण्याइतके ते कार्यक्षम नाही. म्हणून या गटाने स्वीकारलेल्या जबाबदाऱ्या त्याला चांगल्या रीतीने पार पाडता येणे शक्य व्हावे याकरिता त्याला अनौपचारिक प्रणालीनुसार प्रगल्भ करण्याच्या कार्याला महत्त्व आणि प्राधान्य मिळावयास हवे. ग्रामीण भागातील समाजाची विचारप्रक्रिया घडविणाऱ्या गटाचेही 'मत बनविण्याचे साधन' हे महत्त्व घ्यानात घेतले पाहिजे. ग्रामीण भागाचा विकास आणि सामाजिक परिवर्तन साध्य करण्याच्या दृष्टीने या गटालाही अनौपचारिक प्रणालीनुसार शिक्षित करावयास हवे.

पंधरा ते पंचवीस या वयोगटातील, शाळांमध्ये शिक्षण न घेणारे तरुण, प्रौढ आणि स्त्रिया अशी जी वर वर्गवारी केलेली आहे, ती खूपच व्यापक असून काही व्यक्ती एकापेक्षा अधिक गटात येऊ शकतात. म्हणून त्यांच्यासाठी अनौपचारिक शिक्षणाचे कार्यक्रम प्रत्यक्षामध्ये संघटित करताना समान गरजा आणि क्षमता असलेले छोटे छोटे गट डोळ्यांपुढे ठेवून त्या त्या गटांना अनुसरून त्यांच्या सोयीचे खास शैक्षणिक कार्यक्रम विकसित करावयास हवेत. असे करणे मुळीच अवघड नाही; परंतु अशा गटांची संख्या, प्रकार आणि विविधता अपरिमित आहे. म्हणून हे कार्य केवळ्या कौशल्याने करण्यात येते यावर अनौपचारिक शिक्षणाचे यश अवलंबून राहणार आहे.

संघटना आणि कार्यवाही

अनौपचारिक शिक्षणप्रणालीच्या कार्यक्रमांची संघटना करताना अनेक महत्त्वाचे प्रश्न उचलित होतात. हे कार्यक्रम ज्या संस्थांच्या वा यंत्रणांच्या मार्फत संघटित करावयाचे त्यांच्याशी हे प्रश्न निगडीत आहेत. त्याचप्रमाणे कार्यकर्त्यांची भरती आणि प्रशिक्षण, स्वीकारावयाचा अभ्यासक्रम, अभ्यासनाच्या आणि मूल्यमापनाच्या पद्धती, अध्यापनाची आणि अध्ययनाची साधने, मार्गदर्शन नि सुसूत्रता आणि भांडवल याबाबतीत काही प्रश्न आहेत. त्यांचा त्रोटक उद्‌घाटन खालील परिच्छेदात करण्यात आला आहे.

(१) संस्था : ज्या अनेक संस्था अलीकडच्या काळामध्ये अस्तित्वात आलेल्या आहेत, त्यांच्यामोबती अनौपचारिक शिक्षणाचे आधुनिक कार्यक्रम गुंफता येणे शक्य आहे. त्या बाबतीमध्ये स्पष्टपणे तीन संभव दिसून येतात.

(अ) औपचारिक शिक्षणपद्धतीचे जाळे आता फारच विस्तृत झाले असून ते देशाच्या जवळजवळ सर्व भागांमध्ये पसरलेले आहे. या शिक्षणप्रणालीला भरपूर प्रमाणावर साधनसंपत्तीही उपलब्ध झालेली आहे. सध्या एकूण सात लाख शिक्षणसंस्था असून त्यात दहा कोटी विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. हे कार्य तीन लाख शिक्षक करतात. इमारती, क्रीडांगणे आणि उपकरणे यांच्यावर कोट्यवधी

रुपये खर्च झालेले आहेत. ही सर्व साधनसंपदा अनौपचारिक शिक्षणासाठी वापरता येणे शक्य आहे आणि तसे करणे इष्टही ठरेल. एक कार्यक्रम असा की, प्रत्येक शिक्षणसंस्थेने आपापल्या विद्यार्थ्यांसाठी सोयीस्कर ठरणारे अनौपचारिक प्रणालीचे कार्यक्रम शोधून काढावेत. विद्यार्थ्यांचे अभ्यासक्रमाव्यतिरिक्तचे कार्यक्रम, त्यांचा सामाजिक आणि राष्ट्रीय सेवाकार्यामध्ये सहभाग आणि त्यांच्या स्व-शासनाचा विकास या माध्यमांमार्फत हे कार्यक्रम आखता येतील. त्यायोगे प्रत्येक शिक्षणसंस्था हे एक सामूहिक केंद्र होईल आणि आपल्या विभागातील इतर लोकांसाठी ते अनौपचारिक शिक्षणाचे कार्यक्रम विकसित करू शकेल ही गोष्ट अधिक महत्त्वाची आहे. उदाहरणार्थ, प्रत्येक शिक्षणसंस्था आपल्या लगतच्या विभागामध्ये साक्षरताप्रसाराचे कार्य हाती घेऊ शकेल. कितपत साधनसंपत्ती उपलब्ध होत आहे यावर सर्वसाधारण शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण, शारीरिक शिक्षण, खेळ आणि क्रीडा किंवा सांस्कृतिक आणि मनोरंजनात्मक कार्यक्रम ही जबाबदारी या शाळांना पार पाडता येईल. या शाळा आपल्या इमारतींचा, क्रीडांगणांचा, उपकरणांचा, ग्रंथालयांचा आणि सेवकवर्गाचा उपयोग सामूहिक शिक्षणासाठी करून घेऊ शकतील. दुसऱ्या शब्दात सांगावयाचे तर, पूर्णवेळेचे, आणि स्वाध्याय पद्धतीचे शिक्षण, ज्यांना शानार्जनाची आस आहे अशा आपल्या विभागातील सर्वांना देता येऊ शकेल. अशा पद्धतीने प्रत्येक शैक्षणिक संस्थेच्या कार्याचे नियोजन व्हावयास हवे. हे कार्य संपूर्ण दिवसभर आणि संपूर्ण वर्षभर चालू राहिले पाहिजे. समाजाच्या सर्व घटकांना अनौपचारिक शिक्षणाचा व्यापक प्रमाणावर लाभ करून देणे या कार्यक्रमासुळे शक्य होईल आणि त्यासाठी फारच थोडा जादा खर्च करावा लागेल.

(ब) शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापीठे या औपचारिक शिक्षणाच्या प्रमुख माध्यमांव्यतिरिक्त मूलतः शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक कार्य करणाऱ्या अनेक संस्था असतात. ग्रंथालये, संग्रहालये, कलादालने, मुक्क मंडळे, महिला मंडळे, व्याख्यानमाला, बालवीर पथके या त्या संस्था होत. या संस्थांना आपापल्या क्षेत्रामध्ये औपचारिक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी आणि त्याचबरोबर शाळेत न जाणाऱ्या तरुणांसाठी नि प्रौढांसाठी अनौपचारिक शिक्षणाचे अनेक कार्यक्रम आखता येऊ शकतात.

(क) शेवटी, औपचारिक शिक्षणाच्या कक्षबाहेर, इतरत्र काय पण शिक्षण मंत्रालयांच्या आणि खात्यांच्या कक्षबाहेरही अशा अनेक अशैक्षणिक संस्था आहेत की त्यांचे कार्य मूलतः अशैक्षणिक स्वभावाचे असले तरी त्यांचा शैक्षणिक कार्यासाठी वापर करून घेता येईल. कारखाने, बँका, विद्याप्यांचे मळे, दुग्ध-शाळा, उपाहारगृहे, विमाने, आगगाड्या वा बसेस वाहतूक करणाऱ्या

यंत्रणा यांचा या संस्थांमध्ये समावेश होतो. खरे म्हणजे कोणत्या ना कोणत्या समाजगटाला केव्हा ना केव्हा तरी शैक्षणिक कार्यक्रमासाठी उपयोगी पडू शकणार नाही अशी एकही सामाजिक संस्था नसते. परंतु सध्या ही विशाल शैक्षणिक साधनसामग्री फारशी वापरलीच जात नाही. या साधनसामग्रीचा अनौपचारिक शिक्षणप्रणालीनुसार जास्तीत जास्त लाभ करून घेतला तर शिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांना आणि शिक्षण घेत नसलेल्या तरुणांना आणि प्रौढांना बराच फायदा होऊ शकेल.

यावरून हे लक्षात येईल की संस्थांच्या प्रकारावरून आणि त्यांच्या कार्यावरून अनौपचारिक शिक्षणाचे सहा विभाग पडतात. ते पुढील कोष्टकात दाखविले आहेत.

सर्व माणसांना आयुष्यभर शिक्षण देण्याचे आणि त्यायोगे सतत शिकत राहणारा समाज निर्माण करण्याचे सामर्थ्य अनौपचारिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमांमध्ये कसे आहे हेही दिसून येईल.

अनौपचारिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमांचे सहा विभाग

अनौपचारिक शिक्षणाचे कार्यक्रम संघटित करण्याची केंद्रे

औपचारिक प्रणालीनुसार कार्य करणाऱ्या शिक्षणसंस्था	औपचारिक प्रणालीच्या कक्षेबाहेरील शिक्षणसंस्था	मूलतः अशैक्षणिक संस्था	
औपचारिक प्रणालीनुसार शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी	१	३	५
शाळेत न जाणाऱ्या युवकांसाठी आणि प्रौढांसाठी	२	४	६

अनौपचारिक शिक्षणाचे कार्यक्रम कार्यवाहीत आणण्यासाठी त्यांना संस्थात्मक रूप देणे आवश्यक असले तरी प्रत्येक बाबतीत तसे करण्याची मुळीच गरज नाही,

२ येथे 'संस्था' हा शब्द प्रयोग सरकारी आणि निवृत्तीकरारी अशा दोन्ही प्रकारच्या संस्थांसाठी वापरण्यात आलेला आहे. अनौपचारिक शिक्षणाचे कार्यक्रम प्रत्येक दृष्टिकोनानुसार खुले आणि स्वच्छेचे असल्यामुळे, अनौपचारिक शिक्षणाच्या प्रसारामध्ये सामाजिक संस्थांना आणि संघटनांना महत्त्वाची भूमिका बजावता येईल.

हेही लक्षात ठेवले पाहिजे. वैयक्तिक पातळीवरही ते संघटित करता येणे शक्य आहे. उदाहरणार्थ, एखादा बसकंडक्टर जर संगीतात प्रवीण असेल तर त्याच्याकडून संगीत शिकू इच्छिणाऱ्यांसाठी त्याने वर्ग का सुरू करू नयेत ? खरे म्हणजे अशा तऱ्हेच्या वैयक्तिक प्रयत्नांना प्रोत्साहन दिले तर संस्थांचा जाच कमी होऊ शकेल. अनौपचारिक शिक्षणाचे बरेचसे कार्यक्रम संस्थात्मक पातळीवैयक्तीक पातळीवर सुरू होतील असाच आपला प्रयत्न राहिला पाहिजे.

(२) प्रतिनिधी : अनौपचारिक शिक्षण कोण देणार हा पुढचा प्रश्न आहे. औपचारिक शिक्षणपद्धतीतील व्यावसायिक शिक्षकच बरेचसे कार्य करू शकतील हे उघड आहे. परंतु हे शिक्षकच अनौपचारिक शिक्षणामध्ये अडसर ठरतील हेही येथे नमूद केले पाहिजे. कारण भारतातील सध्याची औपचारिक शिक्षणपद्धती अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीच्या अगदी विरुद्ध तत्त्वांनुसार राबविली जाते. औपचारिक शिक्षणपद्धतीमध्ये जसजसे परिवर्तन होत जाईल, तसतसा हा अडसर कमी होईल. म्हणून सध्याच्या स्थित्यंतराच्या काळामध्ये, अनौपचारिक शिक्षणाचे कार्यक्रम चांगल्या रीतीने आणि यशस्वीपणे हाताळण्याची ज्यांच्यापाशी क्षमता आहे असेच औपचारिक पद्धतीतील शिक्षक आपण निवडले पाहिजेत.

अनौपचारिक शिक्षणासाठी फार मोठ्या संख्येने शिक्षकांची गरज लागणार आहे, हेही ध्यानात घेतले पाहिजे. पहिली गोष्ट अशी की, एकूण लोकसंख्येपैकी जास्तीतजास्त वीस ते पंचवीस टक्केच विद्यार्थी औपचारिक शिक्षण घेत असतात. अनौपचारिक पद्धतीमध्ये औपचारिक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांप्रमाणे शाळेत न जाणाऱ्या तरुणांचा आणि प्रौढांचा समावेश होणार असल्यामुळे विद्यार्थ्यांची संख्या बरीच म्हणजे किमान तिपटीने किंवा चौपटीने वाढणार आहे. दुसरी गोष्ट अशी, अनौपचारिक पद्धतीमध्ये वर्गाचा आकार (बऱ्याच प्रमाणात ते वैयक्तिक शिकवणीच्या स्वरूपामध्येही असेल) औपचारिक शाळेतील वर्गाच्या आकारापेक्षा खूपच लहान राहणार आहे. त्यामुळे साहजिकच औपचारिक शाळांना जेवढे वर्ग लागतात त्यापेक्षा अनौपचारिक शिक्षणासाठी पाच ते दहापट वर्ग आवश्यक ठरतील. म्हणून अनौपचारिक शिक्षणासाठी औपचारिक पद्धतीतील प्रत्येक शिक्षक वापरण्यात आला तरी शिक्षकांचा तुटवडा जाणवेल. त्याकरिता जे शिक्षक नाहीत त्यांनाही यात समाविष्ट करून घ्यावे लागेल.

आणखीही एक गोष्ट महत्त्वाची आहे : शिक्षणाचे अव्यावसायिकीकरण करणे हे अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीचे एक प्रधान उद्दिष्ट आहे. व्यावसायिकीकरणामुळे कोणतीही सामाजिक सेवा किती महाग होते आणि ज्यांनी व्यवसायाचा प्रसार करावयाचा तेच आपला विशिष्ट हितसंबंध जपण्यासाठी अखेरीस त्या व्यवसायाचे शत्रू होऊन ती सेवा किती दुर्मिळ होते हे ईव्हान इलिच यांनी दाखवून

दिले आहे. उदाहरणार्थ, अनवाणी चालणारे डॉक्टर लोकांवर स्वस्त दरांने औषधोपचार करतात. परंतु एकदा का वैद्यकीचे व्यावसायिकीकरण झाले की औषधोपचारांचा खर्च इतका वाढतो की लोकांच्या तों आटोक्याबाहेर जातो. शिवाय, लोकांचे आरोग्य बिघडावे हा डॉक्टरांचा हितसंबंध होऊन बसतो. शिक्षणा-तही हेच घडते. अध्यापन हा व्यवसाय झाला की शिक्षक उगाचच आपल्या कामाचा बाळ करू लागतात. जे लोक चांगले शिकवू शकतील अशांचा अध्यापना-चा अधिकार नाकारतात आणि त्यायोगे शिक्षकांची कृत्रिम टंचाई निर्माण करतात. त्यामुळे त्यांना आपले वेतन वाढवून मिळण्याची मागणी करता येते. नंतर ते छोट्या वर्गांची मागणी करतात. त्यामुळे शिक्षण महागडे होते. याचा परिणाम शिक्षणाचा प्रसार मर्यादित करण्यात होतो. कारण आणखी शिक्षकांना पगार देण्याइतका समाजाजवळ पैसा नसतो. त्यामुळे शिक्षक शिक्षणाचे प्रसारक होण्याऐवजी, शिक्षण-प्रसाराचे शत्रू होतात. तत्त्व म्हणून अनौपचारिक शिक्षणपद्धती शिक्षक नसलेल्यांचा वापर करित असल्यामुळे ही शिक्षणपद्धती अन्यावसायिकीकरणाचे एक प्रमुख साधन बनते किंवा किमानपक्षी औपचारिक पद्धतीत शिक्षकांचे जे संपूर्ण वर्चस्व आहे ते कमी करते.

लक्षात ठेवावयाचा आणखी एक मुद्दा हा की सध्याच्या औपचारिक शिक्षणा-मध्ये शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यात दुरावा असतो. जे शिकवत नाहीत ते विद्यार्थी आणि जे शिकत नाहीत ते शिक्षक अशी विभागणी झालेली आढळते. हे अंतर नाहीसे झालेच पाहिजे, आणि औपचारिक पद्धतीमध्येही शिक्षक हा वरिष्ठ विद्यार्थी नि विद्यार्थी हा कनिष्ठ शिक्षक अशा दृष्टिकोनातून पाहावयास हवे. सुदैवाने अनौप-चारिक पद्धतीच्या कार्यक्रमात हाच दृष्टिकोन असतो. या शिक्षणपद्धतीचे हे सामर्थ्य आपण जतन आणि वृद्धिंगत केले पाहिजे. कारण त्यायोगेच कालांतराने हे तत्त्व औपचारिक शिक्षणपद्धतीलाही लागू करता येईल आणि तिच्यात आवश्यक ते परिवर्तनही घडवून आणता येईल.^१

अनौपचारिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमांचा प्रसार करण्यासाठी या शिक्षणपद्धतीने शिक्षक नसलेल्या हजारो लोकांना शोधून काढले पाहिजे आणि त्यांना प्रशिक्षित केले पाहिजे. परंतु हे शिक्षणप्रसारक शिळणार कोठे ?

असे शिक्षणप्रसारक मिळविण्याचे एक महत्त्वाचे साधन म्हणजे औपचारिक शिक्षणपद्धतीतील विद्यार्थी. विद्यार्थी शिकवू शकत नाहीत किंवा ते चांगले

शिक्षक होऊ शकत नाही असे मानण्याचे काहीही कारण नाही. खरे म्हणजे विद्यार्थी चांगल्या रीतीने शिकवू शकतात आणि या अध्यापनामुळे ते स्वतः चांगले विद्यार्थी होतात हे पुराव्याने सिद्ध करता येण्यासारखे आहे. मुख्य म्हणजे विद्यार्थी सर्व पातळ्यांवर शिकवू शकतात. भारतातील प्राथमिक शाळांमध्ये अशी एक प्रथा होती की शाळेत दाखल होणाऱ्या प्रत्येक नव्या विद्यार्थ्याला वरिष्ठ विद्यार्थ्यांकडे सोपविले जात असे. वरिष्ठ विद्यार्थी त्या नवोदित विद्यार्थ्याला शिकवित असे आणि शिक्षकांच्या सर्वसाधारण सूचनेनुसार वैयक्तिक मार्गदर्शनही करी. ही पद्धत अत्यंत उपयुक्त ठरली होती. माध्यमिक शाळांमधील विद्यार्थ्यांनी प्रौढांना आणि विशेषतः स्त्रियांना साक्षर करण्याचे कार्य मोठ्या प्रमाणात केले आहे. माध्यमिक आणि महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांनी साक्षरतेचे वर्ग चालविले होते. त्याचप्रमाणे, मध्येच शाळा सोडलेल्या मुलांना, तरुणांना आणि प्रौढांना ते पुढचे शिक्षण देत असत. आपल्या वर्गातील किंवा कनिष्ठ वर्गातील कच्च्या मुलांना वैयक्तिक शिकवणी आणि मार्गदर्शन करण्याची जबाबदारी हुशार विद्यार्थी चांगल्या तऱ्हेने पार पाडत असत. त्याचप्रमाणे विद्यार्थ्यांनी शिक्षणासह अनेक सामाजिक सेवांमध्ये सहभाग घेतला आहे. म्हणून अनौपचारिक शिक्षणाचे कार्यक्रम कार्यवाहीत आणण्यासाठी विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षित करणे आणि त्यांचा उपयोग करून घेणे सोपे ठरेल. हे कार्य पूर्णतया स्वेच्छेवर ठेवावे आणि जरी मानधनाच्या स्वरूपात पैसे देण्यात आले तरीदेखील एकूण खर्च बराच कमी राहील. याशिवाय, विद्यार्थ्यांना चांगले शिक्षण दिल्याचा आणि सामाजिक प्रभासंबंधी आणि सामाजिक जबाबदारीसंबंधी त्यांना जागृत करण्याचा अमोल लाभ होऊ शकेल.

या संदर्भामध्ये, अनौपचारिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमांमध्ये युवकांना सहभागी करून घेण्यावर भर दिला गेला पाहिजे. शाळेत जाणाऱ्या आणि न जाणाऱ्या युवकांमध्ये आता खूपच जागृती झालेली असून या युवकांची कार्यक्षमता आणि बुद्धिमत्ता राष्ट्रीय विकासासाठी राबवून घेतली नाही तर आपण एक चांगली संधी गमावल्यासारखे होईल. या संदर्भामध्ये अनौपचारिक शिक्षणाचे कार्यक्रम दोन हेतू साध्य करू शकतील. ज्यांना अनौपचारिक शिक्षणाची गरज आहे अशा वंचित वर्गांना बरदान ठरेल. त्याचबरोबर या कार्यक्रमासमवेत संधी लाभून युवकांचाही विकास होत जाईल.

समाजापाशी असलेल्या सर्व साधनसंपत्तीचा आणि विशेषतः औपचारिक शिक्षणाच्या बाहेर असलेल्या सामग्रीचा (शिक्षक आणि विद्यार्थी) जास्तीत जास्त उपयोग करून घेता येतो हा अनौपचारिक प्रणालीच्या कार्यक्रमाचा मोठाच फायदा आहे. त्यामुळे या कार्यक्रमावर भर देऊन आपण ज्यांच्यापाशी आवश्यक ती

^१ एकत्र शिकणे हेच अनौपचारिक शिक्षणाचे मुख्य स्वरूप आहे आणि अध्ययन करणाऱ्या प्रत्येकाला शिक्षक आवश्यक असतोच अशी नाही हे मी आग्रहपूर्वक सांगतो. शिकणाऱ्यांच्या गटांनीच आपापले कार्यक्रम संघटित करायला आणि कोणाही प्रतिनिधीची गरज उरू नये असेच आपल्या धोरणाचे उद्दिष्ट असले पाहिजे.

कौशल्ये आहेत, त्यांना या कार्यक्रमांमध्ये समाविष्ट करून घेतले पाहिजे. अशा व्यक्ती औपचारिक प्रणालीनुसार शिक्षक व्हायला पात्र आहेत किंवा नाहीत हे पाहण्याची काहीच गरज नाही. उदाहरणार्थ, वैद्यकीय व्यवसायातील सर्व माणसांना अनौपचारिक प्रणालीच्या आरोग्यविषयक कार्यक्रमांमध्ये शिक्षक म्हणून काम करता येईल. अनौपचारिक प्रणालीच्या कृषिविषयक आणि पूरक शिक्षणामध्ये शेती-व्यवसायातील सर्व कर्मचाऱ्यांचा आणि चांगल्या शेतकऱ्यांचा उपयोग होईल. ज्या माणसांना एखाद्या विशिष्ट व्यवसायाचे ज्ञान आहे अशी माणसे इतरांना जो व्यवसाय शिकवतील किंवा जे तो व्यवसाय करीत आहे त्यांच्या कौशल्याचा दर्जा वाढवतील. ज्याला गाता येते किंवा ज्याने एखाद्या खेळात प्रावीण्य संपादन केले आहे असा माणूस ती कला वा क्रीडा शिकू इच्छिणाऱ्याला शिकवू शकतो. अशी किती तरी उदाहरणे सांगता येतील. म्हणून अनौपचारिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमांमध्ये औपचारिक शिक्षणपद्धतीच्या कक्षेबाहेरील सर्व संस्थांचाच नव्हे तर त्या शिक्षणपद्धतीबाहेरील सर्व व्यक्तींचा समावेश करून घेण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे. शिक्षक आणि विद्यार्थी अशा दोन्ही भूमिकेतून त्यांचा उपयोग होईल. प्रत्येक व्यक्तीला आयुष्यभर विद्यार्थी राहणे शक्य आहे, तशी आवश्यकताही आहे आणि आपल्याजवळचे ज्ञान नि कौशल्य ज्यांना ग्रहण करण्याची इच्छा आहे त्यांना ते देण्याची संधी मिळाली पाहिजे हे अनौपचारिक शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान आहे. त्यामुळे अनौपचारिक शिक्षण शिकत राहणारा समाज निर्माण करीत असते. अशा समाजातील प्रत्येक घटक आयुष्यभर विद्यार्थीही असतो आणि शिक्षकही असतो. तो आपल्याजवळच्या ज्ञानाची आणि कौशल्यांची इतरांबरोबर देवघेव करीत राहतो.

येथे हे लक्षात घेतले पाहिजे की बरोबरीच्या नात्याने शिकणे हे अनौपचारिक शिक्षणप्रणालीचे महत्त्वाचे तंत्र आहे. विशेषतः शाळेत न जाणाऱ्या तरुणांच्या बाबतीत तर हे महत्त्वाचे ठरते. दुसऱ्या शब्दात सांगावयाचे झाले तर असे म्हणता येईल की एखाद्या गटाचा प्रमुख जेवढा परिणामकारक कार्य करू शकेल तेवढी परिणामकारकता शिक्षकाला लाभणार नाही. विद्यार्थी नसलेल्या या युवकांमधूनच त्यांचा गटप्रमुख निवडला, छोट्या मुदतीचे परंतु सघन पद्धतीचे अभ्यासक्रम त्याला शिकविले आणि नंतर ते अभ्यासक्रम आपल्या गटातील इतरांना शिकविण्याची त्याला संधी दिली तर अनौपचारिक शिक्षणाचे कार्यक्रम अत्यंत यशस्वी ठरतात. ही पद्धत इतर गटांनाही अंगीकारिता येईल.

औपचारिक शिक्षणप्रणालीमधील व्यावसायिक शिक्षक आपले ज्ञान झालून ठेवत असतो आणि इतरांनी पैसे दिल्यानंतरच ते त्यांना कथन करतो. कोषागारावर बसून त्याचे रक्षण करणाऱ्या नागासारखी त्याची वृत्ती असते. उलट, अनौपचारिक

शिक्षणप्रणालीमधील शिक्षकाला इतरांना ज्ञानदान करताना आनंद वाटतो आणि अशा विशुद्ध आनंदामुळेच, ज्याप्रमाणे विद्यार्थी शिक्षकाकडून शिकत असतो त्याप्रमाणे शिक्षकालाही विद्यार्थ्यांकडून शिकता येते हे त्याला माहीत असते. त्यामुळे तो आर्किमिडीजसारखा असतो. स्नान करताना आर्किमिडीजला एक सिद्धान्त सुचताच, आपण नग्न आहोत हे विसरून तो अथेन्सच्या रस्त्यांवरून धावू लागला आणि 'मी ते शोधून काढले, मी ते शोधून काढले' असे ओरडत निघाला. कारण त्याला आपल्या आनंदामध्ये इतरांना सहभागी करून घ्यायचे होते. एकदा का आपण अनौपचारिक प्रणालीमध्ये हे वातावरण निर्माण केले की ते औपचारिक प्रणालीपर्यंत संक्रमित करणे शक्य होईल.

(३) प्रतिनिधीचे शिक्षण, शिक्षणाची साधने आणि पद्धती नि मूल्यमापन : अनौपचारिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमांमध्ये कोणत्या व्यक्तींना आणि संस्थांना सहभागी करून घ्यायचे हे एकदा ठरले आणि हे शिक्षण देणारे प्रतिनिधी निवडले की साधनसामग्री तयार करणे, प्रतिनिधीचे प्रशिक्षण आणि मूल्यमापन करणे या कार्याला लागले पाहिजे. या दृष्टीने काही उपयुक्त सूचनांचा येथे ऊहापोह करण्याचे योजिले आहे.

अनौपचारिक शिक्षणाची साधने तयार करण्याचे कार्य औपचारिक शिक्षणप्रणालीच्या विभागीय यंत्रणेकडे सोपविणे श्रेयस्कर ठरणार नाही. अनौपचारिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमांचा उद्देश मूलतः भिन्न असल्यामुळे त्या यंत्रणा हे काम चांगल्या तऱ्हेने पार पाडू शकणार नाहीत. म्हणून एखाद्या नव्या आणि स्वयं-स्फूर्त कार्य करणाऱ्या यंत्रणेकडे ते सोपविणे इष्ट ठरेल. त्या यंत्रणेला या कार्याची आवड आहे आणि पार पाडण्याची क्षमता आहे एवढे पाहिले की झाले. त्याचबरोबर या यंत्रणेने अधिकृत पद्धतीशी फटकून राहणे अनिष्ट ठरणार आहे. उलट, अधिकृत पद्धतीशी तिचा कोठे तरी दुवा सांधणे आवश्यक ठरेल. हे सर्व लक्षात घेतल्यानंतर आपल्याला असे म्हटले पाहिजे की, शिक्षण मंत्रालयाने 'अनौपचारिक शिक्षणासाठी शासकीय साधनसामग्री केंद्र' स्थापन करण्यासाठी आवश्यक ते विशेष ज्ञान आणि संपर्क असलेली जी बिनसरकारी यंत्रणा निवडली आहे आणि जी राज्यसरकारशी आणि राज्यसरकारच्या शिक्षणखात्याशी निगडित केली आहे, तो एक स्वागतार्ह उपक्रम आहे. सध्याची अवस्था ही स्थित्यंतराची अवस्था आहे, हे विसरून चालणार नाही. नंतर ज्या प्रमाणात कार्यक्रम आणि विशेष ज्ञान वाढत जाईल तसतशी प्रत्येक जिल्ह्यात साधनसामग्रीची केंद्रे उभारावी लागतील.

अनौपचारिक शिक्षणाची साधने, या शिक्षणाचे कार्यक्रम विकसित करीत असतानाच चांगल्या तऱ्हेने निर्माण होऊ शकतात. या साधनांच्या उत्पादनामध्ये शासकीय साधनसामग्री केंद्र मार्गदर्शन करू शकेल आणि आवश्यकता वाटल्यास

त्यात सुधारणा सुचवू शकेल. उलटपक्षी ही साधने ते केंद्रही बनवून घेऊ शकेल आणि नंतर आवश्यक त्या बदलानुसार ती प्रत्यक्ष कार्यकर्ते वापरू शकतील. कोणत्याही परिस्थितीमध्ये साधनांचे उत्पादन ही निरंतरची प्रक्रिया राहणार असून साधनसामग्री केंद्र आणि ती साधने तयार करणारे किंवा वापरणारे कार्यक्रमप्रतिनिधी यांचा सतत परस्परांशी संबंध येणार आहे. म्हणून प्रत्यक्ष कार्याशी निकटचा संबंध ठेवणे केंद्राच्या दृष्टीने आवश्यक ठरते.

कार्यकर्त्यांना प्रशिक्षित करण्याचा प्रश्नही साधनांच्या उत्पादनाशी निगडित आहे. कारण अभ्यासक्रमाची आखणी आणि साधनांची निर्मिती ही कौशल्ये, अनौपचारिक शिक्षणप्रणालीच्या कार्यकर्त्यांना प्रशिक्षण घेत असताना आत्मसात करावी लागतात. म्हणून शासकीय साधनसामग्री केंद्रांनी प्रशिक्षणाचे कार्य करावे अशी अपेक्षा आहे. परंतु एकट्या त्या केंद्राला ही कामगिरी पार पाडता येणार नाही. म्हणून या कार्यासाठी आपल्याला अनेक यंत्रणांची गरज लागेल. अनौपचारिक शिक्षणाचे कार्यक्रम ज्या ठिकाणी कार्यक्षम रीतीने चालू आहेत अशा ठिकाणी आणखी कार्यकर्ते प्रशिक्षित करण्याचे कार्य हाती घेता येईल. खरे म्हणजे, संस्थांवर आणि औपचारिक शिक्षणावर अनसुन राहण्यापेक्षा वैयक्तिक सहभागातून कार्यकर्ते प्रशिक्षित करण्याची अनौपचारिक पद्धतच अधिक चांगली आहे.

शिक्षकांना प्रशिक्षित करणाऱ्या सध्याच्या संस्था आपल्याला उपयोगी पडतील काय ? कदाचित नाही. कारण औपचारिक प्रणालीनुसार शिकविणाऱ्या शिक्षकांना प्रशिक्षित करण्याच्या दृष्टीनेही त्या अपुऱ्या आहेत. अनौपचारिक शिक्षणप्रणालीची आणि तिच्या कार्यक्रमांची त्यांना काहीच माहिती नाही. म्हणून प्रशिक्षण देणाऱ्या संस्थांबरोबर काम करणे, अनौपचारिक शिक्षणाच्या नव्या संकल्पनांचा त्यांना स्वीकार करायला लावणे आणि त्यांना आपल्या अभ्यासक्रमात, साधनात आणि पद्धतीत योग्य ते बदल करायला प्रवृत्त करणे या गोष्टींकडे प्रथम लक्ष दिले पाहिजे. ही एक मोठीच कमाई ठरेल आणि तिचा लाभ औपचारिक शिक्षणपद्धतीलाही होऊ शकेल. हे जेव्हा घडून येईल तेव्हा या प्रशिक्षण संस्था आपल्याला अनौपचारिक शिक्षणासाठीही वापरता येऊ शकतील.

अध्यापनपद्धतीसंबंधी थोळ घालण्यात काहीच अर्थ नाही. औपचारिक अध्यापनपद्धतीवर औपचारिक शिक्षणप्रणालीने अवास्तव भर देऊन आधीच भरपूर नुकसान करून ठेवले आहे. आपण त्या चुका पुन्हा करण्याची गरज नाही. अनौपचारिक शिक्षणाचे अनेक कार्यक्रम औपचारिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमांपेक्षा किती तरी अधिक यशस्वी ठरले आहेत हे आपण विसरता कामा नये. आपल्या मुलीला स्वयंपाक शिकविणाऱ्या अशिक्षित आईचे उदाहरण घेऊ या. त्या निरक्षर स्त्रीच्या शिक्षणाची पद्धत आणि माध्यमिक शाळेतील गृहविज्ञानाच्या वर्गातील

पाकक्रिया शिकविण्याची पद्धत यांची एखाद्याने तुलना केली तर निरक्षर स्त्रीचे शिकविणे अधिक श्रेष्ठ प्रतीचे आहे हे कळून येईल. ती स्त्री कमी उपकरणे वापरते, तिचे खाद्यपदार्थ बाया जाण्याचे प्रमाणही कमी असते, शिकवायला खर्चही नगण्य किंवा मुळीच येत नाही, आणि शिकविणे मात्र शंभर टक्के पूर्ण झालेले असते. इतर अनेक कार्यक्रमांच्या बाबतीतही अशी तुलना करता येईल. उदाहरणार्थ, आजी जे सांगते ते सगळे लहान मुलांच्या घ्यानात राहते. या उलट शाळेत जे शिकविले जाते त्यातील बराचसा भाग ती मुले विसरून जातात आणि म्हणूनच ती पुढे टिकाव धरू शकतात, यशस्वी होतात. म्हणून अनौपचारिक प्रणालीच्या अध्यापनपद्धतीसंबंधी आपण अतिशय थोडे नियम करावयास हवेत. उदाहरणार्थ, असे म्हणता येईल की अनौपचारिक शिक्षणाच्या कार्यामध्ये

- शिक्षक आणि विद्यार्थी यांचा किंवा आपापसात विद्यार्थ्यांचा संयुक्त सहभाग राहिल;
- विकासाच्या प्रत्यक्ष कार्यक्रमाभोवती त्याची आखणी झालेली असेल;
- समस्या सोडविण्यावर भर दिला जाईल;
- व्याख्यानेपेक्षा चर्चांमधून शिक्षण दिले जाईल;
- ते स्वच्छेवर अवलंबून असेल;
- स्थानिक परिस्थितीला सुसंवादी ठरण्याइतके ते लवचिक असेल; आणि
- प्रत्येक व्यक्तीला तिच्यात सहभागी होण्यासाठी प्रवृत्त केले जाईल.

ही एक स्थूल चौकट निश्चित केल्यानंतर आपापली अध्यापनपद्धती ठरविण्याचे कार्य आपण त्या त्या गटाकडे सोपवून द्यावे.

औपचारिक प्रणालीच्या परीक्षांना बसू इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांव्यतिरिक्त, अनौपचारिक प्रणालीनुसार अध्ययन करणाऱ्या इतरांचे बाह्यस्थ मूल्यमापन करण्याची काहीही गरज नाही. हे अध्ययन करणाऱ्यांनी स्वतःच स्वतःचे मूल्यमापन केले पाहिजे. त्यांच्यापैकी ज्या कोणाची इच्छा असेल त्यांनी आपले बाह्यस्थ मूल्यमापन करून घ्यावे. त्यांना तशी सुभा द्यायला काहीच हरकत नाही. प्रशस्तिपत्रके वाटण्याच्या सूचनांनाही प्रोत्साहन देण्याचे कारण नाही. अध्ययन हाच आपला आनंद आणि परितोष आहे असे या शिक्षणात सहभागी होणाऱ्या विद्यार्थ्याला वाटावे हीच या शिक्षणप्रणालीमागील मुख्य कल्पना आहे.

(४) मार्गदर्शन आणि समन्वय : औपचारिक शिक्षणप्रणालीमध्ये वर्चस्व गाजविणारी 'तपासणीची पद्धत' अनौपचारिक प्रणालीमध्ये अनुसरण्याची काहीच आवश्यकता नाही. इतकेच काय पण 'पर्यवेक्षणा'च्या कल्पनेलाही थारा देण्याचे कारण नाही. खरी गरज आहे ती प्रत्येक कार्यक्रमांमध्ये समन्वय आणि मार्गदर्शन सेवेची पद्धत सुरू करण्याची आणि ही पद्धत लवचिक आणि विकेंद्रित असण्याची. प्रत्येक

कार्यक्रमाचा स्वतंत्रपणे विचार करून, त्या त्या परिस्थितीनुसार आपण वेगवेगळी मार्गदर्शन यंत्रणा निश्चित करावयास हवी आणि मार्गदर्शन सेवेसाठी स्थानिक (किंवा योग्य त्या अंतरावर उपलब्ध होणारी) साधनसामग्री एकत्रित केली पाहिजे. या कार्यात सुसूत्रता आणण्याची जबाबदारी शासकीय साधनसामग्री केंद्र पार पाडू शकेल.

(५) **अर्थकारण :** अनौपचारिक शिक्षणप्रणालीच्या कार्यक्रमाचे दोन फायदे आहेत; या कार्यक्रमांमध्ये अनौपचारिक तंत्रे अवलंबण्यात येत असल्यामुळे आणि अव्यावसायिक किंवा विद्यार्थी किंवा शिक्षक यांचा वापर करण्यात येत असल्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीवर होणारा खर्च बराच कमी असतो. शिवाय शैक्षणिक हेतूसाठी मानवी, संस्थात्मक आणि साधनसामग्रीच्या स्वरूपाची अशी सर्व सामाजिक संपदा वापरण्यात येत असल्याने वरखर्चही बराच कमी होतो. असे असले तरीही या कार्यक्रमांच्या कार्यवाहीसाठी बरीच रक्कम लागणार आहे. या जादा खर्चापैकी काही भाग अशासकीय यंत्रणांमधून आणि खुद्द विद्यार्थ्यांकडून सहन केला जाणार असला तरी या कार्यक्रमांवर होणाऱ्या खर्चाचा मुख्य भाग सरकारलाच सोसावा लागणार आहे.

प्राधान्य देण्याच्या दृष्टीने येथे एका मुद्द्याचा उल्लेख केला पाहिजे. श्रीमंत आणि गरीब, सुशिक्षित आणि अशिक्षित अशा सर्व समाजघटकांसाठी अनौपचारिक प्रणालीचे कार्यक्रम आवश्यक आहेत. अशी एक शक्यता आहे की सुखातील तरी अनौपचारिक प्रणालीचे कार्यक्रम मोठ्या प्रमाणावर सुशिक्षित आणि आर्थिक दृष्ट्या वरच्या वर्गातील लोकांसाठीच विकसित होतील. या शिक्षणाचा ज्यांना फायदा होणार आहे ते जर या कार्यक्रमांचा खर्च स्वतः सहन करणार असतील आणि सरकारी तिजोरीवर या खर्चाचा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष बोजा पडणार नसेल तर असे होण्यात काहीच आक्षेपार्ह नाही. सरकारकडून मिळणारी मदत मात्र केवळ गरीब आणि वंचित वर्गासाठीच वापरण्यात आली पाहिजे.

कार्यक्रम यशस्वी होण्यासाठी आवश्यक अटी : अनौपचारिक शिक्षणाच्या उद्दिष्टांसंबंधी सम्यक कल्पना यावी याकरिता हे जे विवेचन करण्यात येत आहे त्यातील बराचसा भाग आतापावतो सांगून झालेला आहे. परंतु हे विवेचन संपविण्यापूर्वी चार प्रमुख प्रश्नांचा विचार केला जाणे आवश्यक आहे.

पहिला : आपल्या उद्दिष्टांसंबंधी आपल्या मनामध्ये स्पष्ट कल्पना असली पाहिजे. औपचारिक शिक्षणाच्या प्रचंड कार्यक्रमांला, अत्यंत अल्प खर्च करून अनौपचारिक शिक्षणाचे काही थोडे कार्यक्रम पूरक म्हणून रहावेत अशी आपली कल्पना नाही. उलटपक्षी, शिक्षण आणि समाज यांच्यात संपूर्ण सुधारणा घडवून आणण्याचे एक प्रभावी साधन म्हणून आपल्याला अनौपचारिक शिक्षणाचा वापर

करावयाचा आहे. **विशेषतः** गरीब आणि वंचित वर्गांना शिक्षित आणि संचटित करणे हा या मागचा मुख्य उद्देश आहे. कारण त्यायोगेच हे वर्ग स्वतःला मुक्त करून आपले जीवनमान सुधारू शकतील आणि समाज नि न्याय्य समाजव्यवस्था निर्माण करण्याच्या आपल्या कार्यात सहाय्यभूत होऊ शकतील.

दुसरा : औपचारिक शिक्षणात सुधारणा करणे आणि औपचारिक, अनौपचारिक नि सहज अशा तिन्ही शिक्षणप्रणालींचा समवाय साधून एक नवी एकात्म शिक्षणपद्धती निर्माण करणे हे दोन हेतू साध्य करण्यासाठी अनौपचारिक शिक्षणाचा आपल्याला वापर करावयाचा आहे. या तिन्ही प्रणालींमध्ये योग्य ते दुवे आणि परस्पर देवाणघेवाणीची व्यवस्था निर्माण करून हे हेतू पार पाडता येतील. प्रत्येक व्यक्तीला आयुष्यभर शिकत राहण्याचा अधिकार आहे, आणि त्यासाठी तिला योग्य त्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. आपापल्या आवडीनुसार आणि गरजेनुसार प्रत्येक व्यक्तीला एका शिक्षणप्रणालीकडून दुसऱ्या प्रणालीकडे जाता आले पाहिजे. या अशा पद्धतीमुळेच सतत शिकत राहणारा समाज निर्माण होऊ शकेल आणि सर्वांना आयुष्यभर शिकण्याची सोयही उपलब्ध होईल.

तिसरा : औपचारिक शिक्षणाच्या संस्था, औपचारिक शिक्षणाच्या कक्षेबाहेरील शैक्षणिक संस्था आणि समाजातील इतर सर्व अशैक्षणिक संस्था अशा सर्व ठिकाणी अनौपचारिक शिक्षणाचे कार्यक्रम फार मोठ्या प्रमाणावर सुरू करावयास हवे आहेत. अनौपचारिक शिक्षण देणारे प्रतिनिधी समाजाच्या सर्व गटांमधून घेतले पाहिजेत आणि अखेरीस प्रत्येक व्यक्तीला आयुष्यभर विद्यार्थी आणि शिक्षक या दोन्ही भूमिका पार पाडता आल्या पाहिजेत. हे कार्यक्रम बिकेंद्रित पातळीवर संचटित करावयास हवेत. त्याचप्रमाणे लवचिकता, स्वातंत्र्य आणि गतिशीलता या तत्वांवर त्यांची आखणी केली पाहिजे.

चौथा : वर जे काही म्हटले आहे ते सारे साध्य करावयाचे असेल तर बऱ्याचटकन किंवा सुलभ रीतीने मिळणार नाही याचे भान ठेवले पाहिजे. या कार्यात आपल्याला बऱ्याच मिळणार आहे किंवा नाही हे पाच प्रमुख घटकांवर अवलंबून राहणार आहे.

(१) मूलभूत तत्त्वज्ञानाचा प्रश्न हा पहिला घटक आहे. भारतातील सर्व सामान्य माणूस आणि त्याची क्षमता यांवर आपली श्रद्धा आहे की नाही हा खरा सवाल आहे. अनेक विचारवंतांना असे वाटते की भारतातील गरीब समाज हे एक अनावश्यक लोढणे आहे, हा बोजा फेकून दिला पाहिजे, या वर्गाचे आपल्याला दर्शनही घडता कामा नये, त्याचा विचारही मनात येऊ नये आणि ही कीड जन्माला आली नसती तर फार बरे झाले असते. अशा विचारधारेतून

अनौपचारिक शिक्षणप्रणालीचा जनतेसाठी आयोजित केलेला कोणताही कार्यक्रम यशस्वी होऊ शकणार नाही. म्हणून आपण भारतातील दरिद्री माणसांसंबंधी आपल्या मनात केवळ दयाभाव निर्माण करून चालणार नाही, तर त्यांच्यासंबंधी आपल्या मनात नितांत श्रद्धा जागी झाली पाहिजे. 'हा' गरीब समाज हाच खरा खुरा देश आहे आणि देशाचे भवितव्य मूठमर बौद्धिक अभिजनांपेक्षा या दरिद्री माणसांवरच अवलंबून आहे. ही श्रद्धा जेवढी व्यापक होत जाईल तेवढी अनौपचारिक शिक्षणाचे कार्यक्रम यशस्वी होण्याची शक्यता वाढत जाणार आहे.

(२) दर्जा आणि गुणवत्ता यांचा प्रश्न हा दुसरा घटक आहे. इतरेजनांपुरतेच शिक्षण किंवा ज्यांना काहीही महत्त्व नाही अशा लोकांचे शिक्षण या दृष्टिकोनातून अनौपचारिक शिक्षणाकडे पाहिले जाता. कामा नये. औपचारिक शिक्षणापेक्षा अधिक दर्जा देता आला नाही तरी निदान त्या शिक्षणाइतका तरी दर्जा अनौपचारिक शिक्षणाला लाभला पाहिजे. सर्वात वरिष्ठ पातळीवर गुणवत्ता जोपासली, औपचारिक आणि अनौपचारिक शिक्षणामध्ये योग्य त्या जागी आवश्यक ते दुवे निर्माण केले आणि औपचारिक शिक्षणापासून मिळणारे आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक फायदे अनौपचारिक शिक्षणानेही मिळू शकतात असे दाखवून देता आले तर अनौपचारिक शिक्षणाला औपचारिक शिक्षणाचा दर्जा लाभू शकेल.

(३) केवढ्या प्रमाणावर अनौपचारिक शिक्षण उपलब्ध होते हा तिसरा घटक आहे. आपल्या समाजातील फार मोठ्या लोकसंख्येसाठी अनौपचारिक शिक्षणाचे आधुनिक कार्यक्रम आखण्यात आलेले आहेत. म्हणून त्या समाजामध्ये ते विकसित करावयास हवेत आणि त्यांचा व्याप औपचारिक शिक्षणापेक्षाही किती तरी अधिक असला पाहिजे. काही थोड्या शाळा किंवा केंद्रे काढून- मग ती कितीही चांगली असली तरी- हा उद्देश साध्य होणार नाही. परिस्थितीवर जर परिणामकारक ठसा उमटायचा असेल तर अनौपचारिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमांची व्याप्ती फार मोठ्या प्रमाणावर झाली पाहिजे.

(४) गुंतवणुकीचा प्रश्न हा चौथा घटक आहे. अनौपचारिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमांच्या कार्यवाहीसाठी फार मोठी रक्कम खर्च करायची देशाची तयारी नसेल तर अनौपचारिक शिक्षणाचे कार्यक्रम आवश्यक तेवढ्या मोठ्या प्रमाणावर विकसित करणे आणि त्यांची गुणवत्ता राखणे शक्य होणार नाही. जर अनौपचारिक शिक्षणप्रणालीबरोबर औपचारिक शिक्षणप्रणालीची वाढ होत गेली आणि तिच्यावर जादा रक्कम खर्च होऊ लागली तर अनौपचारिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमांची कार्यवाही करण्यासाठी पुरेसा पैसा उपलब्ध होणे अशक्यच आहे. असे असल्यामुळे औपचारिक प्रणालीच्या यापुढील वाढीची गती मंद झाली तरी विषडत

नाही (कारण तिच्यावर खर्च करण्यात येणाऱ्या रकमेपैकी साठ टक्के रक्कम बाचा जाते). त्याऐवजी जी काही जादा साधनसामग्री उपलब्ध होऊ शकेल ती अनौपचारिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमांच्या विकासासाठीच वापरली गेली पाहिजे.

(५) मानवी क्षमतेमध्ये गुंतवणूक हा पाचवा आणि शेवटचा प्रश्न आहे. शिक्षणामध्ये पैसा हीच काही सर्वात महत्त्वाची गुंतवणूक नव्हे. विद्यार्थी आपल्या आयुष्याचा बराचसा भाग शिक्षणामध्ये खर्च करीत असतात आणि ही खरी अमौलिक आणि अतुलनीय अशी गुंतवणूक आहे. शैक्षणिक कार्यक्रमांच्या विकासासाठी आपण आपल्यातील बुद्धिमान आणि सेवाभावी व्यक्तींचा किती वेळ खर्च करू शकतो यावर या शिक्षणातून विद्यार्थ्यांना काय मिळते हे बऱ्याच प्रमाणावर अवलंबून राहणार आहे. भारतातील गरीब माणसांच्या सेवेसाठी आपले जीवन व्यतीत करायला किती बुद्धिमान तरुण स्त्री-पुरुष पुढे येतात यावरच अखेरीस अनौपचारिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमांचे यश आणि गुणवत्ता अवलंबून राहणार आहे.

जगातील निरनिराळ्या देशांमध्ये आणि विशेषतः विकसनशील देशांमध्ये औपचारिक शिक्षणाचा भावी विकास कसा होणार आहे ? त्याबाबतीत मी माझे स्नेही डॉ. फिलिप एच कुंम्स यांचे विचार उद्धृत करतो :

अनौपचारिक शिक्षणाला गेल्या काही वर्षांमध्ये जी व्यापक आणि कणखर चालना मिळालेली आहे ती यापुढेही वाढत जाईल आणि आणखी एक चटदिशी मावळणारी चूष (फंड) म्हणून या शिक्षणाची संभावना होणार नाही याबद्दल तिळमात्र शंका बाटत नाही. परंतु याबाबतीत एक गंभीर धोका संभवतो. आपण बरेच भरीव कार्य केलेले आहे आणि त्याची फलश्रुती लवकर पाहायला मिळाली पाहिजे या ईर्ष्यापायी बाह्य आणि स्थानिक यंत्रणांकडून अवास्तव अपेक्षा निर्माण केल्या जातात. त्यामुळे पुरेसे नियोजन करण्याआधीच कार्यांरंम केला जातो. त्यामुळे कार्यवाहीमध्ये उणीवा राहून जातात. काळजीपूर्वक अभ्यास आणि नियोजन केल्यावरही काही कार्यक्रम अयशस्वी होण्याचा संभव असतो हे खरे आहे; परंतु त्यांची संख्या पूर्वीच्या मानाने कमी होऊ शकते. अनुभव आणि आत्मविश्वास यांचा आधार घेतला नि सुयोग्य नियोजन, व्यवस्थापन आणि मूल्यमापन तंत्रे यांचा विकास केला तर यशाचे प्रमाण वाढते राहील असे मी मानतो.

अनौपचारिक शिक्षण जसजसे नवे मार्ग शोधून काढील आणि अत्यंत दरिद्री अवस्थेतून लोकांना बाहेर काढण्याची आपली क्षमता (अशैक्षणिक उपायांच्या मदतीने) सिद्ध करील तसतसे त्या शिक्षणाला यश लाभेल असे मी भविष्य बतवितो. हे भविष्य खरे होण्यासाठी सर्व क्षेत्रांमध्ये आणि उद्दिष्टांमध्ये विकासाला गती लाभायचा हवी. त्यायोगे आत्मविश्वास आणि प्रतिष्ठा यांचा तर लाभ

होईलच; शिवाय औपचारिक शिक्षणात बदल घडवून आणायलाही ते सहाय्यभूत ठरेल. विकासासाठी योग्य गुंतवणूक ही शिक्षणाची प्रतिष्ठाही त्यायोगे वृद्धिंगत होईल. १४

हा आशावाद व्यक्त करताना मला सावधानतेचाही इशारा द्यावासा वाटतो. अनुकूल परिस्थितीतही आपल्याला प्रदीर्घ आणि निर्धारपूर्वक प्रयत्न करावयास हवेत. चटकन् नाट्यपूर्ण परिणाम पाहायला आतुर झालेल्या अधीर लोकांचा हा खेळ नव्हे. निरनिराळ्या ठिकाणी प्रगतीचे प्रमाण वेगवेगळे राहिल. संपूर्ण जनमानसाला उज्ज्वल भवितव्याचे दर्शन घडविण्याचे सामर्थ्य असलेले कणखर पुरोगामी नेतृत्व जेथे आहे तेथे प्रगतीचा वेग अधिक राहिल. हे उज्ज्वल भवितव्य साकार करण्यासाठी सातत्यपूर्वक प्रयत्न आणि त्याग करावयास हवा. जेथील राजकीय नेते नुसतेच बोलतात आणि कार्य कमी करतात तेथे अर्थातच प्रगतीचे मान मंद राहिल. कारण त्या नेत्यांना मूलभूत परिवर्तनाविषयी भीतीच वाटत असते. शिवाय सामान्य जनतेसंबंधी त्यांच्या मनात प्रेमभावही नसतो. सामाजिक आणि आर्थिक परिवर्तनाच्या आणि विकासाच्या अत्यंत संमिश्र प्रक्रियेमध्ये ज्यांना पुढाकार घ्यायचा असतो त्यांनी हे लक्षात ठेवले पाहिजे की आपण वस्तुस्थितीच्या संदर्भामध्ये धीर धरावयास हवा; चमत्काराची अभिलाषा बाळगून चालणार नाही.

मी एक वृद्ध माणूस असून उर्वरित जीवन व्यतीत करीत आहे. यापूर्वी आपण जे काही केले त्यापेक्षा आता आपण अधिक चांगले कार्य करू अशी आशा मी बाळगून आहे. कदाचित या कार्याची फलश्रुती पाहायला आणि ती साजरी करायला मी त्यावेळी तुमच्यात नसेनही.

परिशिष्ट पहिले

शिक्षणक्रमातील राजकारणविषयक आशय*

अलीकडे जनतेला सुयोग्य असे राजकारणविषयक शिक्षण पुरेशा प्रमाणात देण्याची खूपच गरज भासू लागली आहे. तसेच अशा शिक्षणाचा अंतर्भाव औपचारिक आणि अनौपचारिक शिक्षणपद्धतीमध्ये कसा करावा हेही ठरविणे जरूर झाले आहे. या प्रश्नाची चर्चा त्याच्याशी संबंधित अशा विस्तृत प्रश्नांच्या पार्श्वभूमीवरच करता येईल. उदाहरणार्थ, या देशासाठी आवश्यक असा सामाजिक बदल घडवून आणण्यात शिक्षणाचे स्थान कोणते? आपली सामाजिक आणि आर्थिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी राजकारणाचे कोणते शिक्षण आपणास आवश्यक आहे? असे शिक्षण देण्यात शिक्षणपद्धतीची भूमिका कोणती असावी? आपल्या शैक्षणिक यंत्रणेमार्फत भूतकाळात दिल्या गेलेल्या व ती सध्या देत असलेल्या राजकीय शिक्षणाचे स्वरूप आणि विस्तार कोणत्या प्रकारचा आहे? योग्य अशा राजकीय शिक्षणाचा पुरेशा प्रमाणात विकास होण्याच्या मार्गात येणारे बटक कोणते? आणि या बाबतीतील सर्वोत्तम जाणवणारी असमाधानकारक परिस्थिती सुधारण्यासाठी कोणकोणते उपाय योजले जावेत? हे ते प्रश्न होत. यांपैकी काही प्रमुख प्रश्नांची येथे थोडक्यात चर्चा करू.

शिक्षण आणि सामाजिक स्थित्यंतर

सामाजिक क्षेत्रात सर्वत्र राजकीय मतप्रणालीचेच वर्चस्व दिसून येते. म्हणूनच ज्यांच्या हाती राजकीय सत्ता असते तेच समाजातील कारभारावर सामान्यतः नियंत्रण ठेवून ती स्वतःच्या फायद्यासाठी राबवू शकतात. विशेषतः सत्तेवर असलेल्या सामाजिक गटांचे अस्तित्वच ज्या ज्या वेळी सरकारवर अवलंबून असते तेव्हा आपले विशिष्ट हक्काचे स्थान बळकट करून ते कायम टिकविण्या-

* हे परिशिष्ट मूळ इंग्रजीतून श्री. व. व. अरगडे यांनी अनुवादित केले असून ते 'शिक्षण आणि समाज' या त्रैमासिकाच्या जानेवारी-मार्च १९७८ च्या अंकात प्रथम प्रसिद्ध झाले होते.

साठी त्या त्या वेळी ते शैक्षणिक पद्धतीत हस्तक्षेप करीत असल्याचे दिसून येते. यातच एक गोष्ट अशी विचित्र दिसते की, सत्तेवर असलेले हे सामाजिक गट आपल्या स्वार्थी उद्दिष्टांची पूर्तता करीत असतानाच शैक्षणिक पद्धतीचे फायदे त्यांना हक्कांपासून वंचित अशा सामाजिक गटांनाही उपलब्ध करून द्यावे लागतात. अनिवार्य असे हे कार्य करीत असताना त्यांच्याकडून सामान्यतः पुढील तीन बाबींची पुरेपूर दक्षता घेतली जाते— (१) जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात, नेतृत्वातील आपली जबरदस्त पकड अबाधित राखण्यासाठी हक्कदार वर्गाकडेच प्रामुख्याने शैक्षणिक फायदे येत राहावेत, त्यांचेच शिक्षणाच्या वरच्या स्तरावर अथवा नावाजलेल्या आणि दर्जेदार संस्थांच्या महत्त्वाच्या विभागांवर अथवा अत्यंत उपयुक्त अशा अभ्यासक्रमावर नियंत्रण राहावे व त्यामुळे जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांतील त्यांचे हुकमी स्थान सुरक्षित राहावे. (२) शैक्षणिक पद्धतीच अशा रीतीने राबविली जावी की ज्यामुळे वंचित गटांना तिचा उपयोग खऱ्या अर्थाने केवळ बरवर करता यावा आणि त्यातील बहुसंख्य भाग गळतीच्या किंवा हकालपट्टीच्या रूपाने बाहेर फेकला जाऊन त्यांनी समाजातील आपल्या निकृष्ट दर्जातच समाधान मानावे; आणि (३) त्यातूनही कमकुवत वर्गातील जे थोडे टिकून राहून अडचणी आल्या तरी यशस्वी होतील त्यांच्यात असमाधान पसरू नये म्हणून त्यांना पद्धतीत सामान्यतः सामावून घेतले जावे. पण शिक्षण ही मूलतः योजनात्मक शक्ती आहे. जसजसा काळ निघून जाईल तसतसे हक्कांपासून वंचित राहिलेले काही गट वास्तवतेची जाणीव करून घेऊ लागतात. मग सुशिक्षित व्यक्तींची संख्या पूर्णपणे सामावून न घेण्याइतपत फुगते आणि त्यातील अनेक कर्तृत्ववान व्यक्ती आपसात संघटन करून हक्कांपासून वंचित व कमकुवत असलेल्यांची सोडवणूक करू लागतात. यातून निर्माण झालेली लोकजागृती आणि त्यांचे सोयिस्करपणे झालेले संघटन यांची परिणती साहजिकच समाजरचनेच्या जुळवाजुळवीत आणि खालपासून वरपर्यंत समाज ढवळून निघण्यात होते आणि नवीन गट सत्तेमध्ये सहभागी होऊ लागतात. याचे फल म्हणून इतर सामाजिक बदलही झडू लागतात आणि पूर्वीच्या पारंपरिक, मेदावर आणि बर्गबारीवर आधारलेल्या समाजरचनेऐवजी अधिक पुरोगामी, वर्गबारीवर कमी भर देणारी आणि समतावादी समाजव्यवस्था उदयास येते. म्हणून शैक्षणिक पद्धती राजकारणाच्या दृष्टीने केव्हाही अलिप्त असू शकत नाही. ती एकाच वेळी त्रिविध कार्ये करीत असते. हक्कदार वर्गास वर्चस्व चालू ठेवण्यास ती साहाय्य करते; हक्कांपासून वंचित असलेल्यांना समाजातील आपल्या स्थितीशी जुळवून घेण्यास भाग पाडते आणि पददलितांच्या विमोचनास साहाय्य करण्याचा तिचा कल असतो. यांपैकी कोणते कार्य किती प्रमाणात प्रभावी ठरेल हे बहुशः एका

निर्णायक घटकावर ठरत असते. तो घटक म्हणजे त्या पद्धतीत असलेल्या राजकारणाच्या शिक्षणाचे प्रमाण किंवा कस म्हणजेच 'राजकारणाचा आशय' होय.

भारतीय समाज, राज्यव्यवस्था आणि मागील पावणेदोनशे वर्षांतील शिक्षणपद्धती यांतील घटनांकडे या स्थूल तत्त्वज्ञानाच्या पार्श्वभूमीवरून पाहिले पाहिजे. फार प्राचीन काळापासून भारतीय समाज हा सतत पांढरपेशांच्या वर्चस्वाखाली असून सत्ता, संपत्ती आणि शिक्षण ही ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य या 'द्विज' जातींचीच मिरास होती. लोकसंख्येचा प्रचंड भाग हा शूद्रांचा (की जे दरिद्री, दुर्बल आणि बहुतेक निरक्षरच होते) आणि अंत्यजांचा व इतर जमातींचा (जे समाजात नगण्य असून ज्यांची परिस्थिती त्यांच्यापेक्षाही हलाखीची होती) बनलेला होता. महत्त्वाचा मुद्दा हा की, या पद्धतीत जुळतेमिळते घेण्याची किंवा सामावून घेण्याची अमाप कुवत असूनही, त्याच कारणामुळे कोणत्याही आत्यंतिक बदलास प्रखर विरोध असतो. म्हणूनच गतेतिहासाच्या पंचवीसशे वर्षांच्या अनेक उलथापालथीनंतरही ही सामाजिक व्यवस्था, एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभास ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी आधुनिक शिक्षणपद्धतीचा पाया घालण्यास सुवात करीपर्यंत जवळजवळ कोठलाही बदल न होता अभंगच राहिली.

ब्रिटिशांचा मूळ हेतू, येथील विशिष्ट वर्गाला शिक्षित करून त्यांच्याकरवी शासनकर्ते आणि प्रजा यांच्यात सुसंवाद प्रस्थापित करावा हा होता. साहजिकच, त्यांनी निर्माण केलेली शिक्षणपद्धती मूलतः शासनकर्त्या वर्गासाठीच होती व त्यांनी तिचा वापर स्वतःच्या आधुनिकीकरणासाठी आणि आपले आसन बळकट करून चिरकाल टिकविण्यासाठीच केला. ती पद्धती बहुजनसमाजापर्यंत क्वचितच पोहोचली. इ. स. १९४७ मध्येदेखील ६ ते ११ या वयोगटातील तिनांपैकी केवळ एकच मूल आणि ११ ते १४ या वयोगटातील अकरा मुलांपैकी फक्त एकच मूल शाळेत जात असे आणि साक्षरतेचे प्रमाण फक्त सुमारे १४ टक्के होते. परंतु शिक्षण बहुजनसमाजात जेथपर्यंत पोहोचले, तेथे फक्त प्रचलित समाजव्यवस्था त्यांच्या अंगवळणी पाडण्याचे कार्य त्याने केले. विमोचनात्मक स्वरूपाची कामगिरीही त्याने जरूर केली. विशेषतः त्यामुळेच भारतीयांचा पाश्चात्य वाङ्मय, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांच्याशी परिचय होण्याचा योग आला. कोणत्याही व्यक्तीची श्रेष्ठता, लोकशाही आणि उदारमतवादित्व यांचाही प्रसार झाला. तसेच गरीब जनतेत, अनुसूचित जाती-जमातीत आणि मुलींमध्ये शिक्षणाचा प्रसार होऊ लागला. त्यामुळे समाजातील खालून वर होणाऱ्या हालचालीस चालना मिळाली. परंतु या विमोचनात्मक शक्ती फारच अविकसित आणि अप्रत्यक्ष अशा होत्या. स्वभावतःच ती पद्धती विमोचनात्मक शक्तीपेक्षा असलेल्या स्थितीत समाधान मानण्याच्या वृत्तीस पोषक अशी होती.

या पद्धतीने कोणते राजकारणविषयक शिक्षण साधले ? तिच्या द्वारा बहुतेक प्रत्येक क्षेत्रात भारतापेक्षा इंग्लंड श्रेष्ठ असल्याचे प्रतिपादन करण्याचा प्रयत्न झाला आणि इंग्लंडच्या राजाशी एकनिष्ठता बाळगावी हे ठरविण्यात आले. जेव्हा हे प्रयत्न विफल ठरून विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्यात राष्ट्रीयत्वाच्या भावनांची बीजे फुलू लागली, तेव्हा त्यावर 'बेसिस्त' असा शिकका मारून, त्यांना दडपून टाकण्याचे प्रयत्न झाले. सामाजिक क्षेत्रातील सरकारची भूमिका अलिप्ततेचीच होती. शिक्षणपद्धतीतील राजकारणविषयक उथळ आशयामुळे किंवा लोकांमध्ये सदभिरुची जागृत करण्यासंबंधीच्या अनवस्थेमुळे समतेवर भर देणाऱ्या बदलाची गती वाढविण्यापेक्षा 'जैसे थे' परिस्थिती कायम ठेवण्यासच मदत झाली. याच प्रमुख कारणासाठी महात्मा गांधींनी, देशाची सेवा करावयाची असेल तर शाळा-कॉलेजे सोडा असा विद्यार्थ्यांना सल्ला दिला आणि औपचारिक शिक्षणपद्धतीच्या बाहेर स्वतंत्र संस्था स्थापून त्यांच्या द्वारा राष्ट्रीय शिक्षण देऊन, स्वातंत्र्य-सैनिक तयार करण्याची योजना सुरू केली.

शिक्षणपद्धतीचे वर सांगितलेले अपयश विचारात घेतले तरी पण तीमधून भारतीय जनतेला कोणत्या ना कोणत्या तरी स्वरूपाचे राजकारणाचे शिक्षण मिळून शेवटी स्वातंत्र्य मिळविण्यात यश आले हे येथे आवर्जून नमूद केले पाहिजे. हे सर्व घडून आले ते गांधीजींनी संघटित केलेल्या स्वातंत्र्यलढ्यामधील शाळेबाहेरील पद्धतीमधून. या लढ्यात लक्षावधी लोक सहभागी झाले आणि त्यांच्या वैयक्तिक सहभागामुळे त्यांना राजकारणाचे शिक्षण मिळाले. हे कृतीद्वारा शिक्षणाचेच उदाहरण म्हणता येईल. म्हणून, गांधीजींनाच या देशात सुरू झालेल्या अनौपचारिक शिक्षणाचे प्रमुख पुरस्कर्ते म्हणावे लागेल. गांधीजींच्या नंतरचा भारत हा त्यांच्या आगमनापूर्वीच्या भारतापेक्षा त्यामुळेच वेगळा वाटतो. त्यांनीच सामान्य जनतेपर्यंत पोचविलेल्या 'राजकारणातील साक्षरतेमुळे' आपला देश सार्वभौम लोकशाही प्रजासत्ताक बनू शकला.

मग स्वातंत्र्योत्तर काळात परिस्थितीत कोणता फरक पडला ? ब्रिटिशांच्या राजवटीत कॉंग्रेसचे पुढारी राजकारणाचे शिक्षण हा शिक्षणाचा महत्त्वाचा भाग असल्याबद्दल भांडत होते. शिक्षण आणि राजकारण यांची सरमोसळ होऊ देऊ नये हा सरकारी दृष्टिकोन त्यांना मान्य नव्हता. परंतु १९४७ मध्ये जेव्हा ते सत्तेवर आले तेव्हा त्यांनी ब्रिटिशांज्वेळ धोरण स्वीकारले आणि शिक्षणाचे क्षेत्र राजकारणामुळे गडबड होत असल्याची भाषा सुरू केली. राजकीय पक्षांना 'शिक्षण-क्षेत्रापासून दूर रहा' असा इशारा देण्यात येऊ लागला. परंतु त्याला न जुमानता शैक्षणिक पद्धतीतील राजकीय हस्तक्षेप वाढतच राहिल्याचे दिसून येते. आता विविध राजकीय पक्षांमध्ये शिक्षकांची आणि विद्यार्थ्यांची मने आपणाकडे खेचण्यात

अहमहमिका लागून राहिलेली आहे. विनोदाने असे म्हटले जाते की, राजकारणी लोकांनी शिक्षणाच्या अशांत समुद्रात केवळ मासे पकडण्यासाठी सुस्वात केली नसून, मासे गळ्यास लागावे म्हणून शिक्षणाचे क्षेत्रच ढवळून टाकले आहे. चाणाक्ष पुस्तकपंडितांना राजकीय पाठिंबा हवा असतो, पण राजकीय हस्तक्षेपाचे मात्र वावडे असते. प्रत्यक्षात मात्र आपणास फारच थोडा विशुद्ध राजकीय पाठिंबा आणि बेसुमार राजकीय हस्तक्षेपच मिळत गेला आहे. यावरून हे स्पष्ट होईल की राजकीय पक्षांकडून शिक्षणपद्धतीत होणारा स्वार्थप्रेरित हस्तक्षेप म्हणजे राजकारणाचे शिक्षण मुळीच नव्हे. पांढरपेशेपणाची सर्वत्रच वाढ झाल्यामुळे शालेय शिक्षणपद्धतीत खऱ्या अर्थाने आवश्यक असलेले राजकारणाचे शिक्षण (ज्याचा अर्थ सामाजिक बदलाच्या निर्मितीची हमी असा होतो) स्वातंत्र्यपूर्व काळापेक्षाही आता अगदी तोकडे दिले जात आहे.

अशाच वेळी स्वातंत्र्यसंग्रामही संपला, आणि राजकारणाच्या शिक्षणाचे ते प्रमुख अनौपचारिक माध्यमही दृष्टीआड झाले. वृत्तपत्रांना काही प्रमाणात राजकारणाचे शिक्षण देणे शक्य होते व ते त्यांनी जरूर दिलेही. पण त्यांनीही कित्येक चुका केल्या, आणि उपलब्ध संधीचा फायदा पुरेसा उठविला नाही. याला कारण असे की भारतीय भाषांतील वृत्तपत्रांची वाढ सुयोग्य प्रमाणात झाली नाही आणि त्यांच्याबरील मतलबी हितसंबंधियांची मगरमिठी प्रभावीच राहिली. आता तर योग्य असे राजकारणाचे शिक्षण देण्याची वृत्तपत्रांची कुवत कमाळीची कमी झाली आहे. हेच विधान, शालेय पद्धतीबाहेर ज्यांच्याकडून राजकारणाच्या शिक्षणाची अपेक्षा करता येईल अशा राजकीय पक्षांच्या आणि इतर संस्थांच्या आणि माध्यमांच्या बाबतीतही लागू पडेल. सर्व बाजूंचा विचार करता, असे दिसते की स्वातंत्र्योत्तर काळात आपण खऱ्या अर्थाने ज्याला राजकारणाचे शिक्षण म्हणता येईल अशा शिक्षणात प्रगती केली नाही. एवढेच नव्हे तर काही अंशी त्यात आपण मागेच पडलो आहोत. उदाहरणार्थ, शिक्षणपद्धती अधिकाधिक पांढरपेशेपणाकडे झुकली आहे. बहुजनसमाजाला तिचा लाभ अल्पांशानेच मिळतो. कारण अद्यापही साठ प्रतिशत जनता निरक्षरच आहे. यात पहिला बळी गेला आहे तो राष्ट्रभक्तीचा ! सरकार ज्या ज्या वेळी चुकत असेल त्या त्या वेळी त्यास सनदशीरपणे आणि मूलभूत तत्वांच्या आधारे विरोध करण्याचे धैर्य गांधीजींनी आपणात आणले (कारण, मनाच्या शुचितेप्रमाणेच साधनांच्या शुचितेवरही त्यांची श्रद्धा होती) आणि गरीब जनतेस एकत्र आणून तिचे संघटन करण्यास त्यांनी शिकविले. आता निवडणूक-ज्वराच्या धुंदीत आपला जनतेशी खराखुरा संपर्क सुटला आहे, लोक-संग्रह दृष्टीआड गेला आहे आणि सनदशीरपणे मूलभूत तत्वांसाठी झगडण्याची आपली घमक नष्ट झाली आहे. याचे कारण असे की, सध्या व्यक्तिगत, गटातील

किंवा पक्षातील स्वार्थासाठी प्रक्षोभक आणि बेबंद राजकारण ही नित्याची बाब झाली आहे. म्हणून स्वातंत्र्यपूर्व काळाप्रमाणे आजच्याही शिक्षणपद्धतीत हक्कदार गटांचे वर्चस्व कायम असून हक्कापासून वंचित झालेल्या गटांना चुचकारून सामावून घेण्यावरच भर दिला जात आहे. विमोचनात्मक शक्तींचा मात्र आवश्यक तेवढ्या प्रमाणात पाठपुरावा होत नाही. खऱ्याखऱ्या राजकारण-शिक्षणाची तरतूद करण्याच्या दिशेने खंबीर पावले उचलल्याशिवाय ही परिस्थिती आपण बदलू शकणार नाही. या एका प्रमुख शैक्षणिक सुधारणेची आपणास गरज आहे; ती जर कार्यवाहीत आणली नाही तर सध्याच्या औपचारिक शिक्षणपद्धतीचा सरळ रेषेत चालू असलेला विस्तार 'जैसे ये' परिस्थितीस पोषक ठरून खऱ्याखऱ्या सामाजिक बदलास हानिकारक होईल.

राजकारणाचे शिक्षण

यातून दुसरा प्रश्न उपस्थित होतो तो असा की खरेखुरे राजकारण-शिक्षण म्हणजे काय, त्याची उद्दिष्टे, आशय आणि पद्धती कोणत्या आणि ते देणाऱ्या संस्था कोणत्या? या मुद्द्यांचा क्रमशः विचार करू :

(१) व्याख्या : राजकारणाचे शिक्षण म्हणजे काय? कोणत्याही देशाची सामाजिक व आर्थिक उद्दिष्टे जाणकारपणे, जबाबदारीने आणि त्यातील सर्व नागरिकांकडून सतत केल्या जाणाऱ्या राजकीय कृतींमधून साध्य होत असतात. म्हणून राजकारणाच्या शिक्षणाची व्याख्या देशाची सामाजिक-आर्थिक उद्दिष्टे साध्य करावयाच्या राष्ट्रीय लढ्यात जाणकारपणे, जबाबदारीने आणि सतत कृतियुक्त सहभाग घेण्यासाठी नागरिकांची तयारी करून देणे अशी करता येईल. मागे म्हटल्याप्रमाणे दारिद्र्यनिर्मूलन (प्रत्येक व्यक्तीसाठी आवश्यक असे किमान जीवनमान उपलब्ध करून देणे या अर्थाने) आणि सध्याच्या पारंपरिक, मध्य-युगीन, वर्गवारीवर आणि भेदावर आधारलेल्या समाजाच्या जागी आधुनिक, लोकशाही, धर्मनिरपेक्ष आणि समाजवादी समाजरचना करणे ही भारताची प्रमुख सामाजिक-आर्थिक उद्दिष्टे आहेत.

(२) उद्दिष्टे आणि जाणकार : सर्व शिक्षण ही मूलतः निविध प्रक्रिया आहे.

- आवश्यक माहिती देण्याची;
 - जरूर ती प्रतिक्रिया करण्याची आणि मिळविलेले ज्ञान वापरून वास्तव जीवनातील दैनंदिन प्रसंगात उद्भवणाऱ्या समस्या सोडविण्यास लागणारी कौशल्ये वाढविण्याची; आणि
 - आवश्यक अशा अभिरुची, वृत्ती आणि मूल्ये जोपासण्याची.
- ही प्रक्रिया राजकारणाच्या शिक्षणासही लागू पडते; म्हणून राजकारणाच्या

शिक्षणक्रमात, प्रत्येक नागरिकास सामाजिक बदलाच्या राष्ट्रीय लढ्यात सुबुद्धपणे, परिणामकारकपणे आणि जबाबदारीने सहभागी होता यावे यासाठी ज्ञान, कौशल्ये आणि मूल्ये यांचा समावेश असेल. हे तीनही घटक महत्त्वपूर्ण असून त्यांचा विकास एकत्रित व परस्परांशी निगडित स्वरूपात होणे आवश्यक आहे. राजकारणाच्या शिक्षणाची उद्दिष्टे केवळ माहितीच्या आधारे साध्य होणार नाहीत, त्यासाठी योग्य कौशल्यावर आधारलेला परिणामकारक सहभागही हवा. त्याचप्रमाणे कितनरहित किंवा चुकीच्या माहितीने घेतलेला सहभागही तितकाच अयोग्य होईल.

(अ) ज्ञान : राजकारणाच्या शिक्षणात खालील माहिती असणे आवश्यक आहे :

- आजचा समाज; त्याची ऐतिहासिक वाढ; त्याची मूल्ये-सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक; शैक्षणिक आणि राजकीय घडण; सत्तेची वाटपव्यवस्था; आणि त्या समाजाचे गुण आणि अवगुण.
- राष्ट्राच्या आकांक्षेतील नवसमाज; त्याची मूल्ये; अपेक्षित समाजबदलातील प्रक्रिया आणि टप्पे आणि त्यास पुष्टी देणाऱ्या सामाजिक-राजकीय शक्तींचे स्वरूप; नवसमाजनिर्मितीतील व्यक्ती आणि सामाजिक गट किंवा संस्था यांची भूमिका.
- देशातील प्रचलित सरकार (यंत्रणा, कार्यपद्धती, शक्ती); त्यातील गुणदोष; पर्यायी शासनव्यवस्था आणि तीमधील गुणदोष; विविध शासनपद्धतीतील मूल्यांची जोपासना.
- देशातील जीवनाच्या विविध क्षेत्रांत मेडसावणाऱ्या मूलभूत समस्या.
- देशाच्या विकासायोजना; पर्यायी विकासपद्धती आणि त्यांचे गुणदोष.

वर सांगितलेल्या घटकांचा तपशील सतत बदलणारा असला (आणि घटना बदलत जाणारच) तरी राजकारण-शिक्षणाच्या कार्यक्रमात कायम किंवा एकदाच ठरविलेले ज्ञान देऊन भागणार नाही. उलटपक्षी, त्या शिक्षणातून, प्रत्येक व्यक्तीस आवश्यक असणारी सर्व माहिती स्वतःहून मिळविण्याची आणि अद्यावत बनविण्याची स्वाध्याय-कौशल्ये निर्माण व्हावीत. समाजानेही प्रत्येक व्यक्तीला संबंधित माहिती मिळावी म्हणून आपले सर्व दरवाजे खुले ठेवून कार्य करावे.

(ब) कौशल्ये : सहभाग अथवा कृती हा तर राजकारणातील शिक्षणाचा गाभा आहे. नागरिकाने राजकीयदृष्ट्या केवळ सुबुद्ध असून चालत नाही, त्याने राजकीयदृष्ट्या प्रभावी व्हावे, म्हणजेच त्याने राज्यशकट योग्य रीतीने चालविण्यात सहकार्य करावे. कर्तव्य चुकविणाऱ्यांना सुधारणे, तसेच इष्ट ते सामाजिक व आर्थिक बदल गाठण्याच्या पर्यायी योजना शोधाव्या. यासाठी अनेक कौशल्यांचा विकास होणे जरूर आहे. त्यांपैकी काही पुढे दिली आहेत :

- आकलन आणि मूल्यमापन यांतील कौशल्ये. उदा., वेगवेगळ्या क्षेत्रांतील किंवा चालू राजकीय स्तरावरील परिस्थितीचे आकलन, आपल्या तसेच दुसऱ्याच्या कृतीचे व दृष्टिकोनांच्या परिणामांचे आकलन करण्याची क्षमता; धोरणविषयक कल्पनांचा विकास; धोरणातील उद्दिष्टे, साधने आणि कार्यवाही यांचे मूल्यमापन करण्याची क्षमता; राजकीय संबोधांचा विस्तार करून ते वापरण्याची क्षमता.
- समस्या सोडविण्यातील कौशल्ये. उदाहरणार्थ, एखाद्या राजकीय प्रसंगाचे मूल्यमापन करणे आणि त्यावर व्यक्ती, गट किंवा समाज यांच्या स्तरावर आवश्यक उपायांसंबंधी निर्णय घेणे;
- गटातून काम करण्याची, इतरांच्या दृष्टिकोनाचे गुणग्रहण करून आदर बाळगण्याची, आपली नापसंती वादविवादापर्यंतच मर्यादित ठेवून तिचे पर्यवसान अपशब्दात किंवा मारामारीत न होऊ देण्याची कौशल्ये;
- उद्भवणाऱ्या सर्व प्रकारच्या संघर्षांचे आकलन करून घेण्याची क्षमता (उदा., विविध गटागटांतील संघर्ष, विविध कार्यकम आणि विविध मूल्ये यांमधील संघर्ष) आणि त्यांच्याबाबत योग्य प्रतिसाद करण्याची भूमिका तयार करणे; आणि
- सहभाग घेण्यासाठी आवश्यक असलेले दळणवळण शक्य व्हावे म्हणून राजकीय बाबींवर योग्य रीतीने विचार मांडता येण्याची क्षमता.

(क) मूल्ये : प्रत्येक राजकीय व सामाजिक पद्धती तिच्या स्वतःच्या विशिष्ट मूल्यांच्या चौकटीवर आधारलेली असते. त्यांपैकी काही मूलभूत व अंतिम स्वरूपाची असतात. उदा., व्यक्तीची प्रतिष्ठा व स्वायत्तता, समता आणि सामाजिक न्याययुक्त लोकशाही पद्धतीचा भर; स्वातंत्र्य, सहिष्णुता, न्याय, सत्य यांबद्दल आदर आणि तर्कशुद्ध विचारसरणी या मूल्यांवर असतो. त्यामुळे सावधपणा, आत्मनिरीक्षण आणि प्रत्येक बाबतीत, विशेषतः अंधश्रद्धा व धार्मिक कर्मठपणा यांच्या बाबतीत किंचित साशंकतेची वृत्ती अशा पद्धतीत स्पष्ट दिसते.

एक महत्त्वाचा मुद्दा हा की, प्रत्येक व्यक्तीने एकाच स्तरावरील आवश्यक ती माहिती, कौशल्ये आणि मूल्ये आत्मसात करण्याची जरूरी नाही. या बाबतीत होणारा प्रगतीचा दर्जा शिक्षणाच्या प्रत्येक टप्प्यावर वेगवेगळा असू शकेल (उदा. प्राथमिक व माध्यमिक आणि विद्यापीठीय टप्प्यात क्रमशः तो वर जाईल आणि त्या टप्प्यावर देखील विद्यार्थ्यांच्या एका गटाची प्रगती दुसऱ्या गटाहून भिन्न असू शकेल. उदा., विद्यापीठीय टप्प्यावरील राज्यशास्त्राचा विद्यार्थी, प्राण्यांच्या मानसशास्त्राच्या किंवा रसायनशास्त्राच्या त्याच टप्प्यावरील विद्यार्थ्यांपेक्षा वेगळ्या स्तरावर असू शकेल). शिक्षक, समाजशास्त्रज्ञ, मानसशास्त्रज्ञ आणि

राज्यशास्त्रज्ञ यांनी एकत्र बसून शिक्षणाच्या त्या त्या टप्प्यावरील विद्यार्थ्यांचे वय आणि परिपक्वता यास जुळेल असा अभ्यासक्रम तयार करणे हे एक आव्हान आहे.

(३) पद्धती : शिक्षण तीन प्रकारे दिले जाते : सहज, अनौपचारिक आणि औपचारिक. 'सहजगत्या दिले जाणारे शिक्षण' म्हणजे जे अध्ययन प्रत्यक्ष जीवन जगत असता त्याच्या अनुषंगाने सहजासहजी होते ते (जसे, मूल कुटुंबात प्रथम शिकते ती भाषा). 'अनौपचारिक' शिक्षण म्हणजे शालेय पद्धतीबाहेर समाजामध्ये बहून येणारे शिक्षण (उदाहरणार्थ, बहुजनसमाजाच्या चळवळीत सामील होऊन मिळणारे शिक्षण). औपचारिक शिक्षण म्हणजे शालेय वर्गातील उपस्थितीमुळे मिळणारे शिक्षण होय.

राजकारणाचे शिक्षणदेखील सहज, औपचारिक आणि अनौपचारिक या तिन्ही प्रकारांतून मिळत असते.

(ब) सहज : राजकारण हे प्राणवायूसारखे असून सामाजिक वातावरणात ते सर्वत्र आढळते आणि प्रत्येक नागरिकाचा त्याच्याशी निकट संबंध येत असतो. राजकीय पुढाऱ्यांची भाषणे आणि कृती, राजकीय पक्षांचे वर्तन, विविध सामाजिक गटांचे वर्तन आणि त्यांचा विशिष्ट प्रसंगानिमित्त होणारा प्रतिसाद इत्यादींमधून सदैव कोठल्या ना कोठल्या प्रकारचे राजकीय शिक्षण मिळतच असते. विशेषतः मुले आणि युवक, प्रौढ माणसांच्या सहवासात येऊन त्यांच्यापासून चटकन शिकत असतात, त्यांच्या कौशल्यांचे व वर्तनाचे अनुकरण करतात आणि त्यांचीच मूल्यप्रणाली स्वीकारतात. आपल्यासारख्या परंपरावादी, मध्ययुगीन आणि भेदावर व वर्गवारीवर आधारलेल्या समाजाची मूल्यप्रणाली येथील मुले आणि युवक (प्रसंगानुषंगाने) समाजात त्यांची वाढ होत असतानाच उचलतात. जर अनौपचारिक आणि औपचारिक पद्धतीतून योग्य दिशेने त्यांचे पुनर्शिक्षण केले नाही तर त्यांना सहज पद्धतीने मिळत जाणाऱ्या सदोष राजकारण-शिक्षणा-मुळे सामाजिक बदलास चालना मिळण्यापेक्षा 'जैसे थे' परिस्थितीसच चालना मिळत राहील. यासाठीच आपल्या समाजात राजकारणाच्या शिक्षणासाठी औपचारिक आणि अनौपचारिक पद्धतींचा विकास होणे अगत्याचे आहे.

(ब) औपचारिक : औपचारिक शिक्षणाच्या सर्व टप्प्यांवरील अनिवार्य भाग म्हणून राजकारणाच्या शिक्षणाची तरतूद करणे अगत्याचे आहे. पण यात कित्येक प्रश्न उपस्थित होतात.

- सध्या राजकारणाचे शिक्षण म्हणजे नागरिकशास्त्र किंवा नागरिकत्वाचे शिक्षण असा अर्थ शालेय स्तरावर घेतला जातो. ते एक राज्यघटना आणि पंचवार्षिक योजना यांच्या अभ्यासाचे निरर्थक मिश्रण असून त्यात माहितीच्या स्वरूपाचा

आशयही पुरविला जात नाही. कौशल्यनिर्मिती आणि विशेषतः मूल्यसंवर्धन यांची तर उपेक्षाच होते. अध्यापनपद्धती बहुशः सार्वजनिक पाठशाळांच्या वर्गांची असून, 'कृती'चा भाग कधी कधी हास्यास्पदच असतो. उदा. प्राथमिक शालेय संसदेतील मंत्री आणि मंत्रिमंडळ यांची निवडणूक म्हणून दिल्या जाणाऱ्या राजकारण-शिक्षणाचा दर्जा फारच निकृष्ट असतो.

- व्याप्तीच्या दृष्टीनेही, परिस्थिती अधिक चांगली नसते. प्राथमिक शालेय अवस्थेपर्यंतही आपण सार्वजनिक शिक्षणाची तरतूद करू शकले नाही. माध्यमिक आणि विद्यापीठीय पातळीवर सुद्धा १५ ते २५ या वयोगटातील फक्त सुमारे १० विद्यार्थ्यांनी प्रवेश घेतलेला असून त्यातील फारच थोडे या विषयाचा अभ्यास करतात, कारण तो सक्तीचा नाही.

- या विषयातील गोडी म्हणावी तर तीही जवळजवळ नाहीच आणि चिकाटीने अभ्यासही होत नाही. त्यातील प्रभावर अभ्यास करणारी उच्चस्तरीय मंडळेही कोठे नाहीत. चांगले अध्यापनसाहित्य उपलब्ध नाही. शिक्षकांचे प्रबोधन झालेले नाही. संशोधन तर क्वचितच होत असून प्रत्यक्षात हे कार्य कशी प्रगती करीत आहे याची आपणाजवळ माहितीही उपलब्ध नाही.

म्हणून औपचारिक शिक्षणक्षेत्रातही राजकारण-शिक्षणाबाबत आपणास खूपच मजल गाठावयास हवी.

(क) अनौपचारिक : राजकारण-शिक्षणाची सर्वोत्तम प्रगती अनौपचारिक शिक्षणप्रणालीद्वाराच होऊ शकेल. कारण गरीबांना आणि पददलिताना राजकारणातील शिक्षणाची अत्यंत आवश्यकता असून त्यांच्यापर्यंत औपचारिक शिक्षणपद्धती पोहोचलेली नाही. राजकारणाचे शिक्षण १५ ते २५ वयोगटातील युवक आणि प्रौढ यांच्यासाठी प्रभावी ठरू शकेल. यातील बहुसंख्याकांपर्यंत अनौपचारिक शिक्षणातूनच पोहोचता येण्यासाठी आज तर कार्यक्रमही नाहीत. तरी पण राजकारण-शिक्षण देण्याची सर्वोत्तम पद्धती (कृतीद्वारा अध्ययन) म्हणजे विकास कार्यक्रमांमध्ये मुले, युवक आणि प्रौढ यांना सहभागी करून घेऊन पददलित बहुजनसमाजाला त्याचे जीवनमान सुधारण्यासाठी संघटित करणे ही होय.

(ख) फलश्रुती : आतापर्यंत आपण राजकारण-शिक्षणाच्या सहज, औपचारिक आणि अनौपचारिक पद्धतींचा विचार केला. पण एवढ्याने भागणार नाही. यासाठी राजकारणाच्या शिक्षणाची फलश्रुतीबद्दल किंवा त्यापासून अपेक्षित असलेल्या भरीव फायद्याबद्दल काही विचार मांडू.

आपले पहिले उद्दिष्ट सर्व व्यक्तींना किमान मूलभूत राजकारण-शिक्षण देऊन त्यांना सुबुद्ध, प्रभावी आणि जबाबदार नागरिक बनविण्याचे असावे. याला आपण राजकीय साक्षरता म्हणू. ती प्राथमिक शालेय स्तरापर्यंत गाठता यावी. तिच्या

कक्षा मर्यादित करण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीला आवश्यक असलेले ज्ञान, कौशल्य आणि कृती स्पष्ट कराव्या. उदाहरणार्थ राजकीयदृष्ट्या साक्षर असणाऱ्या व्यक्तीला प्रचलित राजकारणातील प्रमुख घागेदोरे कोणते आणि त्यासंबंधी पुढील माहिती आपणवून तिने कशी मिळवावी हे माहीत असावे. मगच तिला राजकारणातील प्रमुख वादांची ओळख होऊन, झगडणाऱ्या मुख्य पक्षांची मते, त्यांचा तिच्यावर होणारा परिणाम आणि त्यांच्याबाबत आपल्याला काय करता येईल व काय करावे हे समजेल. पण राजकीय साक्षरता म्हणजे केवळ ज्ञानाचे किंवा सैद्धांतिक माहितीचे विश्लेषण नव्हे. उलटपक्षी अधिक महत्त्वाचे म्हणजे योग्य कौशल्य आणि मूल्ये यांवर आधारलेली ती पद्धती कृतिनिष्ठ असावी. म्हणूनच नेहमीच्या साक्षरतेपेक्षा राजकीय साक्षरता संपादन करणे अधिक कठीण आहे. राजकीय निरक्षरतेची व्याप्ती किती भयानक व मोठी आहे, याची कल्पना यावरून करता येईल.

विविध स्तरावरील नेतृत्वास लागणारे ज्ञान, कौशल्ये आणि कृती राजकीय साक्षरतेपेक्षाही किती तरी अधिक प्रमाणात लागतील. प्रश्नांची ही गुंतवणूक विविध पातळ्यांवर सोडवावयाची असून (स्थानिक समाज, जिल्हा, राज्य आणि केंद्र) जीवनाच्या विविध क्षेत्रात, उदा. शेती, उद्योग, किंवा नोकरीचे क्षेत्र यात, तिचे खूपच वैचित्र्य आढळते. म्हणून या सर्व पातळ्यांवरील आणि सर्व क्षेत्रांतील नेतृत्वाला वेगवेगळ्या पातळीच्या राजकारण-शिक्षणातील क्षमता आवश्यक ठरतात. राजकारण-शिक्षणाच्या आपल्या कार्यक्रमात यासाठी माध्यमिक आणि विद्यापीठीय स्तरावर, युवकांसाठी आणि प्रौढांसाठी शाळेबाहेरील अनौपचारिक शिक्षणाची तरतूद करावी लागेल.

याच प्रश्नाकडे वेगळ्या रीतीने पाह्यावयाचे झाल्यास असे म्हणता येईल की, राजकारण-शिक्षणामुळे पुढे सांगितलेल्या तीन पातळ्यांवरील राजकारणविषयक कृती करू शकतील अशा व्यक्ती तयार व्हाव्यात—

(अ) शुद्ध राजकारणातील जपणूक करण्याचा स्तर (उदा. आपले प्रचलित शासन कसे कार्य करते आणि त्याची कोणती मतप्रणाली आहे हे समजून घेणे.);

(ब) कार्यक्षम नागरिकत्वासाठी आवश्यक असलेल्या ज्ञान, कौशल्ये आणि मूल्ये यांच्या विकासाचा, उदारवृत्तीचा, सहकार्याचा स्तर, आणि;

(क) शासनाची दिशा बदलण्यासाठी, किंवा खूप वैयक्तिक धोका पत्करून किंवा स्वतःच्या बलिदानानेही मूलभूत पर्यायी शासन पद्धती आणण्यासाठी झटणाऱ्यांचा उच्चतम स्तर. यास आपण महात्मा गांधींनी पुरस्कारिलेली 'सत्याग्रहा'ची कल्पना समजावयास हरकत नाही.

राजकारण-शिक्षणाचा वर्गात किंवा औपचारिक शिक्षणाच्या इतर मार्गांनी शिकविण्याचा स्वतंत्र सैद्धांतिक भाग आहे. परंतु ते शिक्षण हा मूलतः कृतिप्रधान

कार्यक्रम असल्याने 'करा व शिक्षा' या पद्धतीने त्याचे अध्ययन करावे लागेल. 'विद्यार्थी संघ' आणि 'शिक्षक संघटना' यांसारख्या संस्था प्रोत्साहन देऊन, त्यांना सहकार्याच्या द्वारा योग्य राजकारण-शिक्षणाची तरतूद करता यावी यासाठी व्यवस्थितपणे चालविल्या पाहिजेत. पण कदाचित सर्वात महत्वाची चांगल्या राजकारण-शिक्षणाची पद्धती, म्हणजे बहुजनसमाजाची संघटना आणि विकास कार्यक्रमातील त्याचा सहभाग. त्यामुळे राष्ट्रव्यापी कार्यक्रमांचाही विकास होऊ शकेल. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात लढल्या गेलेल्या राजकीय स्वातंत्र्यसंग्रामाचा हा उत्तरार्ध म्हणता येईल.

(५) यंत्रणा : राजकारण-शिक्षण देणाऱ्या यंत्रणा कोणत्या ? प्रत्यक्ष शिक्षणात औपचारिक शालेय पद्धती ही एक राजकारण-शिक्षणाची गौण यंत्रणा म्हणता येईल. मागे सांगितल्याप्रमाणे १५ ते २५ वयोगटातील शालाबाह्य युवकांसाठी कल्पिलेली अनौपचारिक पद्धती अधिक प्रबल आणि प्रभावी यंत्रणा ठरेल. शैक्षणिक पद्धती, औपचारिक असो की अनौपचारिक, ती राजकारण-शिक्षणाच्या यंत्रणांपैकी एक असून अद्यापही ती कदाचित गौणच आहे हे आपणास दृष्टीआड करता येणार नाही. इतरही कित्येक सामाजिक संस्था असून त्यांना या कार्यक्रमातील आपली भूमिका इतर शैक्षणिक कार्यक्रमातील पर्यायी भूमिकांप्रमाणेच पार पाडावयाची आहे. राजकारण-शिक्षणाचा प्रसार, वृत्तपत्रे, आकाशवाणी आणि दूरदर्शन या जनसंपर्क माध्यमांतील तसेच विविध स्तरांवरील शासकीय यंत्रणा, उदा. स्थानिक स्वराज्य संस्था, राज्य सरकार आणि मध्यवर्ती सरकार तसेच राजकीय पक्ष यांनी (आणि विशेषतः डावीकडे झुकलेल्या पक्षांनी) करणे अगत्याचे आहे.

परिशिष्ट दुसरे

शालापूर्व वयाच्या मुलांसाठी अनौपचारिक शिक्षण

शालापूर्व वयोगटातील (तीन ते पाच) औपचारिक शिक्षणाचे कार्यक्रम सुपरिचित आहेत. या कार्यक्रमांमध्ये इमारत, आवश्यक ती उपकरणे आणि पूर्णवेळचा प्रशिक्षित शिक्षक (साधारणतः मॅट्रिक झालेला आणि त्यानंतर एक किंवा दोन वर्षांचे व्यावसायिक प्रशिक्षण घेतलेला) यांच्यासह एक नियमित संस्था या कार्यक्रमात ग्रहित धरलेली असते. साहजिकच या शैक्षणिक कार्यक्रमाचा खर्च वाढत जातो आणि शालेयपूर्व शिक्षण प्राथमिक शिक्षणापेक्षाही महाग होते. तीन ते पाच या वयोगटातील अवघ्या दोन टक्के मुलांनाच आपण सध्या औपचारिक शालापूर्व शिक्षण देत आहोत. शालापूर्व वर्गात शिक्षण घेणारी मुले मुख्यतः नागरी भागातील मध्यम आणि सुखवस्तू वर्गांमधील असतात. शालापूर्व शिक्षणाचा सध्याचा खर्च विचारात घेता, या शिक्षणाची व्याप्ती वाढविणे शक्य होणार नाही. पाच टक्के मुलांपर्यंत देखील आपल्याला पोहोचता येणार नाही. प्रशिक्षित आणि शिक्षित स्त्रीशिक्षक खेडेगावामध्ये जायला तयार होत नसल्यामुळे, औपचारिक शालेयपूर्व शिक्षण ग्रामीण भागात नेणे अतिशय कठीण झालेले आहे.

नागरी आणि ग्रामीण भागातील जी मुले शाळेत जात नाहीत त्यांच्यापर्यंत शालापूर्व शिक्षण पोहोचविणे अनौपचारिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमानुसार शक्य होणार आहे. या दृष्टीने आतापर्यंत जे प्रयोग करण्यात आले त्यांचा खालील परिच्छेदांमध्ये ऊहापोह करण्यात आलेला आहे.

(१) मुलांची क्रीडाकेंद्रे : या केंद्रांमागची कल्पना अशी आहे की लहान मुलांना दर दिवशी साधारणतः दीड तास एकत्र आणावयाचे आणि तेथे त्यांना खेळ, गाणी, नृत्य, गोष्टी सांगणे आणि तत्सम अन्य अनौपचारिक कार्यक्रमांत भाग घ्यायला लावायचा. अशा तऱ्हेची काही केंद्रे प्राथमिक शाळांच्या सहकार्याने स्वतः प्राथमिक शिक्षकच चालवीत असतात. त्यांना त्यासाठी मोकळे ठेवले जाते किंवा थोडासा भत्ता दिला जातो. काही केंद्रे शिक्षक नसलेलेही चालवितात.

त्यासाठी निवडक स्थानिक महिलांना प्रशिक्षण दिलेले असते.

(२) तामीळनाडूमधील प्रयोग : तामीळनाडूमध्ये एक अतिशय चाडसी आणि कस्पक प्रयोग करण्यात येत आहे. तेथे स्थानिक महिलांना अस्य मुदतीचे सचन शिक्षण देऊन प्रशिक्षित करण्यात येते आणि अनौपचारिक शालेयपूर्व वर्ग किंवा बालवाड्या त्यांच्या ताऱ्यात देण्यात येतात. या कामासाठी त्यांना थोडासा भत्ता मिळतो आणि त्यांच्या या कार्यावर सतत नीट लक्ष ठेवले जाते. त्यांना आवश्यक तेव्हा मार्गदर्शनही केले जाते. या कार्यक्रमासाठी फारच थोडा खर्च येतो आणि त्यामुळे मर्यादित पैशाच्या बळावर तो बराच मोठ्या समाजामध्ये वाढविता येणे शक्य आहे.

(३) अंगणवाड्या : हा प्रयोग महाराष्ट्रात करण्यात येत आहे. सकस आहार, आरोग्य आणि अनौपचारिक शिक्षण यांचा या कार्यक्रमात समावेश होतो. हा कार्यक्रम निवडक स्थानिक महिलांचा चालवितात. (सामान्यतः त्या शिक्षिका नसतात.) त्यांना थोडासा भत्ता दिला जातो आणि हा कार्यक्रम त्यांना पार पाडता याचा यासाठी अस्य मुदतीचे प्रशिक्षण दिले जाते.

(४) फिरती केंद्रे : नव्या दिल्लीमधील फिरत्या केंद्रांचा प्रयोग हा अनौपचारिक शिक्षणाचाच एक भाग आहे. या कार्यक्रमात ०-३, ३-६ आणि ६-१० या वयोगटातील मुलांचा समावेश करण्यात येतो. वयोमर्यादेची विभागणी अगदी कठोरपणे केलेली नसते. त्यामुळे मोठी मुले लहान मुलांबरोबर नसू शकतात आणि त्यांच्याकडे लक्ष ठेवू शकतात. या कार्यक्रमात बऱ्याचशा लवचिक आणि मुलांच्या गरजांनुसार आणि आवडीनुसार अशा अनौपचारिक शिक्षणाचा समावेश करण्यात आलेला असतो. हा कार्यक्रम राबविण्यासाठी त्या त्या विभागातील कार्यकर्ते निवडलेले असतात आणि हे कार्यकर्ते एका नियमित शिक्षकाच्या देखरेखीखाली काम करीत असतात.

(५) प्राथमिक शाळांना जोडलेल्या शिशुशाळा : बऱ्याच मुलांना आणि विशेषतः मुलींना घरातील लहान मुलांकडे लक्ष द्यावे लागते आणि त्यामुळे त्यांना शाळेत जाता येत नाही. त्यांना शिकता यावे याकरिता काही प्राथमिक शाळा शिशुशाळा किंवा पूर्वप्राथमिक शाळा चालवितात. या शिशुशाळांना प्राथमिक शाळा जागा आणि उपकरणे पुरवितात. शिशुशाळा किंवा पूर्वप्राथमिक शाळा बघाने मोठी असलेली मुले वा मुली आळीपाळीने चालवितात; आणि त्यासाठी त्यांना शिक्षकांचे मार्गदर्शन लाभते. लहान मुलांना शिकवित असताना ही मुलेमुली स्वतःचा अभ्यास चालू ठेवू शकतात.

अशा पद्धतीचे आणखी किती तरी प्रयोग हाती घेण्यात आलेले आहेत. उदाहरणार्थ, गुजरातमधील समाजकल्याण संघटना शालापूर्व शिक्षकांच्या तुकड्या

करते आणि या तुकड्या खेडेगावांना मेटी देऊन तेथे दोन महिने बालवाडी चालवितात. त्या अवधीत स्थानिक महिलांना त्या हे काम शिकवितात, त्या बालवाड्या त्यांच्याकडे सुपूर्त करतात आणि नंतर दुसऱ्या खेडेगावात जातात. जिर्यांच्या स्वयंसेवी आणि सहकारी संघटनांमार्फत शालेयपूर्व वयोगटातील मुलांसाठी अनौपचारिक शिक्षणाचे कार्यक्रम विकसित करावला किती तरी वाव आहे. परंतु अद्याप त्या बाबतीत काहीच करण्यात आलेले नाही. हे विवेचन आणखी न वाढविताही, आपल्या हे लक्षात येईल की शालेयपूर्व शिक्षणासाठी अनौपचारिक प्रणालीचे किती तरी नवे आकृतिबंध विकसित करण्याची खरोखरच प्रचंड शक्यता आहे.

हेतुनिष्ठ प्राथमिक शाळा

भारतातील प्राथमिक शिक्षण कसे आणि का हेतुविहीन झाले नि लोकशिक्षणाचे कार्य करण्यासाठी ते पुन्हा हेतुनिष्ठ कसे करता येईल याचा येथे विचार करावयाचा आहे.

आदर्शाचा जन्म

सुमारे दीडशे वर्षांपूर्वी तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती लक्षात घेऊन, भारतातील प्राथमिक शिक्षणाची आखणी करण्यात आली होती. ही आखणी करताना त्या वेळच्या परिस्थितीच्या संदर्भात काही गोष्टी गृहीत धरण्यात आल्या होत्या. उदाहरणार्थ :

- लेखन, वाचन, अंकगणित, इतिहास, भूगोल आणि विज्ञान या विषयांचा नवा अभ्यासक्रम शिकवू शकेल असा समाजामध्ये कोणीही प्रौढ गृहस्थ नाही असे गृहीत धरण्यात आले होते (आणि तेव्हा ते पूर्णपणे खरेही होते) आणि म्हणून हे कार्य केवळ प्रशिक्षित व्यावसायिक शिक्षकाकडे सोपविणे आवश्यक झालेले आहे. हा शिक्षक पूर्ण वेळचा सार्वजनिक कर्मचारी असेल.
- शिक्षकाप्रमाणे विद्यार्थीही पूर्ण वेळ शिक्षण घेणारा असला पाहिजे आणि त्याने शाळेत दररोज पाच ते सहा तास शिक्षण घेतले पाहिजे (याशिवाय त्याने गृहपाठही करावयास हवा). लहान मुलाला इतके शिकवायचे आहे आणि ते ज्ञान त्याने लवकर आणि कसोशीने घेतले तर ते त्याच्या दृष्टीने इष्ट ठरेल.
- त्यावेळी सार्वजनिक आणि सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची कल्पना नसल्यामुळे आपल्या मुलाच्या उज्ज्वल भवितव्याच्या दृष्टीने शाळेचे महत्त्व पालकांना समजून येईल आणि म्हणून ते आपल्या मुलांना मोठ्या आनंदाने जेवूलाळ घालून आणि पुस्तकेवह्या देऊन पूर्णवेळच्या शाळेत घालतील असे गृहीत धरण्यात आले होते. इतकेच नव्हे तर तेव्हा अशीही अपेक्षा करण्यात आली होती की पालक घरगुती कामांसाठी मुलांचा वेळ खर्ची घालणार नाहीत

आणि त्याचबरोबर शाळेकडून आणखी जे काही सुचविले जाईल तेही पालकांकडून आपल्या मुलांना मिळत राहील.

- सर्वसामान्य इंग्रज गृहस्थाच्या पातळीवर सर्वसामान्य भारतीय नागरिकाला जाता यावे यासाठी त्याला कोणकोणत्या गोष्टी माहीत असल्या पाहिजेत याचा विचार करून सरकारने शालेय अभ्यासक्रम तयार केलेला असल्यामुळे हा अभ्यासक्रम प्रत्येक मुलाला उपयुक्त ठरेल आणि मुलाच्या भोवतालच्या परिस्थितीशी तो सुसंवादी होईल असेही गृहीत धरण्यात आलेले होते.

थोडक्यात सांगायचे तर सुखवस्तु, वरिष्ठ आणि मध्यम वर्गामधील ज्या नागरिकांनी शिक्षण घेतलेले होते, ज्यांना शिक्षणाचे महत्त्व कळलेले होते आणि आपल्या मुलाला पूर्ण वेळच्या शाळेमध्ये दाखल करण्याची ज्यांची आर्थिक क्षमता होती अशा पालकांच्या मुलांसाठीच मुख्यत्वेकरून नागरी भागांमध्ये प्राथमिक शाळा स्थापन करण्यात आल्या. त्या काळी सार्वजनिक शिक्षण किंवा सक्तीचे शिक्षण अशी कोणतीच संकल्पना नव्हती. त्याचप्रमाणे भारतीय मुलाला भोवतालच्या परिस्थितीशी अनुरूप ठरेल असे शिक्षण देण्याचा उद्देशच नव्हता. त्या मुलाचा वंश, रक्त आणि रंग काय तो मूळचा राहणार होता. बाकी त्याचे रूपांतर इंग्रज मुलांमध्ये करण्यात येणार होते.

आदर्शापुढील अडचणी

प्राथमिक शाळेच्या या मूलभूत आदर्शामध्ये अर्थातच तशी काही चूक नव्हती. त्यावेळच्या परिस्थितीमध्ये, अन्य आदर्शाचा विचार होण्याचा संभवच नव्हता. कित्येक वर्षांपर्यंत या आदर्शाने उपयुक्त कार्य केले हे मान्य केले पाहिजे. त्याचप्रमाणे जोपर्यंत नागरी भागातील सुखवस्तु कुटुंबांकरिताच प्राथमिक शिक्षण आहे असे मानले जात होते, तोपर्यंत सगळे काही ठीक होते. नंतर ग्रामीण भागात प्राथमिक शाळा उघडण्यात आल्या तेव्हाही या आदर्शामुळे काहीच बिघडले नाही. कारण त्या शाळांमधील प्रवेश पालकांच्या इच्छेवर अवलंबून होता आणि त्या शाळांचा फायदा सुखवस्तु कुटुंबांचे आपल्या मुलांसाठी घेत असत.

सुमारे पन्नास वर्षांपूर्वी जेव्हा लोकशिक्षणाची किंवा सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची कल्पना मूळ धरू लागली तेव्हा खरी अडचण जाणवू लागली. शंभर वर्षांपूर्वीच्या अगदी वेगळ्या परिस्थितीमध्ये सुरू करण्यात आलेल्या प्राथमिक शाळांमध्ये, जेव्हा त्यांच्या रचनेमध्ये, संघटनेमध्ये आणि आशयामध्ये कोणताही बदल न करता, लोकशिक्षणाचे कार्यक्रम सुरू करण्यात आले तेव्हा खरा प्रश्न निर्माण झाला. कोणताही पूर्वविचार न करता हा जो बदल करण्यात आला त्यामुळे साहजिकच अनेक प्रश्न उभे ठाकले.

- असंख्य पालक अशिक्षित होते; त्यांच्या पूर्वीच्या कित्येक पिढ्याही निरक्षरच होत्या. त्यांना शाळेचे महत्त्व कळणे शक्यच नव्हते आणि म्हणून आपल्या मुलांना शाळेत पाठायला त्यांनी नकार दिला. शाळेमध्ये बरीच मुले येत नाहीत ही परिस्थिती अगोदरच होती; परंतु यावेळी गैरहजेरीच्या प्रश्नाची प्रथमच जाणीव झाली.
- कुटुंबावर खर्चाचा काहीही बोझा न पडता आपल्या मुलांची दिवसभर काळजी घेतली जात आहे अशा दृष्टिकोनातून काही पालक प्राथमिक शाळांकडे पाहू लागले. त्यामुळे मुले अगदी लहान असताना (म्हणजे सहा ते आठ वर्षांची असताना) बरी त्यांचा त्रास नको म्हणून या पालकांनी आपली मुले शाळेत पाठायला सुरुवात केली. परंतु ही मुले बरी किंवा बाहेर अर्थात् करण्याइतकी बयाने वाढताच पालक त्यांना शाळेतून काढून घेतू लागले. कारण कुटुंबाच्या खर्चासाठी त्यांना त्या मुलांकडून मिळणारे पैसेही आवश्यक वाटत होते. साहजिकच अगदी लहान मुलांना सांभाळणारी संस्था असे शाळेचे स्वरूप झाले. शिक्षण पुरे न करताच शाळा सोडून देणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या वाढत चालली. आता ही समस्या सर्वच विकसनशील देशांना फार मोठ्या प्रमाणावर भेडसावत आहे.
- या प्राथमिक शाळा मूलतः नागरी भागांमधील बरिष्ठ आणि मध्यम वर्गातील मुलांसाठी काढण्यात आलेल्या असल्यामुळे त्या मुलांना तेथील वातावरण अपरिचित नव्हते. परंतु ग्रामीण भागातील गरीब कुटुंबांच्या दृष्टीने ते सगळेच वेगळे असल्यामुळे पालकांप्रमाणे मुलांनाही या शाळा आकर्षक वाटेनासा झाल्या. ग्रामीण भागातील शेतकरी कुटुंबांमधील जी मुले प्राथमिक शाळांमध्ये जाऊ लागली, त्यांना आपल्याजवळील गुणांचे येथे काहीच चीज होत नाही असे वाटू लागले. ही मुले पळू शकत होती, दूध काढू शकत होती, म्हशीवर बसून फेरफटका मारू शकत होती, मांजराप्रमाणे शरभार झाडांवर चढू शकत होती, त्यांना आपल्या परिसरातील प्रत्येक झाड माहीत होते, जवळजवळ सर्व पक्षांची नावे त्यांना पाठ होती- अशी किती तरी त्यांना माहिती होती. परंतु या गुणांना शाळेद्वर काहीच स्थान नव्हते. इतकेच नव्हे तर या गुणांची शाळेत गरजच नव्हती. उलटपक्षी, प्रमाणभाषा योग्य उच्चारानुसार बोलता येणे, पृथ्वीचा आकार समजावून घेणे या ज्या गोष्टींवर झालेले भर देण्यात येत होता त्या गोष्टी त्यांना करता येत नव्हत्या (आणि त्यात त्यांना रसही नव्हता). त्यामुळे साहजिकच बरिष्ठ आणि मध्यमवर्गातील मुलांच्या मानाने ही मुले मागे पडू लागली. ज्ञानग्रहणातील या अंतरामुळे शाळेत जाऊच नये असे त्यांना वाटायचे, शिक्षणासंबंधी उदासीनता निर्माण व्हायची. कारण गरीब वर्गातील

मुलांना तो शिक्षणक्रम आपला वाटतच नसे. त्यामुळे आपण तो आत्मसात करावा अशी वृत्ती त्यांच्यातून निर्माण होऊ शकत नव्हती.

थोडक्यात, नागरी सुखवस्तू कुटुंबांतील मुलांना शिक्षित करण्याच्या दृष्टीने जी प्राथमिक शाळा एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यास उपयुक्त ठरली होती, ती विसाव्या शतकाच्या मध्यास निरर्थक झाली. कारण ग्रामीण भागातील जो गरीब समाज दारिद्र्यरेषेखाली जीवन कंठीत आहे त्या समाजाच्या मुलांना हे शिक्षण उपयुक्त वाटावे असा संघटना, संरचना आणि आशय यांच्या दृष्टीने काहीच बदल करण्यात आलेला नव्हता. त्यामुळे हे हेतुशून्य प्राथमिक शिक्षण, ज्या विकसनशील देशांनी सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षणाचे उद्दिष्ट गाठण्याचे ठरविले आहे, त्यांच्या बाबतीत फार मोठी समस्या होऊन बसलेले आहे. प्राथमिक शिक्षणातील ही हेतुशून्यता नाहीशी करण्यासाठी आपण सर्वज्ञ आणि युनेस्कोही प्रयत्न करीत आहे; त्याकरिता वेगवेगळे उपाय सुचविले जात आहेत. या उपायांना संशोधनाची प्रतिष्ठा लाभलेली आहे; त्यांच्यावर 'तज्ज्ञांनी' आणि उच्च पातळीवरील 'आंतरराष्ट्रीय परिसंवादांनी' संमतीची मुद्रा उमटविलेली आहे. त्यामुळे हे प्रतिष्ठित उपाय अवलंबण्यातही येत आहेत. परंतु या उपायांचे आपण प्रत्यक्ष परिणाम पाहिले तर सध्याच्या शोचनीय परिस्थितीवर त्यांनी परिणामकारक ठसा उमटविल्याचे आढळत नाही. आपण पुन्हा एकदा प्राथमिक शिक्षण अर्थपूर्ण आणि हेतुनिष्ठ कसे करू, हा लाख मोलाचा प्रश्न आपल्यापुढे आवासून उभा आहे.

दोन उपाय

सध्याच्या शोचनीय परिस्थितीचे निदान आणि शिक्षणतज्ज्ञांची वैचारिक भूमिका लक्षात घेतल्यास या प्रश्नाच्या सोडवणुकीची उत्तरे दोन गटात विभागता येण्यासारखी आहेत.

शिक्षणतज्ज्ञांच्या एका गटाचे मत असे आहे की प्राथमिक शिक्षणाचे सध्याचे स्वरूप योग्य असल्यामुळे त्यात बदल करण्याची काहीही गरज नाही. त्यामुळे प्राथमिक शाळांना ज्या अडचणी जाणवत आहेत त्या दूर करण्याच्या दृष्टीने त्यांनी सुचविलेले उपाय साधारणतः पुढीलप्रमाणे आहेत :

- सरकारने दारिद्र्य नष्ट का करू नये ? जर देशातील प्रत्येक नागरिक आर्थिक दृष्ट्या समृद्ध झाला आणि त्यायोगे आपल्या मुलांच्या खाण्यापिण्याचा, कपडेलते देण्याचा, पुस्तकेवहा पुरविण्याचा आणि मुलाला पूर्णवेळच्या शाळेत पाठविण्याचा खर्च करू शकला (आणि हे साध्य करणे अशक्य आहे असे मानण्याचे काहीही कारण नाही) तर सध्याचे प्राथमिक शिक्षण किंचितही बदल न करता, हेतुपूर्ण ठरू शकेल.

- जर सरकारला दारिद्र्य नष्ट करता येत नसेल तर निदान त्याने लोकांना शिक्षण घ्यायला प्रवृत्त का करू नये ? जर पालकाला पुस्तकवह्यांचा खर्च करता येत नसेल तर सरकारने त्या मोफत पुरवावयाला हव्यात. मुलांना पुरेसे कपडे करण्याची पालकांची क्षमता नसेल तर सरकारने गणवेश मोफत द्यावेत. जर पालक मुलांना जेवूलाळ घालू शकत नसला तर सरकारने मुलांना शाळेत मोफत भोजन द्यावे. मुलगा जे काही थोडेफार पैसे मिळवून आणतो ती तूट सहन करणे पालकांना शक्य होत नसेल तर अशा पालकांना सरकारने भरपाईभत्ता द्यावा. म्हणजे मग मुलाला शाळेत वातल्यामुळे पालकाचे जे आर्थिक नुकसान होते ते भरून काढता येईल. असे सरकारला बरेच करता येण्यासारखे आहे.
 - जो अभ्यासक्रम वरिष्ठ आणि मध्यम वर्गातील मुलांसाठी तयार करण्यात आला आहे तो जर ग्रामीण भागातील गरीब कुटुंबांमधील मुलांना निरर्थक वा अना-कर्षक वाटत असेल तर अशा मुलांच्या शिक्षणासाठी काही खास कार्यक्रम का सुरू करू नयेत ? ग्रामीण भागातील शालेय अभ्यासक्रम स्थानिक परिस्थितीशी निगडित असला पाहिजे ही भाषा मूर्खपणाची आहे. आपण लोकशाही मान्य केलेली आहे आणि त्यामुळे नागरी भागातील मुले जे शिक्षण घेतात तेच ग्रामीण भागातील मुलांनाही मिळाले पाहिजे असा आग्रह धरला पाहिजे. हे शिक्षण ती मुले जर शाळेच्या वेळात घेऊ शकत नसतील तर त्यांच्यासाठी खास शिकवणीची व्यवस्था करा.
- शिक्षणतज्ज्ञांचा जो दुसरा गट आहे तो प्राथमिक शिक्षणाचे सध्याचे स्वरूप सदोष आहे आणि त्यामुळे आपल्या गरजा आणि तेथील परिस्थिती यांना सोयीचे ठरेल असे पर्यायी स्वरूप वा स्वरूपे शोधून काढली पाहिजेत असे सुचवातीला म्हणतो. हे पर्याय एकाच पद्धतीचे (म्हणजे सर्व प्रकारच्या परिस्थितीमध्ये एकाच साध्याचे) नसले तरी ते समान पातळीवरचे (एकच शैक्षणिक दर्जा गाठणारे) असले पाहिजेत असे या गटाकडून सुचविले जाते. शिक्षणाचे आदर्श लोकांकरिता तयार करता येतात किंवा मोडता येतात, या साध्या गृहितक़्यावर या गटाचे विवेचन आधारलेले आहे. पहिल्या आणि दुसऱ्या गटाच्या दृष्टिकोनातील या मूलभूत फरकामुळे, दुसऱ्या गटाने सुचविलेले उपायही भिन्न होतात. उदाहरणार्थ :
- दारिद्र्य नाहीसे करण्याची आवश्यकता आहे आणि त्यासाठी दृढ प्रयत्न केले पाहिजेत असे ते म्हणतात. परंतु पुढे असा युक्तिवाद करतात की दारिद्र्यनिर्मूलनाचे उद्दिष्ट गाठावयास प्रदीर्घ काळ लागणार असल्यामुळे, ते उद्दिष्ट साध्य होईपर्यंत प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाबद्दल आपण वाट पाहता बसण्याचे कारण नाही. 'जरे' म्हणजे प्राथमिक शिक्षणाच्या व्यापक प्रसारामुळे गरीबी नाहीशी करायला चालना मिळू शकेल. म्हणून आजचा काळ आणि

दारिद्र्याचे निर्मूलन झाल्यानंतरचा काळ या दोन अवस्थांच्या दरम्यानच्या काळामध्ये आपण वापरू शकू असे प्राथमिक शिक्षणाचे नवे स्वरूप निश्चित केले पाहिजे.

- प्रोत्साहन देण्याची भाषाही चुकीच्या दृष्टिकोनातून मांडली जाते. शाळांमध्ये शैक्षणिक उपकरणे मोफत पुरविण्याची तरतूद महत्त्वाची असून ती कार्यवाहीमध्ये आणावयास हवी. सुदैवाने या कार्याला फार खर्च येणार नसल्यामुळे ते ताबड-तोब हाती घेता येईल. परंतु गणवेश आणि भोजन यांची मोफत व्यवस्था करणे हा एक वेगळा प्रश्न आहे. कारण हे कार्य अतिशय खर्चिक ठरणार असल्यामुळे सरकारला ते हाती घेता येणार नाही. समजा, सरकारला ते शक्य झाले तरीही हे कार्य शैक्षणिक स्वरूपाचे नसून कल्याणकारी स्वरूपाचे आहे आणि त्यामुळे ही सोय फक्त गरजू मुलांपुरतीच मर्यादित ठेवावी- मग ते मूल शाळेत जात असो वा नसो. अशा तऱ्हेची तरतूद केल्यामुळे शाळांमधील हजेरी वाढेल किंवा ही मुले चांगले शिक्षण घेतील याची खात्री देता येत नाही (कारण मुले केवळ भोजनासाठीच शाळेत येत असतात). म्हणून भारताची आणि इतर विकसनशील देशांची सध्याची आर्थिक परिस्थिती लक्षात घेता, प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी ही अशा तऱ्हेची मोफत सोय करणे आव-श्यक मानले तर प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणामध्ये थोडे सोडून द्यावे लागेल हे विसरून चालणार नाही. प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण म्हणजे मध्यमवर्गीयांच्या जीवनमूल्यांचे आणि जीवनपद्धतीचे सार्वत्रिकीकरण नव्हे. तसे करणे घातक ठरेल. उदाहरणार्थ ई. डब्ल्यू. आर्यनायकम म्हणत असत की, आपण प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिक करू शकलो नाही आणि निदान काही मुलांनी तरी आपल्या घरातील हस्तकला आत्मसात केल्या म्हणूनच भारतातील सुंदर हस्तकला टिकून राहिल्या आणि आपण परकीय चलन मिळवू शकतो. प्रत्यक्ष श्रमावर आधारित अशी नवी नीती निर्माण करणे हा प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणामागील प्रमुख उद्देश असला पाहिजे. श्रम न करणाऱ्या उच्चभ्रूंच्या संस्कृतीचे सार्वत्रिकीकरण करावयाचे नाही.
 - एखादे मूल घरी काम करीत असल्यामुळे त्याला पूर्ण वेळच्या शाळेमध्ये जाणे शक्य होत नसेल तरीही ते संपूर्ण शिक्षणापासूनच वंचित राहता कामा नये. त्याच्यासाठी सोयीस्कर अर्धवेळचे शिक्षण उपलब्ध केले पाहिजे. शक्य असेल तर प्रत्येक मुलाला पूर्णवेळचे शिक्षण मिळाले पाहिजे आणि तसे जमत नसेल तर त्याला किमान अर्धवेळचे शिक्षण घेता आलेच पाहिजे.
- थोडक्यात, ग्रामीण भागातील गरीब समाजघटकांच्या गरजा भागविणारे प्राथमिक शिक्षणाचे नवे स्वरूप स्वीकारण्यात आले तर अल्प कालावधीमध्ये

अधिक परिणामकारक पद्धतीच्या प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण शक्य आहे, आणि त्याकरिता करावा लागणारा खर्च विकसनशील देशांना परवडणारा आहे, असे या गटातील विचारवंतांचे मुख्य म्हणणे आहे. म्हणून आता हेतुविहीन झालेले प्राथमिक शिक्षणाचे जुने स्वरूप बदलले पाहिजे असे ते आग्रहपूर्वक प्रतिपादन करतात आणि त्यासाठी एकच नव्हे तर अनेक पर्यायी स्वरूपे स्वीकारायची तयारी दर्शवितात. ही स्वरूपे उपयुक्त असावीत आणि समाजशिक्षणासाठी शक्य कोटीतील असावीत एवढेच त्यांचे म्हणणे आहे.

परस्परभिन्न मते व्यक्त करणाऱ्या या दोन गटांना एकत्र आणण्याची आशा मी सोडून दिलेली आहे. आपण कितीही समजावून देण्याचा प्रयत्न केला तरी त्यांची समजूत पटण्यासारखी नाही (खरे म्हणजे युक्तिवादांमुळे एखाद्याची समजूत पटते असेही मला वाटत नाही). भारतात गेल्या चाळीस वर्षांपासून हे दोन्ही गट अस्तित्वात असून कै. आर. व्ही. पळ्हेकर यांनी १९३४ मध्ये लिहिलेल्या 'मास एज्युकेशन इन इंडिया' या ग्रंथात दुसऱ्या गटाचा विचार मांडला आहे. काहींच्या मते कै. पळ्हेकर हे महान शिक्षणशास्त्रज्ञ आणि मूलभूत विचारवंत होते तर काहींनी त्यांना खलपुरुष ठरविले होते. श्री. पळ्हेकर आणि त्यांचे पुस्तक या दोघांनाही अरबी समुद्रात बुडविले पाहिजे असे त्यावेळचे शिक्षणसंचालक म्हणत असत. दोन्ही गट आपापली बाजू शहाणपणाची आहे, असा दावा करत. आपणच गरिबांचे खरे कैवरी असून जे श्रेष्ठ प्रतीचे आहे त्याचाच आपण पुरस्कार करीत असतो असे पहिला गट सांगतो तर अशा बाबतीत वास्तववादी आणि लवचिक दृष्टिकोन अंगीकारावा लागतो, जे अधिक चांगले आहे ते साध्या चांगल्याचे शत्रू होता कामा नये आणि मुळीच शिक्षण न मिळण्यापेक्षा काही तरी शिक्षण मिळणे इष्ट होय असा युक्तिवाद दुसरा गट करतो. प्राथमिक शिक्षणाचे स्वरूप बदलून ताबडतोब गरीब समाजघटकांच्या शिक्षणाची व्यवस्था करणे आणि नंतर त्यांना चांगले शिक्षण मिळावे (ही अखंड चालू राहणारी प्रक्रिया आहे), याकरिता झगडणे हेच गरिबांच्या हिताचे आहे असे हा गट मानतो. त्यामुळे आपण या दोन गटांपैकी कोणत्या गटात जावयाचे हे ज्याच्या त्याच्या भदेवर अवलंबून राहते. म्हणजेच मूलतः हा निर्णय बुद्धिनिष्ठ नसतो. तरीही तो बुद्धिनिष्ठच आहे असे अष्टाहासाने सांगितले जाते.

वाचकमित्रहो, या गटांपैकी आपण कोणत्या गटात आहात किंवा जाऊ इच्छिता हे मला माहीत नाही. मी दुसऱ्या गटात आहे (माझा रंग किंवा लिंग किंवा उंची यांसंबंधी मला जसे समर्थन करता येत नाही त्याप्रमाणे या माझ्या जवळीकीचेही मला समर्थन करता येणार नाही आणि तसे समर्थन मी करूही इच्छित नाही). प्राथमिक शिक्षणाच्या सध्याच्या स्वरूपामध्ये योग्य तो बदल करून आच

हेतुसूच्य झालेल्या प्राथमिक शाळेचे हेतुनिष्ठ शाळेमध्ये रूपांतर करणे शक्य आहे आणि तसे केले पाहिजे असे माझे मत आहे. तुम्ही जर दुसऱ्या गटातील असाल तर माझे खालील विवेचन आपल्याला उपयुक्त वाटेल. उलटपक्षी, आपण जर पहिल्या गटातील असाल तर ही पाने उलटून आपण पुढचा लेख वाचावा हे बरे.]

आवश्यक बदल

बहुसंख्य समाज गरीब असतानाही शक्य तितक्या लवकर प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिक करावयाचे असेल तर आजच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या परंपरागत स्वरूपामध्ये बदल घडवून आणून ते हेतुप्रधान करण्यासाठी कोणते प्रमुख बदल करावयास हवेत याचा येथे त्रोटक उद्घापोड करावयाचा आहे. हा बदल करताना त्यासाठी शासनाजबळ उपलब्ध असलेला पैसा मर्यादित आहे याचाही विचार करावयास हवा.

सध्याच्या प्राथमिक शाळांमध्ये एकाच इयत्तेमध्ये प्रवेश मिळतो, हे शिक्षण एका विशिष्ट अनुक्रमाने घ्यावे लागते आणि ते पूर्णवेळच्या शाळांमधून पूर्णवेळ काम करणाऱ्या व्यावसायिक शिक्षकांकडून दिले जाते. त्यामुळे ते साचेबंद होते आणि त्याचा फायदा गरीब कुटुंबातील मुलांना घेता येत नाही. सध्याच्या या शिक्षणविशेषाच्या प्रत्येक बाबीचा काहीशा तपशीलवारपणे विचार होणे आवश्यक आहे.

एकाच इयत्तेत प्रवेश

मुलाने सामान्यतः वयाच्या सहाव्या वर्षी (काहींच्या मते पाचव्या वर्षीही) शाळेतील पहिल्या इयत्तेमध्ये प्रवेश करावा अशी अपेक्षा असते. हे खरे आहे की या वयोमर्यादेवरील किंवा खालील विद्यार्थ्यांनाही पहिल्या इयत्तेत प्रवेश मिळतो. ज्या मुलांनी खाजगी रीतीने अभ्यास केला असेल त्यांची परीक्षा घेऊन त्यांच्या प्रगतीनुसार त्यांना पहिलीपेक्षा वरच्या इयत्तांमध्येही दाखल करून घेतले जाते हेही खरे आहे. परंतु अधिक किंवा कमी वयाच्या मुलांना पहिलीत (किंवा अन्य इयत्तेमध्येही) प्रवेश मिळणे हे अपवादभूत ठरते. तो नियम होऊ शकत नाही. त्यामुळे, सर्वसामान्य मुलाला आम्ही विशेषतः प्राचीण भागातील मुलाला वयाच्या सहाव्या किंवा पाचव्या वर्षीच प्राथमिक शाळेत प्रवेश मिळतो आणि त्याला एकाच इयत्तेमध्ये म्हणजे पहिलीमध्ये दाखल करून घेतले जाते असे म्हणणेच योग्य ठरेल.

या पद्धतीचे दोन फायदे आहेत : (१) या पद्धतीमुळे पहिल्या इयत्तेमध्ये एकाच वयोगटातील मुले असल्यामुळे त्यांच्यात एकजिनसीपणा येतो आणि ही

मुले दरवर्षी वरच्या इयत्तेमध्ये जात असतात; आणि (२) या पद्धतीमुळे शिक्षकाला वर्गात शिकविणे सोपे जाते. पण या पद्धतीमध्ये काही उणीवाही आहेत. उदाहरणार्थ, ग्रामीण भागातील जो सहा वर्षांचा मुलगा पहिल्या इयत्तेमध्ये दाखल होत नाही त्याचे काय होते ? प्रत्यक्षामध्ये त्या मुलाला नंतर शाळेत कधीच प्रवेश मिळत नाही आणि निरक्षर प्रौढ म्हणूनच त्याला पुढचे सारे जीवन व्यतीत करावे लागते. आपण त्या मुलाला जास्तीत जास्त एवढेच म्हणू शकतो की, 'माफ कर. तू आयुष्यातील संधी गमावली आहेस. ठीक आहे, मोठा झालास की लग्न कर आणि तुला जे मूल होईल त्याला तू त्याच्या वयाच्या सहाव्या वर्षी शाळेत दाखल कर. आम्ही त्याला नक्कीच पहिलीत प्रवेश देऊ.' परंतु समजा त्याच्या मुलाला काही अडचणीमुळे वयाच्या सहाव्या वर्षी पहिलीत दाखल होता आले नाही तर आपण त्या गृहस्थाच्या नातवापर्यंत वाट पहायला तयार आहोत. हे असे बडत असल्यामुळे संपूर्ण शालेय पद्धतीमध्ये एकाच इयत्तेत प्रवेश देण्याची तरतूद प्रत्यक्ष व्यवहारामध्ये प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाच्या दृष्टीने फलदायी ठरत नाही.

एखाद्या मुलाला बरासे उशीरा म्हणजे वयाच्या अकरा ते चौदा वर्षांच्या दरम्यान शिकण्याची इच्छा झाली तर त्याचे काय होते ? या वयोगटातील मुलाला प्राथमिक शाळेत प्रवेश देता येणे शक्य आहे आणि तसा तो दिलाही जातो हे खरे आहे. परंतु अशा मुलाला पहिल्या इयत्तेमध्येच दाखल करून घेतले जाते आणि त्यामुळे या मुलाला आपल्यापेक्षा वयाने बऱ्याच लहान मुलांसमवेत वर्गात बसावे लागते, तेच धडे, शिकावे लागतात आणि त्याच वेगाने शिक्षण घ्यावे लागते. हे असे करणे मोठ्या वयाच्या मुलांना कंटाळवाणे वाटते. म्हणून ती शाळा सोडून देतात आणि 'शाळेतून गळालेला मुलगा' अशी त्याची स्थिती होते. खरे म्हणजे अशा मुलांसाठी वेगळे खास वर्ग उघडावयास हवेत आणि त्यांचे वय लक्षात घेऊन त्यांच्या शिक्षणासाठी वेगळी तंत्रेही अक्लंबिली पाहिजेत. परंतु आपल्या सध्याच्या शिक्षणपद्धतीमध्ये तशी सोय करण्यात आलेली नाही.

केवळ वयाच्या सहाव्या वर्षीच मुलाला शाळेत प्रवेश देण्याच्या सध्याच्या पद्धतीपेक्षा वेगवेगळ्या वयामध्ये म्हणजे नवव्या, अकराव्या किंवा अगदी चौदाव्या वर्षीही प्रवेश देण्याची तरतूद करण्यात आली तर आपल्या शिक्षणपद्धतीला अगणित लाभ होईल हे अगदी उघड आहे. आपण शिकावे अशी इच्छा मुलांच्या मनामध्ये वाढत्या वयाबरोबर निर्माण होणे सहज संभवनीय आहे आणि म्हणून त्या मुलांना शाळेत प्रवेश देण्याइतकी आपली शिक्षणपद्धती लवचिक असली पाहिजे. अशा मुलांसाठी शाळाही वेगळ्या असावयास हवेत आणि तेथील शिक्षणही या वाढत्या वयातील मुलांच्या गरजा आणि क्षमता लक्षात घेऊनच

दिले गेले पाहिजे. शालेय प्रवेशाच्या या अशा पर्यायी पद्धती अवलंबिण्यात आल्या तर (सध्या फार मोठ्या संख्येने जी मुले शाळेत येत नाहीत आणि आयुष्यभर निरक्षर राहतात) त्यांचा शालेय शिक्षणाच्या प्रवाहामध्ये अंतर्भाव होऊ शकेल. समाजामध्ये साक्षरतेचा प्रसार करण्याच्या दृष्टीने, सहाव्या वर्षी मुलाला पहिल्या इयत्तेमध्ये प्रवेश देण्याच्या सध्याच्या पद्धतीपेक्षा विविध वयामध्ये प्रवेश देण्याची पद्धत फारच उपकारक ठरेल हे उघड आहे.

अनुक्रमवारी स्वरूप

सध्याच्या शाळा अनुक्रमवारी पद्धत अनुसरतात; याचा अर्थ असा की मुलाने प्रत्येक वर्षी एकेका इयत्तेचा अभ्यास करावा आणि वार्षिक परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर वरच्या वर्गात प्रवेश करावा असे अपेक्षिले जाते. अर्थात ही अपेक्षा फारच थोड्या प्रमाणांमध्ये पूर्ण होते. कारण वर्षअखेरीस होणाऱ्या परीक्षेमध्ये बरीच मुले अनुत्तीर्ण होतात आणि त्यामुळे त्यांना त्याच इयत्तेमध्ये पुढचे वर्ष काढावे लागते. आपल्या सध्याच्या शिक्षणपद्धतीमध्ये अनुत्तीर्णांचे प्रमाण खूपच मोठे आहे. उलटपक्षी फारच थोडी मुले एका वर्षात दोन इयत्तांचा अभ्यास पूर्ण करून दुप्पट बढती मिळवितात. परंतु अशा मुलांची संख्या अत्यल्पच असते. म्हणून सामान्यतः सध्याची शिक्षण पद्धती अनुक्रमवारी असून मुले दरवर्षी एका वर्गातून वरच्या वर्गात जात असतात.

समान शैक्षणिक पात्रतेच्या मुलांना एकत्र आणल्यामुळे वर्गामधील अध्यापन सुकर करणे हेही या पद्धतीचे आणखी एक मूलभूत उद्दिष्ट असते. हे उद्दिष्ट बऱ्याच समाधानकारक रीतीने साध्य झालेले आहे; परंतु जी मुले उशीरा शिक्षण घेऊ लागतात त्यांच्या गरजा या पद्धतीत भागत नाहीत. उदाहरणार्थ, प्रत्यक्ष प्रयोगातून असे आढळून आलेले आहे की अकरा किंवा चौदा वर्षांची मुले पहिली ते पाचवीपर्यंतचे शिक्षण दोन वर्षात पुरे करू शकतात. चौदा ते अठरा या वयोगटातील मुले पहिली ते आठवीपर्यंतचा अभ्यास दोन ते तीन वर्षात पूर्ण करून प्राथमिक शालांत परीक्षा चांगल्या तऱ्हेने उत्तीर्ण होऊ शकतात. भारतासारख्या विकसनशील देशाची सध्याची परिस्थिती लक्षात घेता अशा तऱ्हेचे शैक्षणिक कार्यक्रम अत्यंत उपयुक्त आणि सोयीचे ठरतात. परंतु, काही समाज-हितैषी आणि पुरोगामी दृष्टीच्या शिक्षणतज्ज्ञांनी सुरू केलेले प्रायोगिक प्रकल्प वगळता, या कार्यक्रमांची उपेक्षाच झालेली आहे.

पूर्णवेळचे शिक्षण

सध्याच्या शाळांचा आणखी एक विशेष असा की त्या केवळ पूर्णवेळचे

शिक्षण देणाऱ्या संस्था आहेत. पूर्वी विशद केल्याप्रमाणे, सुखवस्तु कुटुंबातील मुलांच्या दृष्टीने या शाळा अडचणीच्या ठरत नाहीत; कारण मुख्यतः त्यांच्यासाठीच त्या सुरू करण्यात आलेल्या आहेत. परंतु दारिद्र्यावस्थेत असणाऱ्या बहुजनसमाजाच्या दृष्टीने त्यांची काहीच उपयुक्तता नसते. कारण या समाज-घटकातील कुटुंबे इतकी गरीब असतात की त्यांच्या मुलांना घरी वा बाहेर रोजगार करावा लागतो आणि त्यायोगे आपल्या कुटुंबाच्या तुटपुंज्या मिळकतीत थोडीफार भर घालता येते. प्रत्येक मुलाला मोठे होताच रोजगार करणे भाग पडते. मुलगा नऊ वर्षांचा झाला की तो वडिलांच्या शेतीवर काम करू लागतो किंवा कोणाची तरी गुरे बळतो किंवा ज्या मार्गाने शक्य होईल त्या मार्गाने पैसे मिळवू लागतो. मुलीला, आधीच कामाच्या ओझ्याने वाकल्या गेलेल्या आपल्या आईला मदत करावी लागते. कुटुंबात मुलांची सतत भर पडत असते आणि या लहान मुलांवर देखरेख ठेवण्याचे काम मुलीकडे येते. गरीब कुटुंबातील मुलांना पूर्णवेळचे शिक्षण घेणे सर्वस्वी अशक्य आहे. त्यामुळे ही मुले शाळेत जात नाहीत किंवा गेली तरी मध्येच शाळा सोडतात. अशा मुलांची संख्या दोन तृतीयांश किंवा त्याहून अधिक आहे. या अतिशय अवघड आर्थिक परिस्थितीमुळे प्राथमिक शिक्षणावर केल्या जाणाऱ्या खर्चापैकी बराचसा भाग वाया जातो.

ही गळती थांबविण्यासाठी अनेक उपाय योजता येण्यासारखे आहेत. उदाहरणार्थ, आपल्या मुलांना पूर्णवेळच्या शाळेत घालणे सर्वसामान्य लोकांना शक्य व्हावे यासाठी त्यांचे जीवनमान सुधारले पाहिजे. मुलांना शाळेत घातल्यामुळे गरीब कुटुंबांना जो खर्च सहन करावा लागतो तो समाजाने रोख रकमेच्या रूपाने भरपाईदाखल दिला तर मुलांना शाळेत घालण्याची त्यांच्यावर सक्ती करता येईल. हे शक्य होणार नसेल तर ज्या मुलांना आपल्या कुटुंबासाठी रोजगार करावा लागतो त्यांच्यासाठी अर्धवेळच्या शाळा उघडण्यात आल्या तर ही मुले रोजगाराबरोबर शिकूही शकतील. पहिला जो उपाय सांगितला तो कितीही प्रशंसनीय असला तरी तशी परिस्थिती निर्माण व्हायला बराच कालावधी लागणार आहे. दुसरा उपाय सरकारच्या आर्थिक कुबतीबाहेरचा आहे. म्हणून तिसरा उपायच व्यवहार्य ठरतो. तो म्हणजे, कामावर जाणाऱ्या मुलांसाठी अर्धवेळच्या अध्ययनाची फार मोठ्या प्रमाणावर व्यवस्था करणे. सध्याचे आपले घोरण असे आहे की, एक तर मुलाने पूर्णवेळ शाळेत व्यतीत केला पाहिजे किंवा शाळेतपासून कायमचे दूर राहिले पाहिजे. जेथील बहुसंख्याक नागरिक गरीब आहेत अशा आपल्या भारतासारख्या देशात हे निष्ठूर घोरण (गरीब माणसाच्या मुलाच्या दृष्टीने निष्ठूर) असमर्थनीय ठरते. म्हणून शक्यतो मुलाने पूर्णवेळच्या शाळेत जावे आणि ते त्याला शक्य नसेल तर त्याला अर्धवेळचे शिक्षण तरी घेता आलेच

पाहिजे अशी पर्यायी व्यवस्था अमलात आणावयास हवी. मुलांच्या कामाचे स्वरूप पाहून त्यांच्या अर्धवेळच्या शिक्षणाचे तास ठरविले पाहिजेत. आपल्या कुटुंबासाठी त्यांना जे कष्ट उपसावे लागतात त्यात व्यत्यय न येता त्यांना शिक्षण घेता आले पाहिजे हे लक्षात घेऊन अर्धवेळ शिक्षणाचे कार्यक्रम संघटित करणे शक्य आहे.

व्यावसायिक शिक्षकांवर सर्वांचा भर

सध्याच्या शाळांचा आणखी एक विशेष असा की, त्या केवळ पूर्णवेळच्या व्यावसायिक शिक्षकांच्याच सेवेचा उपयोग करतात. शिक्षणाचा दर्जा टिकविण्याच्या नावाखाली हे केले जाते आणि त्यामुळे पूर्ण वेळ देणारे व्यावसायिक शिक्षक नोकरीवर ठेवण्याच्या त्यांच्या घोरणासंबंधी कोणीही वाद घालणार नाही. परंतु केवळ व्यावसायिक शिक्षकांवर सर्वस्वी अवलंबून राहण्याच्या पद्धतीमुळे अनेक प्रश्न निर्माण होतात. पहिला असा की शिक्षणावर होणारा खर्च सतत वाढत जातो. कारण अशा व्यावसायिकीकरणाचा अपरिहार्य परिणाम म्हणजे शिक्षकांचे पगार वाढते राहतात (त्यायोगे प्रत्येक शिक्षकामागे करावा लागणारा खर्च वाढतो) आणि शिक्षक-विद्यार्थी प्रमाणात घट होत जाते (त्यायोगे प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे करावा लागणारा खर्च वाढतो). शिवाय या गोष्टीवर विशेष भर दिल्यामुळे गुणवत्तेचा हेतूही दुर्लक्षित जातो. उदाहरणार्थ असे सुचविण्यात येते की, प्राथमिक शाळांनी स्थानिक शिक्षक नेमले तर प्राथमिक शाळांमधील शिक्षणाचा दर्जा सुधारेल. स्थानिक सुतारांनी किंवा शिंप्यांनी शाळेत आपापली कौशल्ये शिकवावीत किंवा गावातील चांगला गायक संगीतशिक्षणासाठी नेमावा असे सांगण्यात येते. असे शिक्षक व्यावसायिक दृष्टीने प्रशिक्षित असलेच पाहिजेत असे नाही. त्यांच्यासाठी काही विशिष्ट कार्यक्रम आखून त्यांना चांगले शिक्षक करता येणे शक्य आहे. परंतु या दृष्टीने काहीच प्रयत्न करण्यात आलेले नाहीत. अभ्यापनासाठी खुद्द विद्यार्थ्यांनाच वापरले तरी देखील प्राथमिक शिक्षणावरील खर्च कमी होऊ शकेल. भारतातील जुन्या देशी शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांची जोडीजोडीने विभागणी केली जात असे आणि त्या जोडीपैकी जो वरिष्ठ विद्यार्थी असे तो कनिष्ठ विद्यार्थ्यांच्या अभ्यापनाची जबाबदारी स्वीकारीत असे. अर्थात त्यावर शिक्षकाची सर्वसाधारण नजर राही. ही पद्धत किंवा अशाच तऱ्हेची दुसरी एखादी पद्धत शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्याच्या दृष्टीने लाभदायक ठरू शकेल. विशेषतः ज्या शाळांमध्ये एकच शिक्षक आहे किंवा ज्या शाळांना प्रत्येक वर्गाकरिता स्वतंत्र शिक्षक नेमणे आर्थिकदृष्ट्या परवडत नाही अशा शाळांच्या बाबतीत तर ही प्रथा फारच उपयुक्त होईल. अनेक विभागांमध्ये विद्यार्थ्यांना शिकविण्यासाठी शिक्षकांना गावातील सुशिक्षित तरुणांचीही मदत घेता

येईल. या कामाबद्दल त्यांना अल्पसा मोबदला दिला तर तो त्या तऱ्हांना मौलिक वाटेला. मुख्य म्हणजे ही पद्धती अनुसरल्याने शिक्षणामधील एकूण खर्चात बरीच कपात होऊ शकेल. परंतु ही पद्धतीही आतापर्यंत दुर्लक्षितच राहिलेली आहे. त्यातूनही आणखी एक वाईट गोष्ट ही आहे की, जेव्हा केव्हा अव्यावसायिक शिक्षकांच्या वापराबाबत सूचना करण्यात आली तेव्हा तेव्हा व्यावसायिक शिक्षकांनी जवळजवळ बंडच पुकारले आणि ही पद्धत अनुसरली जाणार नाही किंवा यशस्वी होणार नाही यासाठी प्रयत्न केले.

शालेयपूर्व आणि प्राथमिक शाळा यांची निश्चित विभागणी नाही

आपल्याकडील प्राथमिक शाळांमध्ये प्राथमिकपूर्व शाळांची तरतूद नसते. गरीब कुटुंबातील मुलींना सामान्यतः लहान मुलांची देखभाल करण्याचे काम करावे लागते. एकीकडे आपण मुलींमध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हावा यासाठी प्रयत्न करीत आहोत आणि त्यांनी शाळेत यावे यासाठी अनेक कार्यक्रम आखीत आहोत आणि दुसरीकडे आपण त्याच मुलींना लहान मुलांसह शाळेत येण्याची परवानगी देत नाही; मुलांना बरी ठेवूनच तुम्ही शाळेत या असे त्यांना सांगतो. तसे करणे त्यांना शक्य नसल्यामुळे, या नियमाचा एकच परिणाम होतो : मुली शाळेत येतच नाहीत. गरीब कुटुंबातील मुलींमध्ये शिक्षणाचा प्रसार होऊ नये अशी परिस्थिती निर्माण व्हायला हा नियमच कारणीभूत झाला आहे. प्राथमिक शाळातच पूर्व-प्राथमिक वर्ग सुरू करण्याच्या आणि शिक्षकांच्या मार्गदर्शनाखाली ते मुलींनीच चालविण्याच्या दृष्टीने काही प्रयोग करण्यात आलेले आहेत. विशेषतः कै. ताराबाई मोडक यांनी त्यात पुढाकार घेतला होता. या कार्यक्रमासाठी जो जादा खर्च करावा लागला तो अगदीच अल्प होता; परंतु गरीब कुटुंबांमधील मुलींना फार मोठ्या प्रमाणावर अंतर्भूत करण्याच्या दृष्टीने तो अतिशय यशस्वी ठरला. प्राथमिक शाळेचे जे स्वरूप आपण विकसित केले आहे त्यात संघटनेची ही अशी लवचिकता नसल्यामुळे गरीब कुटुंबातील मुलींमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्याचे कार्य पुढे रेटता आले नाही.

आशय

प्राथमिक शिक्षणाचा सध्याचा आशय एकाच उद्दिष्टाभोवती गुंफण्यात आला आहे. ते उद्दिष्ट म्हणजे मुलाला माध्यमिक शाळेत घालण्यासाठी तयार करणे. त्याकरिता नागरी आणि ग्रामीण भागामधील प्राथमिक शाळात समान अभ्यासक्रम असावा यावर अवास्तव भर देण्यात आलेला आहे. त्यामुळे झालेला काय की अभ्यासक्रम आणि स्थानिक परिस्थिती यांची सांगड घालणे अशक्य झाले. सर्व

प्राथमिक शाळांसाठी किंवा सातव्या वा आठव्या इयत्तेनंतर घेण्यात येणाऱ्या बहिःस्थ परीक्षांसाठी पाठ्यपुस्तकांचा एकच संघ लावण्यात आल्यामुळे शिक्षणाचा आशय सगळीकडे सारखाच झाला आणि स्थानिक परिस्थितीनुसार आवश्यक ते बदल करण्याचे कार्य अशक्य होऊन बसले. अभ्यासक्रमाच्या आखणीचे आणि मूल्यमापनाचे कार्य एकाद्या मध्यवर्ती यंत्रणेकडे सोपविण्याच्या प्रवृत्तीचा त्याग करून स्थानिक परिस्थितीनुसार अभ्यासक्रम तयार करण्याचे स्वातंत्र्य शाळांना दिले पाहिजे; त्याचप्रमाणे विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापनही त्या त्या शाळेतील शिक्षकांनीच करावे, ही पद्धती अवलंबिली तरच विद्यार्थ्यांना अध्ययनाला प्रवृत्त करणारे आणि पालकांचा पाठिंबा मिळविणारे अभ्यासक्रम आखणे प्रत्येक शाळेत शक्य होईल. त्यामुळे शाळा ही लोकांच्या आवडीची जागा होईल. तसे होणे पालकांना आवडेल आणि विद्यार्थ्यांनाही शाळेत जाण्यात आनंद वाटू लागेल. त्याचप्रमाणे सध्याच्या चैतन्यहीन अभ्यासक्रमामुळे शिक्षणपद्धतीत ज्या प्रमुख उणीवा निर्माण झालेल्या आहेत त्याही दूर करता येतील.

आतापर्यंतच्या विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की प्राथमिक शिक्षणाचे सध्याचे स्वरूप सुखवस्तू कुटुंबातील मुलांच्या बाजूने कललेले असून या वर्गातील मुलेच हे शिक्षण यशस्वी रीतीने पूर्ण करू शकतात (माध्यमिक किंवा उच्च शिक्षण हे या मुलांचे प्रमुख उद्दिष्ट असते आणि त्या उद्दिष्टाकडे जाण्याचा अपरिहार्य मार्ग या दृष्टीनेच ती प्राथमिक शिक्षणाकडे पाहत असतात). गरीब वर्गातील मुले या शिक्षणपद्धतीत अयशस्वी किंवा मध्येच शाळा सोडणारी ठरतात आणि त्यामुळे बहुजनसमाजाचे नुकसान होते. म्हणून प्राथमिक शिक्षण जर सार्वजनिक करावयाचे असेल तर प्राथमिक शाळेच्या परंपरागत स्वरूपामध्ये मूलभूत बदल करावयास हवेत. हे शिक्षण बहुजनसमाजातील मुलांना घेता यावे यासाठी त्यात पुढीलप्रमाणे बदल झाले पाहिजेत :

(१) एकाच इयत्तेत प्रवेश देण्याच्या पद्धतीऐवजी नऊ किंवा अकरा किंवा चौदा वर्षे वयाच्या मुलांना शाळेत प्रवेश देणारी पद्धती सुरू करावयास हवी आणि या विद्यार्थ्यांच्या गरजांनुसार वेगवेगळे वर्ग विकसित करावयास हवेत.

(२) या पद्धतीतील अनुक्रमवारी स्वरूप जावयास हवे. अधिक वयाच्या मुलांना कोणत्याही वेळी शाळेत प्रवेश मिळवून, नेमलेला अभ्यासक्रम शिकण्याची आणि तो बऱ्याच अल्प कालावधीत पूर्ण करण्याची सोय झाली पाहिजे.

(३) केवळ पूर्णवेळच्या शालेय शिक्षणावर भर देण्याऐवजी, कामावर जाणाऱ्या मुलांना सोयीचे ठरतील असे अर्धवेळचे अनेक अभ्यासक्रम संघटित करण्याची जकूरी आहे.

(४) पूर्णवेळ शिकविणाऱ्या व्यावसायिक शिक्षकांच्या वापरावर सर्वस्वी भर

देण्याची पद्धत बंद केली पाहिजे. त्या त्या समाजगटातील अध्यापनाची क्षमता असलेल्या सर्व घटकांचा वापर होण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केला पाहिजे. त्याचप्रमाणे प्राथमिक शाळांमधील शिक्षणाचा प्रसार होण्याच्या दृष्टीने अर्धवेळचे शिक्षक आणि बरिष्ठ विद्यार्थी यांच्या सेवेचाही लाभ करून घ्यावयास हवा.

(५) प्राथमिक शाळा आणि पूर्वप्राथमिक शाळा यांच्यात साचेबंद विभागणी करण्याची गरज नाही. लहान मुलांच्या देखरेखीचे काम करणाऱ्या मुलींना त्या मुलांसह शाळेत येण्यासंबंधी प्रोत्साहन दिले पाहिजे. पूर्वप्राथमिक शाळेत येणाऱ्या मुलांवर देखरेख ठेवण्याचे कार्य या मुली पार पाडू शकतील. या शाळांचे व्यवस्थापन त्या मुलींकडेच सोपवावे आणि त्यांना शिक्षकांनी मार्गदर्शन करावे. असे केल्याने फारच थोड्या वाढीव खर्चाच्या आधारावर बरीच मौलिक सेवा उपलब्ध करून घेता येईल आणि त्याचबरोबर गरीब कुटुंबातील मुलांमध्ये शिक्षण-प्रसार होण्याच्या दृष्टीनेही प्रत्यक्ष मदत होऊ शकेल.

(६) अभ्यासक्रम सर्वत्र समान केल्यामुळे त्यात साचेबंदपणा येतो. म्हणून अभ्यासक्रमाबाबत अशी लवचिक आणि गतिशील पद्धती शोधून काढली पाहिजे की तिच्यायोगे शाळांना आणि शिक्षकांना उपक्रमशीलता, प्रायोगिकता आणि नवीनता याबाबतीत भरपूर स्वातंत्र्य मिळेल. त्याचप्रमाणे स्थानिक गरजा, हित-संबंध आणि मुलांच्या आवडीनिवडी यांच्याशी अभ्यासक्रमाची सांगड घातली पाहिजे. त्यामुळे मुलांमध्ये शिक्षणाची, काही तरी नवे करून दाखविण्याची आणि आवडीनिवडी विकसित करण्याची प्रवृत्ती विकसित होईल.

औपचारिक शिक्षणपद्धतीमध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी काय केले पाहिजे यासंबंधीचा अनौपचारिक शिक्षणाचा हाच मुख्य संदेश आहे. म्हणून मला असे आग्रहपूर्वक सांगावेसे वाटते की पारंपरिक प्राथमिक शाळेमध्ये हे प्रमुख रचनात्मक बदल करण्याच्या कार्याला सर्वोच्च अग्रक्रम दिला पाहिजे. तसे केल्यानेच प्राथमिक शिक्षण पुन्हा एकदा हेतुप्रधान होईल आणि शक्य तितक्या अल्प कालावधीमध्ये नि किमान खर्चामध्ये प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करणे आपल्याला शक्य होईल.

आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती

पारंपरिक प्राथमिक शिक्षणामध्ये हे बदल कशासाठी करावयाचे आहेत ? विकसनशील देशांपाशी मर्यादित साधनसामग्री आहे आणि म्हणून हे देश आपल्या मुलांसाठी प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिक करू शकत नाहीत हे कारण आहे काय ? का जगातील विकसित देशांच्या दृष्टीनेही हे बदल आवश्यक आहेत ? विकसित देशांच्या दृष्टीने प्राथमिक शिक्षणात बदल होणे आवश्यक आहे हे लक्षात

घेतले पाहिजे. व्यापक अनौपचारिक शिक्षण पारंपरिक औपचारिक शालेय शिक्षणाशी निगडित करणे ही जगातील सर्वच देशांमधील-मग ते विकसनशील असोत वा विकसित असोत-भावी शैक्षणिक बदलाची दिशा राहणार आहे.

विकसित देशांनी यापूर्वीच आपल्या मुलांसाठी प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिक केले आहे. त्यांपैकी काही देशांनी तर माध्यमिक शिक्षणही सार्वत्रिक केले आहे. सर्व नागरिकांसाठी निरंतर शिक्षणाची पद्धती कशी सुरू करायची हेच आता या बहुतेक देशांचे भावी उद्दिष्ट झालेले आहे. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी, औपचारिक शिक्षणावर गैरवाजवी भर देणाऱ्या सध्याच्या शिक्षणपद्धतीऐवजी औपचारिक आणि अनौपचारिक शिक्षणप्रणालींचा समन्वय करावयाला हवा असे त्यांना जाणवू लागले आहे. 'लर्निंग टु बी' या आपल्या अहवालात आंतरराष्ट्रीय शिक्षण आयोग म्हणतो :

'विशिष्ट कालावधीची (शालेय पद्धतीबाबतची) आणि विशिष्ट जागेची (शाळेच्या इमारतीबाबतची) मर्यादा आखून घेणारी शैक्षणिक संकल्पना टाकून दिली पाहिजे. शालेय शिक्षण हे साध्य मानता कामा नये, तर संपूर्ण शैक्षणिक कार्यक्रमाचा तो एक मूलभूत घटक मानला पाहिजे. कारण संपूर्ण शैक्षणिक कार्यक्रमामध्ये शाळेतून मिळणारे आणि शाळेबाहेर मिळणारे अशा दोन्ही शिक्षणाचा अंतर्भाव होतो. म्हणून शैक्षणिक कार्यक्रमाच्या काही भागाचे अनौपचारिकीकरण करून लवचिक आणि विविध प्रकारच्या पद्धतींचा समावेश करण्यात आला पाहिजे.'

शक्य तितक्या कमी कालावधीत आणि किमान खर्चामध्ये विकसनशील देशांना प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिक करता यावे याकरिता पारंपरिक प्राथमिक शिक्षणामध्ये जे बदल येथे सुचविण्यात आलेले आहेत, नेमके तेच बदल सर्व नागरिकांना निरंतर शिक्षण देता यावे म्हणून विकसित देश करू इच्छित आहेत. म्हणून हे बदल म्हणजे जागतिक शिक्षणाची भावी दिशा समजावयास काहीच हरकत नाही. या दिशेने मार्गक्रमण केल्यास पूर्वी कधीही नव्हते इतके, विकसित आणि विकसनशील देश परस्परांच्या निकट येऊ शकतील. म्हणून आपण आपल्या शैक्षणिक पुनर्रचनेच्या प्रयत्नांना हीच दिशा देणे आवश्यक ठरते.

शाळेत न गेलेल्या युवकांसाठी अनौपचारिक शिक्षण

आवश्यकता आणि महत्त्व

शिक्षणावर केल्या जाणाऱ्या खर्चाचे परिणाम दिसून यावयास प्रदीर्घ कालावधी लागतो. एका पिढीनंतरच हे परिणाम दिसून येतात आणि काही बाबतीत तर त्याहूनही अधिक काळ जातो. परंतु विकसनशील देशांना एवढा वेळ वाट पाहत राहणे शक्य नसल्यामुळे लवकर आणि शक्यतो ताबडतोब परिणाम साध्य करणारे शैक्षणिक कार्यक्रम हाती घेणे त्यांच्या दृष्टीने अत्यावश्यक ठरते. तसे कार्यक्रम शोधून काढले आणि कार्यवाहीत आणले तर विकसनशील देशांमध्ये शिक्षणावर केल्या जाणाऱ्या खर्चाचे चांगले आणि त्वरित परिणाम दिसून येऊन त्यायोगे त्यांचा मोठाच फायदा होणार आहे.

अशा तऱ्हेचे अनेक कार्यक्रम सुचविता येण्यासारखे आहेत : प्रौढ साक्षरता-प्रसार, औद्योगिक कामगारांना कारखान्यात शिक्षण देण्याची व्यवस्था, कृषिविस्तार वगैरे. परंतु या सर्व कार्यक्रमांपेक्षाही अतिशय महत्त्वाचा आणि दीर्घकालीन परिणाम साधणारा कोणता तातडीचा कार्यक्रम असेल तर तो पंधरा ते पंचवीस या वयोगटातील युवकांच्या शिक्षणाचा. हा गट मोठा आहे; म्हणजे एकूण लोकसंख्येपैकी एक चतुर्थांश लोक या वयोगटाचे असतात. या वयोगटातील युवक जागरूक, नवे जाणून घेण्याची उत्सुकता असणारे, संवेदनाशील आणि मुख्य म्हणजे समाज आणि देश यांची सेवा करण्याची भावनिक ऊर्मी बाळगणारे असतात. त्यामुळे शिक्षणार्थी म्हणून त्यांच्यातील क्षमता लहान वयातील मुले किंवा प्रौढ यांच्यापेक्षा किती तरी अधिक असते. त्याहीपेक्षा महत्त्वाची गोष्ट ही की त्यांच्यावर करावा लागणारा खर्च तुलनेने कमी असतो (कारण त्यांचे शिक्षण मुख्यतः अर्धवेळचेच असते) आणि या शिक्षणाचे परिणाम लवकर दिसून येतात. येत्या पाच-दहा वर्षांमध्येच हे युवक समाजाचे कार्यशील आणि प्रतिष्ठित घटक होणार असल्यामुळे त्यांना शिक्षित करणे परिणामकारकही ठरते.

प्रत्येक व्यक्तीला आठ वर्षांचे प्राथमिक शिक्षण देण्यापुरताच समाजापाशी पैसा

असेल तर कोणत्या वयोगटातील नागरिकांच्या शिक्षणासाठी हा पैसा खर्च करावा ? शैक्षणिक नियोजनातील हा अतिशय उद्बोधक प्रश्न आहे. काही जण तीन ते दहा या वयोगटाची शिफारस करतात आणि आपल्या विधानाच्या पुष्टीसाठी मानस-शास्त्रीय आणि शरीरशास्त्रीय कारणे पुढे करतात. इतर काही जणांचे मत सहा ते चौदा या वयोगटाच्या बाजूने पडते. आपल्या राज्यघटनेतही याच वयोगटातील मुलांसाठी प्राथमिक शिक्षण मोफत आणि सक्तीचे केले पाहिजे, असे म्हटले आहे. दुसरेही असे काही आहेत की जे चौदा ते एकवीस या वयोगटाची शिफारस करतात. त्यांचे म्हणणे असे आहे की या वयोगटातील मुलांना शिकविण्याचा खर्च कमी येतो आणि त्याचे परिणाम लवकर आणि अधिक उपयुक्त रीतीने दिसून येतात. म्हणून विकसनशील देशांनी तरी याच वयोगटाच्या शिक्षणावर भर दिला पाहिजे. या मित्त मतांमध्ये तडजोड घडवून आणणे शक्यही नाही आणि आवश्यकही नाही. आपण आपला निर्णय केलेला आहे आणि सहा ते चौदा या वयोगटातील मुलांमध्ये शिक्षणप्रसारावर भर देण्याचे ठरविले आहे. हा निर्णय बदलण्याची काहीच गरज नाही. परंतु त्याचबरोबर पंधरा ते पंचवीस या वयोगटातील युवकांच्या शिक्षणाचा व्यापक कार्यक्रम आखला पाहिजे. चौदा ते एकवीस या वयोगटातील मुले याच वयोगटात येतात. म्हणून नजीकच्या भविष्यकालामध्ये या वयोगटातील विद्यार्थ्यांमध्ये शिक्षणप्रसार करण्याच्या दृष्टीने फार मोठा कार्यक्रम हाती घेण्याची नितांत आवश्यकता आहे. येत्या तीन वर्षांमध्ये मोठ्या प्रमाणावरील प्रायोगिक प्रकल्प संघटित करून या कार्यक्रमाद्वारा आवश्यक ते विशेष ज्ञान, शिक्षकांचे प्रशिक्षण आणि उपकरणांची निर्मिती साध्य करून घेता येईल. पंचवार्षिक योजनेमध्ये या कार्यक्रमासाठी फार मोठ्या रकमेची तरतूद व्हावयास हवी.

या कार्यक्रमाचा आशय आणि स्वरूप

पंधरा ते पंचवीस या वयोगटातील फार थोडे युवक सध्या, निरनिराळ्या पातळ्यांवरील, पूर्णवेळचे शिक्षण घेत आहेत. त्यांच्यापैकी काही जण प्राथमिक शिक्षण घेत आहेत तर बरेचसे जण माध्यमिक आणि काही विद्यापीठीय शिक्षण संपादन करीत आहेत. परंतु त्यांची संख्या एकत्रित केली तरीही विविध पातळ्यांवरील शैक्षणिक संस्थांमध्ये शिक्षण घेणाऱ्या या वयोगटातील विद्यार्थ्यांची संख्या त्यांच्या एकूण संख्येच्या मानाने दहा टक्क्यांहून अधिक नाही. म्हणून सध्या शाळा-महाविद्यालयांमध्ये शिक्षण घेत असलेल्या या दहा टक्के युवकांसाठी येथे कोणत्याच सूचना करण्यात आलेल्या नाहीत. त्यांच्या गरजांचा विचार शैक्षणिक पुनर्रचनेचे सर्वसामान्य कार्यक्रम करतील. आपल्याला येथे जो विचार करावयाचा आहे तो हा की पंधरा ते पंचवीस या वयोगटातील जे नव्वद टक्के युवक सध्या कोणत्याही

शैक्षणिक संस्थेत जात नाहीत आणि ज्यांच्यासाठी सध्या कोणत्याही शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध नाहीत, त्यांच्यासाठी कोणते शैक्षणिक कार्यक्रम विकसित करता येतील ? या युवकांसाठी शैक्षणिक कार्यक्रम फार मोठ्या प्रमाणावर सुरू करण्याचे कार्य त्वरेने हाती घेतले जाणे आवश्यक आहे. कारण एकूण लोकसंख्येपैकी त्यांची संख्या अठरा टक्के भरते.

या शैक्षणिक कार्यक्रमांचा आशय आणि स्वरूप या तरुणांच्या शैक्षणिक पातळीवर आणि गरजांवर अवलंबून राहिल. कारण त्यांच्यापैकी काही जणांनी माध्यमिक शिक्षण पुरे केलेले असेल तर काही थोडेजण पदवीधरही झालेले असतील. परंतु त्यांच्यापैकी बऱ्याच जणांनी केवळ प्राथमिक शिक्षणच घेतलेले असेल. त्यामुळे त्यांची शैक्षणिक पातळी भिन्न असली तरी मुख्यतः त्यांचा समावेश केवळ साक्षरताच केला पाहिजे. येत्या दहा वर्षांमध्ये, जे कोणी शाळेत मुळीच गेलेले नाहीत किंवा ज्यांनी लवकरच शाळा सोडलेली आहे, अशांपैकी निम्म्याहून अधिक लोक किमान साक्षर होतील. म्हणून या लोकांसाठी विकसित करावयाच्या कार्यक्रमांचे स्वरूप मुख्यतः प्राथमिक पातळीवरील साक्षरता-प्रसाराचेच राहील. यापेक्षा संख्येने कमी असलेल्या, परंतु विशेष महत्वाच्या असलेल्या गटांसाठी माध्यमिक पातळीवरील शिक्षण दिले पाहिजे. आणखी काही थोड्या लोकांना विद्यापीठीय पातळीवरील शिक्षणाची गरज जाणवेल.

या तरुणांना आकर्षित करायला, एकत्रित आणायला आणि त्यांच्या गरजा भागवायला केवळ निरंतर सर्वसाधारण शिक्षण पुरेसे होईल असे मानणे चुकीचे ठरेल. नव्या कार्यक्रमाचा सर्वसाधारण शिक्षण हा एक घटक राहणार आहे, यात वाद नाही. परंतु केवळ तेवढे अपुरे राहील. शाळेत न जाणारे या वयोगटातील युवक प्रामुख्याने कामगार असतात हे लक्षात ठेवले पाहिजे. कारखान्यात काम करून ते स्वतःचा उदरनिर्वाह करीत असतात किंवा आपल्या कुटुंबाचा खर्च भागविण्यासाठी मदत करीत असतात. अगदी तांत्रिक दृष्टीने बोलावयाचे तर ते कामगार ठरत नसले तरी कुटुंबाच्या नेहमीच्या कामामधील सर्व जबाबदारी स्वीकारीत असतात. त्यांना व्यावसायिक शिक्षणात रस असतो. त्यामुळे त्यांचे व्यावसायिक कौशल्य वाढेल असे शिक्षण त्यांना देण्याची सोय झाली तर ते नक्कीच त्या शिक्षणाकडे वळतील. कारण त्यामुळे त्यांचे उत्पन्न वाढू शकेल किंवा आपला आर्थिक दर्जा वाढविण्यासाठी आवश्यक अशी नवी कौशल्ये ते आत्मसात करू शकतील. म्हणून या वयोगटातील तरुणांसाठी जे शैक्षणिक कार्यक्रम विकसित करावयाचे आहेत त्यात व्यावसायिक शिक्षणाला सर्वोच्च स्थान मिळावयास हवे.

एकदा का व्यावसायिक शिक्षणाला सर्वोच्च स्थान दिले की साधारणतः हा वयोगट ज्या इतर शैक्षणिक कार्यात रस घेत नाही अशा कार्यांसाठी त्याच्या शिक्षणा-

मध्ये समावेश करता येईल. पहिले म्हणजे सर्वसाधारण शिक्षण. या शैक्षणिक कार्याचा दुसरा महत्त्वाचा घटक म्हणजे कुटुंबजीवनविषयक शिक्षण. त्यात कुटुंबनियोजनाचाही अंतर्भाव होतो. या वयोगटातील बहुतेक युवक आणि विशेषतः ग्रामीण भागातील युवक लवकरच विवाहबद्ध होत असल्यामुळे कुटुंबजीवन शिक्षणामध्ये त्यांना रस वाढेल आणि हे शिक्षण त्यांना खूप उपयुक्तही ठरेल. हाच वयोगट प्रजोत्पादनाच्या अवस्थेमध्ये प्रवेश करीत असल्यामुळे या वयोगटातील युवकांना कुटुंबनियोजनविषयक शिक्षण द्यायला हवे. दुर्दैवाने, कुटुंबनियोजन कार्यक्रमाचा कार्यकर्ता या युवकांपर्यंत पोहोचत नाही किंवा या वयोगटातील युवकांशी सतत दळणवळण स्थापन करण्याच्या सोयीच्या अभावी तो परिणामकारक ठरू शकत नाही. शालेयबाल्य युवकांच्या सर्वेकष शैक्षणिक कार्यक्रमांमध्ये कुटुंबनियोजनविषयक कार्यक्रमाचा समावेश केला तर हा कार्यक्रम यशस्वी होण्याची आणि मोठ्या प्रमाणावर कार्यवाहीत येण्याची सर्वात जास्त शक्यता आहे.

या शैक्षणिक कार्यक्रमांमध्ये आणखी दोन घटकांचाही अंतर्भाव करता येण्यासारखा आहे. पहिला म्हणजे युवकांच्या आवडीचा मनोरंजक आणि सांस्कृतिक कार्यक्रम आणि दुसरा हा की राष्ट्र-उभारणीच्या किंवा सामाजिक सेवेच्या अर्थपूर्ण कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होण्याची त्यांची इच्छा किंवा उत्सुकता.

याचाच अर्थ असा की या युवकांच्या शैक्षणिक कार्यक्रमांमध्ये अनेक घटकांचे मिश्रण करण्यात आले पाहिजे. या मिश्रणात अर्थातच व्यावसायिक शिक्षणाला अग्रस्थान राहिल आणि त्याच्या भोवती इतर घटकांची गुंफण करता येईल. निरंतर सर्वसाधारण शिक्षण (जेथे आवश्यक आहे तेथे साक्षरताप्रसारही), कुटुंबजीवनविषयक शिक्षण (कुटुंबनियोजनविषयकही), मनोरंजनात्मक आणि सांस्कृतिक स्वीना प्रोत्साहन, समाजसेवा किंवा राष्ट्रीय विकास या कार्यक्रमांमध्ये सहभाग असे हे घटक राहतील. या मिश्रणाचे स्वरूप प्रत्येक गटानुसार किंवा एकाच गटात वेळोवेळी भिन्न राहण्याचा संभव आहे. प्रत्येक गटाला कोणत्या वेळी कोणत्या प्रकारचे शिक्षण द्यावयास हवे याचा विचार करून त्यानुसार शैक्षणिक कार्यक्रमाची आखणी करण्यात संघटक किती कल्पकता दाखवितात यावरच मुख्यतः या कार्यक्रमाचे यश अवलंबून राहणार आहे.

येथे हेही लक्षात ठेवले पाहिजे की हा शैक्षणिक कार्यक्रम मूलतः अर्धवेळचाच राहणार आहे. कारण या कार्यक्रमाद्वारे शिक्षित होणारे युवक या ना त्या पद्धतीची नोकरी करीत असतात. जे युवक नोकरी करीत नाहीत आणि ज्यांना पूर्णवेळचे शिक्षण घेणे शक्य आहे त्यांच्या बाबतीत दोन पर्याय संभवतातः एक तर त्यांनी आपल्या आवडीच्या पूर्णवेळच्या विद्यमान शैक्षणिक संस्थेमध्ये प्रवेश करणे किंवा या शैक्षणिक कार्यक्रमात अर्धवेळचे विद्यार्थी म्हणून सहभागी होणे. कारण

अनेक बाबींचा विचार करता अखेरीस हा अर्धवेळचाच शिक्षणक्रम राहणार आहे.

एका विशिष्ट विभागातील युवकांची पाहणी करून केवळ त्यांच्या आवडीनिवडी काय आहेत एवढेच नव्हे तर त्यांना शिक्षणाच्या दृष्टीने कोणती वेळ सोयीची आहे हे जाणून घेण्याची आवश्यकता आहे. ज्याप्रमाणे या शैक्षणिक कार्यक्रमाचा आशय आणि युवकांच्या गरजा नि आवडीनिवडी यांचा किती योग्य मेळ वातला जातो यावर या कार्यक्रमाचे यश अवलंबून आहे, त्याचप्रमाणे त्यांचा मोकळा वेळ आणि शिक्षणाची वेळ यांची नीट सांगड घालण्यावरही यश अवलंबून राहील.

वर्गामध्ये अर्धवेळचे शिक्षण हीच पद्धती या शिक्षणाच्या बाबतीत अत्यंत सोयीची आहे. परंतु केवळ वर्गामधून शिक्षण असे मानण्याचे कारण नाही. जेथे आवश्यकता असेल तेथे या पद्धतीला पूरक म्हणून पद्धतः शिक्षण, आकाशवाणी किंवा चित्रपट यांसारख्या जनसंपर्काच्या माध्यमांमार्फत शिक्षण, खास आयोजित केलेल्या निवासी शिबिरांमध्ये अल्पकालीन पण पूर्णवेळचे सधन शिक्षण या पद्धती अनुसरता येतील. प्रत्येक गटाच्या वेळोवेळी उद्भवणाऱ्या गरजा ध्यानात घेऊन या सर्व भिन्न पद्धतींचा योग्य समन्वय साधायला हवा.

यंत्रणा

हा कार्यक्रम कार्यवाहीत आणण्यासाठी कोणत्या यंत्रणा आहेत ? या कार्यक्रमासाठी नवी यंत्रणा अमलात आणणे घातक ठरेल. कारण एक तर तसे करणे अतिशय खर्चिक होईल आणि अशी यंत्रणा उभारण्यासाठी बराच वेळही लागेल. म्हणून आपले धोरण असे असले पाहिजे की कार्यक्रमासाठी फक्त एकच नवी संघटना निर्माण करायची आणि कार्यक्रम अमलात आणण्यासाठी सध्या अस्तित्वा-मध्ये असलेल्या सर्व शैक्षणिक संस्थांमधील मानवी आणि उपकरणात्मक स्वरूपाची साधनसामग्री वापरावयाची; त्याचप्रमाणे आतापर्यंत वापरात न आलेल्या शैक्षणिक साधनसामग्रीचाही उपयोग करून घ्यायचा. हा प्रश्न जर व्यापक प्रमाणावर आणि फारसा वेळ न घालविता हाताळावयाचा असेल तर हाच एकमेव काटकसरीचा आणि व्यावहारिक मार्ग आहे.

या कार्यक्रमाच्या कार्यवाहीसाठी सर्वात उपयोगी पडणारी यंत्रणा म्हणजे मुले आणि युवक यांच्यासाठी मोठ्या संख्येने स्थापन करण्यात आलेल्या प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळा, उच्च माध्यमिक शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे आणि सर्व प्रकारची व्यवसाय शिक्षण केंद्रे ही होय. सध्या आपल्या देशात साडेपाच लाख प्राथमिक शाळा, चार हजार महाविद्यालये, जवळजवळ शंभर विद्यापीठे किंवा विद्यापीठीय पातळीवरील शिक्षणसंस्था आणि कृषि नि उद्योग यांच्या व्यावसायिक शिक्षणाची हजारो केंद्रे एवढी यंत्रणा उभी आहे. या सर्व संस्थांमध्ये

पंचवीस लाख शिक्षक, हजारो इमारती आणि कोट्यवधी रुपये किमतीची उपकरणे आहेत. ही प्रचंड साधनसामग्री आपल्या कार्यक्रमाच्या कार्यवाहीसाठी अर्धवेळ पद्धतीने वापरता येण्यासारखी आहे. या कार्यक्रमाचा एक विशेष फायदा असा आहे की शालेयबाह्य युवकांपैकी बरेचसे जण केव्हा ना केव्हा तरी यापैकी एखाद्या शिक्षणसंस्थेत विद्यार्थी म्हणून येऊन गेलेले आहेत. म्हणून या शैक्षणिक संस्था आपल्या नव्या कार्यक्रमाची केंद्रे होणे इष्ट ठरते. या संस्थांमधील शिक्षकांचा, उपकरणांचा आणि इमारतींचा जास्तीत जास्त लाभ करून घेतला पाहिजे. त्या शिक्षणसंस्थांचे नेहमीचे कार्यक्रम आणि हे नवे अर्धवेळचे कार्यक्रम यांमध्ये संघर्ष निर्माण होण्याचे काहीच कारण नाही. या शिक्षणसंस्थांमधील अध्यापकांना जे जादा काम करावे लागेल त्यासाठी त्यांना जादा वेतन देण्याची व्यवस्था करण्यात आली तर हा कार्यक्रम कमीत कमी खर्चामध्ये आणि कमीत कमी वेळामध्ये सुरू करणे सहज शक्य होईल.

या कार्यक्रमांमधील शैक्षणिक संस्थांची भूमिका महत्त्वाची आहे हे जसे खरे आहे तसेच हेही लक्षात ठेवले पाहिजे की या कार्यक्रमाच्या योग्य विकासासाठी तर अनेक यंत्रणांचेही सहाय्य घेणे आवश्यक आहे. व्यावसायिक शिक्षण हा या नव्या कार्यक्रमाचा गाभा आहे आणि त्या दृष्टीने सध्याची शैक्षणिक पद्धती पुरेशी कार्यक्षम झालेली नाही. व्यावसायिक शिक्षण देणाऱ्या सर्व विद्यमान संस्थांची साधनसामग्री एकत्र करावयास हवी आणि त्याचबरोबर त्या दृष्टीने उपयुक्त ठरणाऱ्या अन्य उपलब्ध यंत्रणांचेही सहकार्य घेतले पाहिजे. उदाहरणार्थ कृषि विद्यापीठे, ग्रामसेवक शिक्षण केंद्रे, किंवा शेतीखात्यांची प्रात्यक्षिक वा बियाणे केंद्रे यांची शेतीविषयक शिक्षणात महत्त्वाची मदत होऊ शकेल. औद्योगिक शिक्षणासाठी औद्योगिक शिक्षण संस्था उपयोगी पडतील. कुटुंबजीवन शिक्षण, कुटुंबनियोजन-विषयक मार्गदर्शन यांकरिता आरोग्य खाते, वैद्यकीय महाविद्यालये, दवाखाने आणि रुग्णालये येथील कर्मचाऱ्यांचे सहकार्य घेता येईल. सरकारची इतर खातीही आपापला वाटा उचलू शकतील. या सर्वांना एका कार्यक्रमात गोबणे त्यासाठी आवश्यक ठरते.

केवळ एवढे करूनच भागणार नाही. समाजापाशी अक्षरशः अगणित शैक्षणिक संपत्ती आहे आणि साधारणतः ती वापरली जात नाही. तीही आपल्याला उपयोगात आणावयास हवी. उदाहरणार्थ, निवृत्त शिक्षक खूपच मदत करू शकतील. कुटुंबनियोजनाच्या अभ्यासक्रमासाठी खाजगी व्यवसाय करणाऱ्या डॉक्टरांची मदत घेता येईल. खाजगी क्षेत्रातील कारखानेही मदत करू शकतील. जे कारागीर वा कुशल कामगार स्वतःचा व्यवसाय चालवित आहेत त्यांना अर्धवेळच्या शिक्षणासाठी बोलविता येईल. त्या त्या विभागातील क्रीडापटू आणि

कलावंत मनोरंजनाचे किंवा सांस्कृतिक कार्यक्रम शिकवू शकतील. असे आणखी किती तरी सांगता येण्यासारखे आहे.

ज्या विभागामध्ये आपल्याला हा कार्यक्रम सुरू करावयाचा आहे त्या विभागातील युवकांना कशा तऱ्हेचे शिक्षण देण्याची गरज आहे हे जसे आपल्याला कळून येईल त्याचप्रमाणे त्या विभागामध्येच या शैक्षणिक गरजा भागविण्याची पालता आणि क्षमता असलेल्या किती तरी संस्था आणि व्यक्ती आहेत हेही आपल्याला आढळून येईल. यासाठी युवकांच्या शिक्षणविषयक गरजांची आणि आवडीनिवडीची पाहणी करणे जसे आवश्यक आहे त्याचप्रमाणे त्या त्या विभागामध्ये ही शैक्षणिक गरज भागविण्याची क्षमता असलेल्या किती संस्था आणि व्यक्ती आहेत यांचेही सर्वेक्षण केले पाहिजे. या दोन घटकांना एकत्र आणणे हेच संघटकाचे खरे चातुर्य आहे. म्हणून आपल्या हे लक्षात येईल की, साधन-सामग्रीचा तुटवडा हा मुळी या कार्यक्रमाच्या कार्यवाहीमधील प्रश्नच नाही. प्रश्न आहे तो योग्य त्या दूरदृष्टीचा आणि संघटनेचा. आता आपल्याला त्या प्रश्नाकडेच वळावयाचे आहे.

ज्या देशांमध्ये अशा तऱ्हेचे कार्यक्रम सुरू करण्यात आलेले आहेत त्या देशांचा अनुभव असा आहे की तत्पुढे तत्पुढे चांगले शिक्षक होतात. म्हणून सुरुवातीपासूनच आपले असे धोरण असले पाहिजे की शाळेत न जाणाऱ्या युवकांमधून आपण त्यांचे नेते निवडले पाहिजेत आणि या शैक्षणिक कार्यक्रमाची कार्यवाही करण्याची जबाबदारी हळुहळू त्यांच्यावर सोपवित गेले पाहिजे. हा कार्यक्रम सक्तीच्या राष्ट्रीय सेवेचा एक महत्त्वाचा घटक होऊ शकेल, हेही युवकांमधून त्यांचे नेते निवडण्यामागचे आणखी एक कारण आहे. जर पदवीधरांसाठी राष्ट्रीय सेवा सक्तीची करण्याचा सरकारचा विचार असेल तर या कार्यक्रमाच्या विकासामुळे त्या दृष्टीने प्रत्यक्ष अनुभव मिळू शकेल. कारण केवळ याच कार्यक्रमाच्या पांयावर विद्यापीठीय पदवीधरांसाठी राष्ट्रीय सेवेचा अर्थपूर्ण कार्यक्रम विकसित करता येईल.

संघटना

या कार्यक्रमाच्या विकासासाठी कोणत्या प्रकारच्या संघटनेची गरज आहे आणि हा कार्यक्रम कसा उल्कांत होणार ? हे दोन अतिशय महत्त्वाचे प्रश्न आहेत आणि आपल्याला त्यांची उत्तरे दिली पाहिजेत.

अगदी खालच्या तळापर्यंत कोणत्या तऱ्हेची संघटना स्थापन केली पाहिजे याचा प्रारंभी विचार करणे उचित ठरेल; म्हणून आपण जिल्हा हा घटक धरू या. संपूर्ण जिल्ह्यासाठी म्हणून या कार्यक्रमाकरिता एक खास अधिकारी नेमण्यात आला

पाहिजे. त्याला त्याचे नियत कार्य योग्य रीतीने करता येण्यासाठी आवश्यक तेवढा नोकरवर्गही मदतीला द्याव्यास हवा. या अधिकाऱ्याचे कार्य मुख्यतः संघटना उभारण्याचेच असल्यामुळे तो शिक्षण खात्यातील असणे बरे. मात्र हा कार्यक्रम यशस्वी करावयाचा असेल तर त्याला इतर सरकारी खात्यांमधील साधनसामग्रीचे सुसूत्रीकरण करावे लागेल.

एकदा हा अधिकारी नेमला की या शैक्षणिक कार्यक्रमाची केंद्रे कोठे उघडायची हे ठरवावे लागेल. वर सांगितल्याप्रमाणे, कोणत्या तरी शैक्षणिक संस्थेमध्येच हे केंद्र राहणार आहे. मग ते महाविद्यालय असो, उच्च माध्यमिक विद्यालय असो, किंवा प्राथमिक वा माध्यमिक शाळादेखील असो- अखेरीस या सर्वच शैक्षणिक संस्थांचा या कार्यक्रमाच्या कार्यवाहीसाठी सहभाग घ्यावा लागणार आहे. परंतु सुरुवात म्हणून, जिल्हा पातळीवरील अधिकाऱ्याला तातडीने सर्वेक्षण करून काही योद्ध्या संस्थांची निवड करावी लागेल. आवश्यक ते नेतृत्व आणि आवड जेथे आहे अशाच संस्था सुरुवातीला या कार्यक्रमात सहभागी होतील. जिल्ह्यातील अधिकाऱ्याने सुरुवातीला पन्नास ते शंभर केंद्रे सुरू कराव्यास हवीत. ती जिल्ह्याच्या सर्व भागांत असतील आणि त्या केंद्रांपैकी काही केंद्रे सामूहिक विकास गटांमध्ये निवडलेली असतील.

एकदा केंद्रांची निवड केली की स्थानिक गरजा आणि तेथील उपलब्ध साधन-सामग्री यांची पाहणी करणे हे पुढचे पाऊल उचलले पाहिजे. शैक्षणिक संस्थेमध्ये न जाणाऱ्या पंधरा ते पंचवीस या वयोगटातील प्रत्येक युवकाला मेट्रन त्याच्या गरजा जाणून घेतल्या पाहिजेत. त्याचवेळी त्याला पुढे शिक्षण घेण्याची इच्छा आहे किंवा नाही आणि तशी इच्छा असेल तर त्याला कोणत्या विषयांची आवड आहे ति ते शिक्षण घेण्यासाठी कोणती वेळ सोयीची आहे हेही विचारले पाहिजे. अशा तऱ्हेचा अर्थवेळचा शैक्षणिक कार्यक्रम सुरू करताना त्या विभागातील कोणत्या संस्थांचा आणि व्यक्तींचा उपयोग करून घेता येणे शक्य आहे यासंबंधीची संपूर्ण माहिती गोळा करणे हा साधनसामग्रीच्या पाहणीमागचा मुख्य हेतू राहील. हे सर्वेक्षण योग्य रीतीने करण्यात आले (हे सर्वेक्षण करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना त्यासंबंधीचे शिक्षण देण्यासाठी दहा-पंधरा दिवसांचे शिबिर घेता येईल) तर त्या विभागातील कार्यक्रमाचे चित्र स्पष्ट होऊ शकेल. पुढे शिक्षण घेण्यास किती युवक तयार आहेत, त्यांना कोणत्या प्रकारचे शिक्षण हवे आहे आणि त्या शैक्षणिक कार्यक्रमाच्या कार्यवाहीसाठी कोणत्या स्थानिक यंत्रणा उपयोगी पडू शकतील या गोष्टींचा या चित्रात समावेश झालेला असेल. हे सर्वेक्षण झाल्यानंतर कार्यक्रमासाठी कराव्या लागणाऱ्या आर्थिक तरतुदींचा अंदाज येऊ शकेल. हा खर्च प्रत्येक विभागानुसार वेगवेगळा राहील आणि तेथे कोणता कार्यक्रम विकसित करावयाचा

आहे यावरही खर्चाचे प्रमाण अवलंबून राहिल हे उघड आहे.

कार्यक्रमांचे नियोजन करताना, लवचिकता आणि व्यक्तिमात्राच्या गरजा नि त्या भागविण्यासाठी करावयाच्या सोयी यांची सुयोग्य सांगड या दोन गोष्टींकडे विशेष लक्ष द्यावयास हवे. वेगवेगळ्या गटातील युवकांच्या वैयक्तिक गरजा भागविण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे, हे तत्त्व म्हणून स्वीकारण्यात आले तरी प्रत्यक्षामध्ये एखाद्या गटाच्या गरजांचा विचार करणे आणि त्या दृष्टीने कार्यक्रमाचे नियोजन करणे शक्य आहे.

स्थूलमानाने प्रयत्न असा असला पाहिजे की, एका वर्षामध्ये तीन महिन्यांच्या पूर्णवेळच्या शिक्षणाइतके शिक्षण, शैक्षणिक संस्थेत जात नसलेल्या प्रत्येक युवकाला आठवड्यातून पाच दिवस दररोजच्या एक ते दोन तासांच्या अर्धवेळच्या कार्यक्रमातून मिळायला हवे. याशिवाय त्याने किमान दोन आठवडे तरी पूर्णवेळच्या निवासी शिक्षणसंस्थेमध्ये व्यतीत केले पाहिजेत. एवढे शिक्षण मिळालेल्या युवकांपैकी बऱ्याच जणांना आपण आणखी शिक्षण घ्यावे असे वाटू लागेल. परंतु ही गोष्ट त्यांच्यावरच सोपवावी. मात्र तसे करण्यासाठी त्यांना आपण प्रोत्साहन दिले पाहिजे. म्हणजे अखेरीस या वयोगटातील सर्व युवकांना तीन वर्षे कालावधीचे अर्धवेळचे शिक्षण देता यावे अशी कार्यक्रमाची आखणी करता येईल.

एक वर्षाच्या अर्धवेळच्या शिक्षणातही, व्यावसायिक कौशल्यांचा दर्जा सुधारणे, जेथे आवश्यक आहे तेथे साक्षरताप्रसार करणे, नागरिकत्वाचे आणि कुटुंबजीवनविषयक सर्वसाधारण शिक्षण देणे आणि मनोरंजनात्मक नि सांस्कृतिक कार्यासाठी काहीशी तरतूद करणे शक्य होईल. परंतु एखाद्या युवकाने या कार्यक्रमानुसार तीन वर्षांचे शिक्षण पूर्ण केले तर या कार्यक्रमाचा उद्देश अधिक चांगल्या रीतीने साध्य होऊ शकेल.

मुलांसाठी अशा तऱ्हेचे कार्यक्रम संघटित करणे तुलनेने सोपे आहे. कारण त्यांच्यासाठी उपलब्ध असलेली साधनसामग्री आणि विशेषतः कार्यकर्ते अधिक संख्येने उपलब्ध होऊ शकतील. म्हणून सुरुवातीला हा कार्यक्रम मुख्यतः मुलांसाठीच राहिल. परंतु त्याचबरोबर मुलींमधील शिक्षणप्रसाराचे महत्त्व कमी लेखून चालणार नाही. म्हणून मुलींच्या शिक्षणविषयक गरजा भागविण्यासाठी सुरुवातीपासूनच विशेष प्रयत्न केले पाहिजेत.

सुरुवातीला एका जिल्ह्यामध्ये पन्नास केंद्रे कार्यान्वित केल्यानंतर तीन किंवा चार वर्षांच्या आत ही संख्या दोनशेपर्यंत वाढविणे शक्य होईल आणि दहा वर्षात सारा जिल्हा या कार्यक्रमाखाली आणता येईल.

आपण प्रारंभी प्रत्येक राज्यातील किमान एका जिल्ह्यापासून आणि केंद्रशासित प्रदेशातील किमान एका गटापासून सुरुवात केली पाहिजे. कार्यक्रमाच्या व्याप्तीची

पुढील दिशा स्पष्ट आहे. प्रत्येक वर्षी नव्या जिल्ह्यांची किंवा सामूहिक विकास गटांची भर घालता येईल. जो जिल्हा अगोदरच निवडण्यात आलेला आहे तेथे नवी केंद्रे उघडता येतील आणि ती सधन नि विविध करण्याचे प्रयत्न करता येतील. शिक्षण न घेणाऱ्या, पंधरा ते पंचवीस या वयोगटातील एकूण युवकांपैकी दहा टक्के म्हणजे नव्वद लाख युवक या कार्यक्रमांमध्ये समाविष्ट होतील असे चौथ्या योजनेच्या अखेरपर्यंतचे उद्दिष्ट निर्धारित करण्यात आले पाहिजे. जर पुरेसा पैसा उपलब्ध झाला नाही तर हे उद्दिष्ट निम्त्यावर खाली आणता येईल. या वयोगटातील पन्नास ते साठ टक्के युवक किमान एक वर्षांचे तरी शिक्षण घेत आहेत अशी परिस्थिती पाचव्या योजनेच्या अखेरीस निर्माण करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करावयास हवेत. पुढे हे शिक्षण स्वेच्छेवर अवलंबून ठेवून त्याचा कालावधी जेवढा वाढविता येणे शक्य आहे तेवढा वाढविता येईल.

जिल्हा पातळीवर एक सल्लागार समिती स्थापन करणे श्रेयस्कर ठरेल. या समितीमध्ये कार्यक्रमाच्या कार्यवाहीत सहकार्य करणाऱ्या सर्व यंत्रणांचे आणि खात्यांचे प्रतिनिधी अंतर्भूत करावेत.

जिल्हा पातळीवरील ही पायाभूत रचना योग्य रीतीने विकसित करण्यात आली तर इतर पातळ्यांवरील सुसूत्रीकरणामध्ये कोणताही गंभीर प्रश्न निर्माण होणार नाही. राज्य पातळीवर एक खास अधिकारी नेमण्यात आला पाहिजे आणि त्याचा दर्जा संयुक्त किंवा अतिरिक्त शिक्षणसंचालकाचा असावयास हवा. हा अधिकारी कार्यक्रमाच्या कार्यवाहीवर देखरेख ठेवील. या अधिकाऱ्याला मदत करण्यासाठी राज्य पातळीवर सुसूत्रता समिती असणे हितावह होईल. केंद्रीय पातळीवर आपल्याला अशीच एखादी समन्वय समिती नेमता येईल. तिच्यात संबंधित मंत्रालयांच्या प्रतिनिधींचा समावेश करावा आणि कार्यक्रमाच्या कार्यवाहीची जबाबदारी पार पाडण्याकरिता शिक्षण आणि समाजकल्याण मंत्रालयांमध्ये एक विशेष अधिकारी नेमावा.

सूची

अनौपचारिक शिक्षण

अगत्य १५, अंगणवाड्या ९८,
अर्थकारण ८०, आणि कार्यानुभव ३७,
आणि विकास ३९,
अभ्यासक्रमाची रचना ४६,
आधुनिक कार्यक्रमांचा विकास ६१,
ऐतिहासिक आढावा ८, १४,
औपचारिक पद्धतीशी समन्वय ४९,
कार्यक्रमाचे सहा विभाग ७२,
कार्यक्रमाची संघटना आणि कार्यवाही ७०,
क्रीडा केंद्रे ९७, चुकीची समजूत ३०
जाणीव १५,
तामीळनाडूमधील प्रयोग ९८,
दर्जा आणि गुणवत्ता ८२,
दृष्टिकोन २३, नवी माध्यमे १२,
परंपरागत कार्यक्रमांचे आधुनिकीकरण ५७,
प्रतिनिधीचे शिक्षण, साधने, पद्धती
नि मूल्यमापन ७७
(प्रौढ) शिक्षण संचालनालय २५,
बदल १०, बालवाडी ९९,
फिरती केंद्रे ९८,
महत्त्वाचे तंत्र ७६, माध्यमे ३,
मार्गदर्शन आणि समन्वय ७९,
मूलभूत उद्दिष्टे ४, मूलभूत तत्त्वज्ञान ८१
मौखिक परंपरा ५९
यशस्वितेसाठी आवश्यक अटी ८०
युवकांचा सहभाग ७५,
राजकारणातील ९४,
विधायक कार्ये ६१,
विविध रूपांचे सर्वेक्षण ५७, ५८,

विशेष कार्यक्रम ६३,
(स्त्रियांसाठी) विशेष कार्यक्रम ६९,
वैशिष्ट्ये ४४, व्याख्या ७,
व्यावसायिक रूपे ५८,
सर्वसाधारण शिक्षणाचे आधुनिकीकरण ६०,
साम्यभेदांची तुलना २७,
सांस्कृतिक रूपे ५८, ५९
शालेयपूर्व मुलांसाठी ९७,
शाळेत न गेलेल्या युवकांसाठी ११६-११८,
यंत्रणा १२०, संघटना १२२
शासकीय साधनसामग्री केंद्र ७७
शिशुशाळा ९८

आधुनिकीकरण १९, ६१
आर्यनायकम् ई. डब्ल्यू. १०५
इलिच, इव्हान २१, ३१, ३२, ३३, ७३
उगवते नेतृत्व ६९

औपचारिक शिक्षण

अंघानुकरण १८,
अनौपचारिक पद्धतीशी समन्वय ४९,
अवास्तव महत्त्व १६, आक्षेप १७,
उगम ४, उणीवा १२, ४७, उद्दिष्ट ६,
प्रसाराची कारणे ५, भ्रमनिरास १५, १७,
मक्तेदारी ५१, ५२,
मूलगामी परिवर्तन ३३,
राजकारणातील ९३,
लाभ ११, विद्यालय ५, व्याख्या ६,
व्याप्ती ५४, शाळा १०,
संरचना २९, सामाजिक मर्यादा २९
साम्यभेदांची तुलना २७,

कार्यात्मक साक्षरता २४
 कुम्भ, डॉ. फिलिप एथ ८३
 कृतिविचार ४७
 कृषिविस्तार ६१
 गांधीजी २१, २४, ३२, ३३, ३८, ३९,
 ४०, ४३, ४४, ४६, ८८, ८९, ९५
 घाटल ९
 जनसंपर्क माध्यमे ६२
 परूळेकर आर्. व्ही. १०६
 नौरोजी दादाभाई २४
 पाऊलो फ्रिअरी ४३, ४७
प्राथमिक शिक्षण
 अनुक्रमवारी स्वरूप १०९,
 आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती ११४-११५,
 आशय ११२,
 आवश्यक बदल १०७, ११३-११४,
 एकाच इयत्तेत प्रवेश : फायदे १०७-१०८,
 उणीवा १०८,
 तज्ज्ञांची मते १०३-१०५, पूर्णवेळचे १०९,
 व्यावसायिक शिक्षकांवर भर १११,
 हेतुशून्यता १०३
 भारतीय समाज ६०
 मरिया गोंड ९
 मोडक ताराबाई ११२
 मूल्यविचार ६०
 मौखिक परंपरा १०, ५९
 शाळासुक्त समाज ३१, ३३
शिक्षण
 मूलभूत २४, मूलभूत उद्दिष्ट ५३
 अव्यावसायिकीकरण ७३

राजकारणाचा आशय ८७, ८९,
 उद्दिष्टे ९०, कौशल्ये ९१, पद्धती ९३
 फलश्रुती ९४, मूल्ये ९२, यंत्रणा ९६,
 व्याख्या ९०
 शिक्षण आयोग
 १८-१९, ३९, ४१, ५६, ६६
 आंतरराष्ट्रीय २१, ३६, ११५
 शिक्षणपद्धती :
 समिश्र १७
 शेतीविस्तार कार्यक्रम १२-१३
 शैक्षणिक पुनर्घटना २३
 शैक्षणिक पुनर्रचना :
 अधिकात्मक दृष्टिकोन ३४
 संकलित दृष्टिकोन ३४
 शैक्षणिक विचारमंथन २२
सहज शिक्षण
 असमर्थता ३, परिवर्तन १०,
 प्रस्थापित समजुतींचा पाठपुरावा ६०,
 फरक ६, मौखिक परंपरेचे रक्षण ५९,
 राजकारणातील ९३,
 व्याख्या ७, स्वरूप २
 सामाजीकरण ९
 सामाजिक परिवर्तन १४, ४२
 सामाजिक पुनर्घटना २२
 साक्षरता : राजकीय ९४-९५
 साक्षरताप्रसार ६५,
 निवडक मार्ग ६७, व्यापक कल्पना ६८,
 सामूहिक मार्ग ६६, संयुक्त मार्ग ६७
 संस्कृती
 नवोदित ५९, सहभागी ५९